

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2007

ЗМІСТ

До 180-річчя початку археологічних розкопок на території Херсонеського городища

ШЕВЧЕНКО Т.М., ТАРАСЕНКО І.Г. Пам'яті К.К. Косцюшка-Валужинича — видатного дослідника Херсонеса

ТАРАСЕНКО І.Г. До 80-річчя відкриття Другої конференції археологів СРСР

СТРЖЕЛЕЦКИЙ С.Ф. Изучение стратиграфии херсонесского городища

БУЙСЬКИХ А.В., ЗУБАР В.М. З приводу теменису античного поселення на західному березі Козачої бухти в околицях Херсонеса

БОЛГОВ М.М. Нова доба у вивченні візантійського Херсона (Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры

CONTENTS

3 *To the 180th Anniversary of the Beginning of Archaeological Research of the city-site of Chersonesos*

4 SHEVCHENKO T.M., TARASENKO I.H. To the Memory of K.K. Kostyushko-Valuzhynych, an Outstanding Researcher of Chersonesos

7 TARASENKO I.H. To the 80th Anniversary of the Opening of the Second Conference of Archaeologists of the USSR

10 STRZHELETSKYJ S.F. Study of Stratigraphy of Chersonesian city-site

14 BUYSKYKH A.V., ZUBAR V.M. About Temenos of Ancient Settlement on the Western Bank of Kossak Bay in Outskirts of Chersonesos

24 BOLHOV M.M. The new Epoch in Study of Byzantine Cherson. Re.: Sorochan S.B. Byzantine Kherson (second half of the 6th—first half of the 10th cc.): Historical and Cultural Studies

Статті

ДЯЧЕНКО О.В. Про один з аспектів типолого-статистичного аналізу трипільської пластики

ЗІНЬКО В.М. Рання хора Тірітакського поліса

БОЛТРИК Ю.В., ФІАЛКО О.Є. Веретена з дискі-подібними насадками зі скіфських пам'яток

РУДИЧ Т.О. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I тис. — початку II тис. н. е.

Articles

31 DYACHENKO O.V. About one of the Aspects of Typological and Statistical Analysis of Trypillian Figurines

37 ZINKO V.M. Early Chora of Tyritake Polis

42 BOLTRYK Yu.V., FIALKO O.Ye. Spindles with Disk-like Orifices from the Scythian Sites

47 RUDYCH T.O. The Role of the Chernyakhivska Culture Population in Formation of Anthropological Structure of the Slavonic Population of Ukraine in the Second Half of the 1st — the beginning of the 2nd millennia AD.

Публікації археологічних матеріалів

САМОЛЮК В.О. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині
ПУКЛІНА О.О., ТРЕЙСТЕР М.Ю. Сережки перших століть нової ери з колекції С.М. Платонова у збірці Національного музею історії України

Publication of archaeological material

- 58 SAMOLYUK V.O. Settlement of Stzhyzhovska Culture on the Ikva River in Volyn Region
73 PUKLINA O.O., TREYSTER M.Yu. Earrings of the First Centuries AD from the Collection of S.M. Platonov in National Museum of History of Ukraine

До історії стародавнього виробництва

ГОРНИКОВА М.О., НЕДОПАКО Д.П. Залізні вироби з давньоруського Витачева

To the history of ancient crafts

- 86 GORNIKOVA M.O. NEDOPAKO D.P. Ironmongery from Ancient Rus Vytachi

Нові відкриття та знахідки

КРАСИЛЬНИКОВ К.І., АПАРЕЄВ С.М., ПРО-
93 БИЙГОЛОВА О.С. Нові дослідження
Тельма-нівського могильника у м. Луганськ

Discovery and recent finds

KRASYLNYKOV K.I., APAREYEV S.M., PRO-
BYJHOLOVA O.S. New Research of Telmanivskyj Burial Ground near Lugansk

Дискусії

ЗАЙЦЕВ Ю.П. Шоломи типу Монтефортіно і галатський некрополь в Богазкеї: один казус у вітчизняній сарматології

Discussions

- 101 ZAYTSEV Yu.P. Helmets of Montefortino Type and Galatian Necropolis in Bogazkuy. An Incident in Home Sarmatian Studies

Рецензії

СИМОНЕНКО О.В. Рец.: М.А. Оңір-Gorjaeva. Pferdegeschirr aus Chošeutovo. Skythischer Tierstil an der Unteren Wolga
ВОЗНИЙ І.П. Рец.: Томенчук Б.П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація

Book review

- 109 SYMONENKO O.V. Re.: M. A. Oңir-Gorjaeva. Pferdegeschirr aus Chošeutovo. Skythischer Tierstil an der Unteren Wolga
111 VOZNYJ I.P. Re.: Tomenchuk B.P. Archaeology of Necropolis in Halych and Halych Land. State Building. Christianization

Хроніка

БАРАН В.Д. Богуслав Хроповський: Спогади і роздуми. До 80-річчя
ЛИТВИНЕНКО Р.О. Бабинська культура у фокусі археологічних студій С.Н. Братченка (до 70-річчя вченого)
До 80-річчя Володимира Даниловича Барана

News review

- 114 BARAN V.D. Bohuslav Khropovskyj, Memorial, Reflections. The 80th Anniversary
116 LYTVYNENKO R.O. Babynska Culture in Focus of Archaeological Studies Provided by S.N. Bratchenko (to the 70th Anniversary of the Researcher)
120 To the 80th Anniversary of Volodymyr Danylovych Baran

Наші автори

Список скорочень

122 Our authors

123 Abbreviations

*До 180-річчя
початку археологічних
розкопок на території
Херсонеського городища*

Херсонеське городище. Фото з повітря В.О. Філіпова

2007 р. виповнюється 180 років із початку археологічних досліджень на території Херсонеського городища. Вперше їх було проведено 1827 р. поручиком Чорноморського флоту Карлом (Миколою) Крузе за дорученням адмірала О.С. Грейга, а згодом продовжено флотськими офіцерами В.І. Барятинським, лейтенантом Шемякіним, графом О.С. Уваровим, Одеським товариством історії і старожитностей та Імператорською археологічною комісією, представники якої — К.К. Косцюшко-Валюжинич та Р.Х. Лепер — здійснили масштабні, навіть за сучасними мірками, археологічні розкопки пам'яток Херсонеса та його некрополя. Після 1917 р. археологічні дослідження на Херсонеському городищі проводили експедиції під керівництвом співробітників Херсонеського музею (згодом Національного заповідника «Херсонес Таврійський») Державного Ермітажу, Державного історичного музею у Москві, інститутів археології АН СРСР, АН УРСР і НАН України, Свердловського і Харківського університетів.

Протягом цього часу було досліджено значну частину Херсонеського городища, його некрополя та сільськогосподарських садиб, розташованих на Гераклеїському півострові, а також отримано значний фактичний матеріал. Саме ці багатолітні польові дослідження та отримані матеріали дають змогу випускати узагальнюючі академічні праці, присвячені історії та культурі античного Херсонеса та середньовічного Херсона. Так, у 2004—2005 рр. світ побачили три з чотирьох томів видання, присвяченого його історії та культурі, здійсненого Інститутом археології НАН України за участю Національного заповідника «Херсонес Таврійський» та вчених України і Росії (Херсонес 2004; 2005; Сорочан 2006). Ця праця стала певним підсумком вивчення та інтерпретації херсонеських пам'яток протягом XIX—XX ст. Проте, звичайно, в цьому виданні, як і в аналогічних академічних працях, не розв'язані всі проблеми, пов'язані з історією та культурою Херсонеса-Херсона. Усвідомлюючи це, автори висловили свій погляд на їх розв'язання, а в деяких випадках звернули увагу читачів на ще не вирішені чи дискусійні питання. Робота над розділами томів дала змогу з'ясувати, що і як було зроблено протягом XIX—XX ст., а відтак, спланувати подальшу роботу, оскільки наука не стоїть на місці й потребує нових підходів до, здавалося б, добре відомих фактів, що іноді сприймаються як аксіоми.

Найголовніше, що з'ясувалося під час підготовки трьох томів академічного видання, присвяченого історії та культурі Херсонеса-Херсона, — це необхідність поповнення джерельної бази нових досліджень. Для цього неовов'язково збільшувати обсяг польових робіт, чого прагнуть багато вчених, адже до сьогодні в науковий обіг не введено значний фактичний матеріал, уже отриманий у результаті розкопок протягом XX ст., що зберігається в архіві та фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Це стримує продовження глибинного аналізу всіх сторін життя херсонеситів, тому нагальним завданням на найближчі десятиліття для співробітників Національного заповідника «Херсонес Таврійський» мають стати камеральна обробка та публікація археологічного матеріалу з розкопок попередніх років, включно з дореволюційними.

Однак публікація матеріалів не має бути самоціллю, оскільки це лише перший етап науково-дослідної роботи, що дає змогу перейти до інтерпретації матеріалу та його використання для вивчення різних аспектів давньої історії. Адже не саме джерело, отримане під час розкопок, є кінцевою метою історико-археологічного дослідження, а його інтерпретація, на основі якої роблять історичні висновки. Нині можна з сумом констатувати, що результати археологічних досліджень Херсонеського городи-

ща, особливо пам'яток сільськогосподарської округи Херсонеса на Гераклеїському півострові, лише частково можна використати для широких наукових узагальнень, необхідних для вивчення історичного розвитку Херсонеса-Херсона. Лише рухаючись уперед, дотримуючись усіх правил, вироблених теорією та практикою наукових досліджень, можна піднести науку на якісно новий рівень — відповідно до високих сучасних вимог.

Очевидно, слід згадати давно забуту ініціативу К.Е. Гриневича — першого директора Херсонеського музею та професійного вченого, який, створюючи на початку ХХ ст. експозицію музею, розпочав публікацію матеріалів дореволюційних розкопок. У цьому він вбачав одне з основних завдань, що стояли тоді й залишаються актуальними й дотепер для дослідників Херсонеса та дирекції Національного заповідника «Херсонес Таврійський». На наш погляд, до багатогранної комплексної роботи мають долучитися співробітники академічних інститутів і вищих навчальних закладів України та Росії, усі, кому не байдужа доля Херсонеса та його пам'яток, а дирекції заповідника слід створити всі необхідні для цього умови. Лише тоді Херсонес Таврійський зможе стати в один ряд із найвідомішими пам'ятками античної та середньовічної культури, до яких він, безумовно, належить.

Відзначаючи 180-річчя початку розкопок на території Херсонеса Таврійського, хотілося б згадати всіх, хто зробив значний внесок у справу археологічних досліджень та вивчення цієї всесвітньо відомої пам'ятки, яку іноді називають «слов'янськими Помпеями». Редколегія журналу «Археологія» та співробітники Інституту археології НАН України підготували блок матеріалів, які є даниною колишнім та сучасним дослідникам Херсонеса.

Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2004. — 732 с.

Херсонес Таврический в третьей четверти середине VI — середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. — К.: Академперіодика, 2005. — 628 с.

Сорочан С.Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2005. — 1648 с.

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Т.М. Шевченко, І.Г. Тарасенко

ПАМ'ЯТІ К.К. КОСЦЮШКА-ВАЛЮЖИНИЧА — ВИДАТНОГО ДОСЛІДНИКА ХЕРСОНЕСА

Цьогоріч виповнюється 160 років із дня народження і 100 років із дня смерті К.К. Косцюшка-Валюжинича (1847—1907), видатного археолога, з іменем якого пов'язані початок систематичних розкопок у Херсонесі та відкриття на його території великої кількості відомих на сьогодні пам'яток.

Близьке знайомство вченого з пам'яткою, на дослідження якої він витрачав усі свої сили, натхнення і час, відбулося 1888 р. Тоді Імператорська археологічна комісія організувала розкопки на території Херсонеського городища під керівництвом відомого російського візантиніста

М.П. Кондакова, який очолював слов'яно-руський відділ Ермітажу. Він не міг бути на розкопках постійно, тому помічником йому призначили банківського службовця, моголівського дворянина К.К. Косцюшка-Валюжинича, який здобув освіту в Гірничому корпусі, але не закінчив навчання, потім служив то конторником, то рахувальником на залізниці, а в останні роки перед тим як перейти на службу до Імператорської археологічної комісії обіймав посаду помічника директора Севастопольського міського банку (Гриневич 1927, с. 23). Крім того, він серйозно захопився історією. Так, 1881р. К.К. Косцюшко-Валюжинич брав активну участь в організації гуртка любителів історії та архео-

© Т.М. ШЕВЧЕНКО, І.Г. ТАРАСЕНКО, 2007

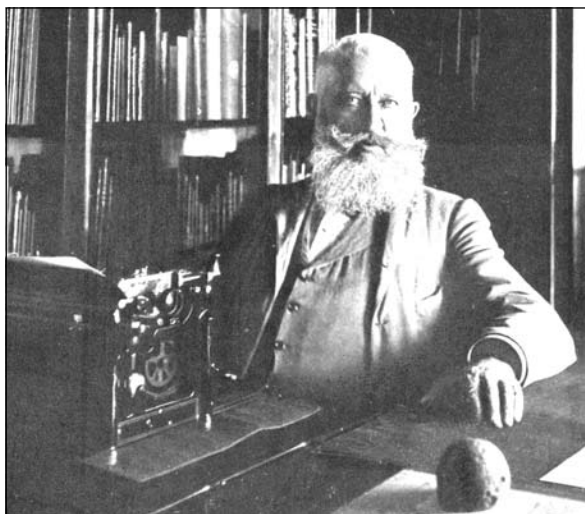
логії у Севастополі, був членом Одеського товариства історії та старожитностей, вивчав кримську історію і зібрав велику бібліотеку з цієї тематики (Романчук 2000, с. 26).

До роботи на городищі К.К. Косцюшко-Валюжинич узявся з великим натхненням. Дослідники його доробку в один голос відзначають безмежний ентузіазм, а часом навіть фанатизм, порівнюючи його з Г. Шліманом (Гриневич 1927, с. 23; Антонова 1999/2000, с. 37—38; Романчук 2000, с. 26—28).

Першого ж року дослідник відчув сильне протистояння православної церковної влади, адже він був католиком. Незважаючи на те, що Херсонеські розкопки за наказом царя були передані у відання Імператорської Археологічної комісії, досліднику доводилося конфліктувати з монастирем, який донедавна був повним господарем на цих землях. Монахи часто писали доноси в Петербург, звинувачуючи К.К. Косцюшко-Валюжинича в тому, що він як католик ворожий православному монастирю і здійснює святотатство, викидаючи з могил кістки, тому його слід відлучити від святого причастя. Крім того, через бу-дівельні роботи військового відомства (на території городища було споруджено кілька військових об'єктів) учений змушений був проводити роботи поспіхом, через що йому неодноразово дорікали. В листі до Імператорської Археологічної комісії К.К. Косцюшко-Валюжинич пояснював, що безсистемність дослідження зумовлена необхідністю вивчення ділянки, на яких зводилися споруди монастиря або воєнного відомства. Чи не вважати це першими новобудовними рятувальними розкопками?

Дійсно, вчений працював у тих місцях, які з багатьох причин тривалий час були недоступними для досліджень. Зокрема, було використано унікальну можливість провести 1890 р. розкопки на соборній площі, де тоді зводився новий собор Св. Володимира. Незважаючи на постійні звинувачення кліру, К.К. Косцюшко-Валюжинич зробив неоціненний внесок у вивчення історії церкви, зокрема й православної. Він відкрив понад 20 християнських храмів і каплиць, серед яких 1889 р. «базиліку в базиліці» з вишуканою мозаїчною підлогою VI—VII ст., 1897 р. — «храм з ковчегом» з покладеними під престолом частинками мощів, зібрав колекції церковних старожитностей середньовіччя тощо.

Проте найбільшим дарунком дослідника для Херсонеса, що, як і решта досягнень, був оцінений значно пізніше, стало створення 1892 р. першого музею у Херсонесі — «Складу місцевих старожитностей». Будівлю під «склад» було відведено у 1893 р., але ще довго дослідник обурювався через постійний вивіз цінних речей, знайдених під час розкопок, що по-

К.К. Косцюшко-Валюжинич

трапляли переважно до Ермітажу. Його справжньою мрією було відкриття Херсонеського музею і концентрація всіх знахідок саме на території городища.

На жаль, у Петербурзі на це дивились інакше. Ось фрагмент з листа одного з представників Імператорської Археологічної комісії відомого сходознавця В. Тизенгаузена: «Майте постійно на увазі, що нинішня колекція у вашому складі має значення тимчасове. Археологічна комісія не влаштовує музеїв згідно зі статутом... велика кількість ваших відвідувачів — люди, які ні аза не розуміють в археології, і наскільки б не була великою кількість ваших відвідувачів (очевидно, у більшості своїй богомольців), користі від цього для археології жодної не буде, навіть якщо ви зміните вивіску» (Гриневич 1927, с. 23). У своїх нотатках К.К. Косцюшко-Валюжинич оцінив це як «погляд кабінетного ученого, який жодного разу не був у Херсонесі» (Антонова 1999/2000, с. 39). А його наступні слова, як і мрія створити самодостатню колекцію, здійснилися: «У Херсонесі розкопки триватимуть ще ціле століття, невже ж усі знайдені старожитності будуть постійно перевозитися до Петербурга і Москви? Я впевнений, що питання про місцевий музей — це лише питання часу...» (Гриневич 1927, с. 23).

Утім, незважаючи на відсутність розуміння і прихильності до його прагнень, К.К. Косцюшко-Валюжинич продовжував сумлінно виконувати покладені на нього обов'язки. Беззаперечною заслугою дослідника є щорічні звіти, в яких не просто наведено перелік нових знахідок посуду, монет чи ювелірних виробів, а здійснено спробу інтерпретувати їх, як і, безумовно, зацікавити ними читачів. Його розкопкам належать чудового стану збереженості вироби з металу, каменю, глини, кістки і навіть шовку. На жаль,

«Склад місцевих старожитностей» Імператорської археологічної комісії. Фото з архіву НЗХТ

за винятком найяскравіших артефактів, конкретних місць виявлення знахідок не зазначали, вказували лише район розкопок. Можливо, це пояснюється браком часу, адже самотужки виконати всю роботу з документації знахідок було неможливо. К.К. Косцюшко-Валюжинич міг покластись лише на самого себе. Виготовлення креслень, написання значних за обсягом звітів з малюнками для Імператорської Археологічної комісії — усе це він робив практично сам (іноді йому допомагала донька), коли не займався дослідженнями, веденням розкопок, боротьбою з монастирською владою і військовими будівельниками.

Долаючи складні умови роботи, вчений відкрив численні пам'ятки, якими досі захоплюються. Матеріал, здобутий К.К. Косцюшком-Валюжиничем за майже 20 років, утворює цілий пласт пам'яток і складає практично основу всіх колекцій. Уже на початку розкопок дослідник вразив увесь науковий світ величиною Херсонеса. Ось що він писав про це: «Перші два роки я дбав лише про те, щоб зібрати якомога більше цікавих знахідок, оскільки був певен, що Археологічна комісія визнає незручними щорічні значні грошові витрати, якщо розкопки не матимуть хороших результатів, і продовжую думати, що подальше дослідження Херсонеського городища було б призупинено, якби не було відкрито у 1889 р. великого храму із залишками надзвичайної мозаїчної підлоги...» (Романчук 2000, с. 26—28).

Вочевидь, саме це спонукало до збільшення масштабів розкопок. Роботи велися практично в усіх районах городища. Загалом було відкрито значну частину некрополя, понад 2000 поховальних споруд, численні житлові садиби, зокрема й розкопані 1904 р. у LXXII кварталі, донедавна трактовані як монетний двір, 1888 р. — гончарну майстерню, 1898 р. — основну громадську цистерну міста, яку розглядали як час-

тину римських терм. Було відкрито і досліджено оборонні мури, зібрано значну лапідарну колекцію, в якій не можна не згадати присягу громадян Херсонеса, почесні декрети на мармурових плитах тощо. Знахідки наступних десятиліть стали просто доповненням херсонеської колекції, зібраної К.К. Косцюшком-Валюжиничем.

Таке сприйняття цінності «речей у собі» відповідало не так критикованому «аматорському» підходу самого К.К. Косцюшка-Валюжинича, як колекціонерському духу того періоду розвитку археологічної науки. Карл Казимирович був надзвичайно уважним дослідником. Багато речей із його розкопок — підйомний матеріал, випадкові знахідки — знайшли своє місце в херсонеській колекції і створили цілісний образ пам'ятки.

Критика досліджень К.К. Косцюшка-Валюжинича, якою б справедливою вона не була, не повинна тривати до сьогодні. Вона видається надто прискіпливою як для характеристики досліджень наприкінці XIX ст., та ще й проведених настільки самовідданою і надвиможливою до себе людиною. Звичайно ж, не достатньо відповідними можна вважати окремі моменти і в методиці розкопок, і в датуванні, і в трактуванні знахідок. Проте не слід забувати, наскільки відрізнялися тогочасні археологічні знання від сучасних, тогочасні умови здійснення досліджень і швидкість поширення інформації про нові методи розкопок чи досягнення антикознавців та мідієвістів.

Не можна порівнювати й саму особистість дослідника того часу, адже зроблене вченим оцінюється не з позиції сьогодення, а в порівнянні з тим, що було зроблено до нього. Те, чим сьогодні займаються відділи кількох фахових установ, брала на себе, більш того, сумлінно виконувала впродовж десятиліть лише одна людина. На місце К.К. Косцюшка-Валюжинича претенденти були, але обов'язки, які він поклав на себе, охопити було

складно. Без сумніву, на цей час його дослідження потребують уточнень і доповнень, зважаючи на наукові здобутки за понад 100 років з часу його діяльності, але ніяк не критики. Дійсно, багато пам'яток, відкритих за роки досліджень К.К. Косцюшка-Валюжинича, депаспортизовані або зафіксовані неточно і «втрачені» для науки, та чи не втрачаються для майбутніх науковців знахідки, здобуті сучасними розкопками. Можливо, цінність

цих «втрачених» шедеврів була в тому, що вони склали той образ давнього Херсонеса, що привабив стільки видатних фахівців, які були б щасливі здобути звання наступників «любителя старожитностей» К.К. Косцюшка-Валюжинича. Тому слова з листів О.О. Бобринського можуть належати нині усім прихильникам Херсонеса: «...відкриттю цього джерела наукового світла ми повністю завдячуємо Вам».

Гриневиц К.С. Сто лет херсонесских раскопок (1827—1927). — Севастополь, 1927. — 55 с.

Романчук А.И. Очерки истории и археологии византийского Херсонеса. — Екатеринбург, 2000. — 390 с.

Антонова И.А. К.К. Косцюшко-Валюжинич — основатель Херсонесского музея // *NOMOS*. — 1999/2000. — 28/29. — С. 29—40.

Одержано 14.12.2006

І.Г. Тарасенко

ДО 80-РІЧЧЯ ВІДКРИТТЯ ДРУГОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ АРХЕОЛОГІВ СРСР

У вересні цього року археологи відзначають ще один ювілей — 80 років із дня відкриття Другої археологічної конференції — важливої події в історії української археології. Конференція тривала з 10 до 13 вересня 1927 р. у Севастополі, й була присвячена не менш визначній події — сторіччю від початку перших систематичних розкопок М. Крузе 1827 р. у Херсонесі. Саме в 1820-х роках Крим почав приваблювати до себе інтерес громадськості як виключно культурний центр, а не лише воєнний та політичний, як раніше. Почалося різнопланове вивчення Криму.

Час для проведення конференції було обрано вдало, оскільки тоді свій ювілей святкував і Керченський музей. У 1827 р. було зроблено перші випадкові знахідки на сімферопольському городищі, яке дослідники тоді пов'язували з Неаполем Скіфським.

Конференція зібрала багато відомих дослідників, а також представників тогочасного керівництва. Було представлено 20 міст колишнього СРСР від 57 різних установ та організацій. Найбільше представників було із Севастополя, Сімферополя, Москви та Ленінграда, з Києва було лише двоє — М.І. Вязьмітіна та М.С. Макаренка. Конференція дала змогу обговорити досягнення, згадати перші кроки попередників та

розробити напрями дослідження півострова на майбутнє.

Пленарні засідання розпочалися 11 вересня. Щоб охопити якомога ширший матеріал, засідання розділили на дві окремі секції — херсонеську та загальної археології.

Конференція проходила у приміщеннях Херсонеського музею, керівником якого був у той час **К.Е. Гриневиц** — натхненник та один з організаторів цього заходу. Доповідь К.Е. Гриневица була присвячена подальшій науково-

В'їзд на територію Херсонеського музею у дні роботи конференції. 1927 р. Фото з архіву НЗХТ

Директор Херсонеського музею та один з організаторів конеренції К.Е. Гриневич (1891—1970)

дослідній діяльності Державного херсонеського музею. Зокрема, дослідник виділив два основні напрями діяльності музею: публікація всього матеріалу починаючи з 1907 р., знайденого у південно-східному районі городища, подальше вивчення східної та західної його частин, створення систематичного каталогу пам'яток, виявлених під час розкопок; відмова від хаотичних розкопок городища, і перехід до систематичних. Пропонувалося розпочати дослідження з південно-східної частини городища, просуваючись поступово на північ і схід, де залишались недосліджені ділянки, а згодом і на захід, де взагалі не було жодних розкопок. На-

самперед планувалось дослідити північний район, оскільки той найбільше піддавався руйнації морськими хвилями. К.Е. Гриневич вказав на терміновість такого дослідження, зумовлену необхідністю чіткого окреслення меж пам'ятки для її захисту від розкрадання. На основі досліджень планувалось створити карту Гераклеїського півострова з нанесеними на неї пам'ятками. Крім того, пропонувалося розширити персонал самого музею, оскільки нагромаджений за 100 років матеріал потребував більше підготовлених дослідників.

Серед багатьох інших слід виділити доповідь **П.І. Голандського** (Сімферополь, Музей Тавриди), присвячену важливому питанню — технічній охорони археологічних пам'яток Херсонеса. Крім самої констатації факту руйнування пам'яток городища під впливом природних та людського факторів, доповідач запропонував до обговорення суто практичні засоби боротьби з цим. На думку дослідника, для належного збереження пам'яток їх спершу треба поділити на три групи залежно від їх стану та матеріальних особливостей:

- міські оборонні стіни і всі фортифікаційні споруди міста (башти, ворота і т. д.);
- громадські та приватні споруди (житлові будинки, каплиці, церкви, терми і т. д.);
- поховальні пам'ятки (склепи, крипти, гроти, могили).

Насамкінець дослідник запропонував прийняти рішення, згідно з яким перед видачею Відкритих листів на проведення археологічних розкопок, особливо архітектурних пам'яток, слід вимагати попередній план робіт із зазначенням заходів щодо технічної охорони відкритих пам'яток, а також кошторис на збереження тієї чи іншої пам'ятки.

Учасники конференції 1927 р. Фото з архіву НЗХТ

На обох секціях було заслухано доповіді на найрізноманітніші тематики: від найдавніших часів появи людини на Кримському півострові до середньовіччя. Багато доповідей було присвячено античній історії різних місць півострова, зокрема, проблемі локалізації Неаполя Скіфського (**Н.Л. Ернст**) з нагоди сторіччя початку розкопок у Сімферополі; дослідженню Керкінітиди як частини херсонеського округу (**В.Ф. Штифтар**); огляду попередніх робіт у Судаку (**А.А. Фомін, Ю.В. Готьє**); результатам роботи Керченського музею з вивчення городищ Кіммеріка, Кітея і Акри на Керченському півострові. Безумовно, найбільше доповідей було присвячено Херсонесу: дослідженню його оборонних стін (**К.Е. Гриневич**), гончарних печей (**А.Н. Деревницький**), тлумаченню деяких херсонеських написів (**Н.І. Новосадський**) тощо.

На останньому засіданні затвердили важливі пункти резолюції конференції. Ухвалено план науково-дослідної діяльності Херсонеського музею і вирішено одночасно з публікацією пам'яток і матеріалів продовжувати розкопки в Херсонесі на засадах запропонованого плану. Терміновим і невідкладним завданням визначено дослідження пам'яток Гераклейського півострова, що зу-

мовлено невинним заселенням території цієї пам'ятки світового значення.

Було наголошено на необхідності публікації матеріалів з розкопок Херсонеса упродовж 1908—1915 рр., а також залучення коштів для охорони пам'яток Херсонеса. Зауважено, що планом проведення охоронних робіт слід вважати пропозиції архітектора проф. П.І. Голандського.

Вирішено всі розкопки обов'язково проводити за загальним виробничим планом, узгодженим з відповідними установами. Крім того, певні розкопки слід узгоджувати з місцевими музеями, зазначаючи у кошторисі всіх розкопок суму, яка витрачається на охоронні роботи. Сприяти визнанню Пантікапея, гори Опук, городищ Кітея та Німфея державними заповідниками.

Отже, на конференції було ухвалено багато перспективних резолюцій. Зокрема, нагальними були рішення стосовно охорони відкритих пам'яток та публікації наявного археологічного матеріалу. Причому низка розглянутих на конференції питань не втратила своєї актуальності й донині. Адже збереження археологічних пам'яток, і, зокрема, Херсонеса, було і залишається важливим завданням всіх, кому небайдужа доля культурної спадщини України.

Одержано 21.12.2007

Книжковий огляд

Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.). — Чернівці: Зелена Буковина, 2006. — 300 с.

У монографії на основі комплексного аналізу писемних джерел, археологічного, нумізматичного, сфрагістичного матеріалів досліджено історичний розвиток давньоруського (давньоукраїнського) населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра (Українська Буковина) в XI — першій половині XIII ст. Всебічно схарактеризовано основні види господарської діяльності місцевого населення, простежено напрями торговельно-економічних зв'язків, проаналізовано розвиток суспільно-політичних і культурних відносин. Значну увагу приділено питанням еволюції духовної культури та синкретизму християнських і первісних вірувань. Опубліковано матеріали, отримані під час вивчення середньовічних археологічних пам'яток у Василеві, Онуті, Галиці, Чорнівці, Зеленій Липі, Недобойцях і Хотині.

Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К.: КНТ, 2006. — 200 с.

Монографія присвячена комплексному вивченню ремесел та промислів сільського населення Середнього Подніпров'я IX—XIII ст. Зібрано археологічні артефакти з цієї тематики, що відображають сировину, інструменти, пристосування, виробничі споруди, напівфабрикати, готові вироби, брак та відходи виробництва. На основі аналізу археологічних даних, етнографічних аналогів, повідомлень писемних джерел та результатів експериментів з натурного моделювання ремісничого та промислового виробництва проведено узагальнююче дослідження давньоруських ремесел та промислів відповідно до їх технологічних етапів, а також порівняльний аналіз з відповідними видами виробництва давньоруських міст та городищ. Простежено співвідношення між різними видами ремесел та промислів, їх місце в господарстві сільського населення Середнього Подніпров'я.

Папанова В. А. Урочище Сто могил — некрополь Ольвии Понтийской. — Киев: Знання України, 2006. — 278 с.

Книга присвячена одному з найцікавіших некрополів Північного Причорномор'я — некрополю Ольвії, який проіснував майже тисячу років. У книзі розглянуто питання історії його дослідження, історичної топографії, поховального і поминального обрядів.

За рішенням редколегії мовою оригіналу публікується важливий для історії археологічних досліджень у Херсонесі Таврійському рукопис 1963 р., у якому С.Ф. Стржелецький досить чітко і послідовно узагальнює усе зроблене на момент написання статті, критично оцінює тогочасний стан вивчення стратиграфії городища. Організований автором експедиції у Портовому районі Херсонеса вдалося піднести дослідження стратиграфії, а відтак, і методику ведення розкопок на найвищий на той час науковий рівень. Метою діяльності об'єднаної експедиції були чітко пошарові археологічні дослідження і прив'язка цих шарів до будівельних решток споруд. Діяльність і наукові розробки С.Ф. Стржелецького з цих проблем стали окремим напрямом в археології Херсонеса, підґрунтям для розв'язання багатьох питань датування та інтерпретації пам'яток.

Станіслав Фанцевич
Стржелецький (1910—1965)

С.Ф. Стржелецький

ИЗУЧЕНИЕ СТРАТИГРАФИИ ХЕРСОНЕССКОГО ГОРОДИЩА*

Статья посвящена истории развития стратиграфических исследований Херсонеса Таврического на основе усовершенствования методики ведения раскопок.

Систематические раскопки Херсонеса начались с ассигнования на них в 1876 г. святейшим Синодом 1000 руб. в год. С 1881 по 1888 гг. оплату раскопок взяло на себя Министерство народного образования. В течение этого времени работами руководило Одесское общество истории и древностей в лице специальной комиссии, состоящей из Н.Н. Мурзакевича, П.О. Бурачкова и о. Афанасия. Фактически в Херсонесе руководство работами было поручено инженеру-полковнику К.Е. Гемельману и монахам — управляющим Херсонесского монастыря — отцам Андрею, Маркиану и др. Работы оплачивались поденно. Работали солдаты.

«Методика» раскопок лучше всего отражена в письмах самих руководителей работ. Так, 16 апреля 1878 г. К.Е. Гемельман писал Н.Н. Мурзакевичу: «... и я не особенно часто бываю в Херсонесе. Тем не менее, свою задачу, как я понимаю ее

по своим знаниям — организовать раскопки, т. е. собственно работу, правильно и вести ее дешево, для пристрастия иметь надежного человека, дабы ничего не пропало и не было утаено — я исполнил, кажется, как следует. Определить за тем значение открытия зданий, монет и прочего, описать это и вообще разобрать научно-археологически — не мое дело, а делается теми членами Общества, которые знают более меня».

В следующем году (апрель 1879 г.) Н.Н. Мурзакевич вынужден был поручить А. Иванову (Таврическая Ученая Архивная Комиссия. — С.Ф. Стржелецкий) проверку состояния раскопок в Херсонесе. Результаты этой проверки А. Иванов изложил ему 14 апреля: «Хотя по развалинам и заглядывал всюду, не специально чтобы найти что-нибудь, так как это было совершенно бесполезно, а с целью убедиться в варварских приемах и способах произведения раскопок. Я не сдержался, чтобы не высказать своей мысли и своего сожаления о. Маркиану, и услышал, между прочим, что раскопки ведены без всякого надзора. Солдатики, нанимаемые для раскопок, работали, как хотели и что хотели: «...» нашлась какая монета или вещьца, по его мнению, ценная, в карман ее...

А что же о. Андрей? О. Андрей с утра до вечера болен, а там делают, что хотят «...» тут вбли-

* Друкується за текстом з рукопису: Стржелецький С.Ф., Антонова І.А., Колесникова Л.Г., Суров Е.Г. Отчет о раскопках объединенной экспедиции Херсонского историко-археологического государственного музея и Уральского госуниверситета им. А.М. Горького // НА ІА НАН України—1963—1952.—248 с.

зи есть какой-то командир, который дает солдатам на водку, а они тащат ему всякую ценную монету и вещь.

Я предлагал о. Маркиану принять на себя эту комиссию (надзор за работами, С.Ф. Стржелецкий), но он Христом Богом упрашивал не возлагать на него этого бремени. Да и, по правде говоря, он человек занятый и часто отвлекаемый. Если поручить ему, то будет то же, что при о. Андрее».

Общество через Синод добилося назначения на этот пост о. Маркиана и прислало ему инструкцию, где в том числе указывало: «4. Рабочим, при начале раскопок, по молитвословию, внушить, чтобы они находимые монеты, вещи, куски мрамора с надписями и без оных отсюда никому не продавали, поелику эти вещи есть принадлежность монастырская (...) Это же самое внушить и тем, которые покусятся сторонним образом приобретать от рабочих находки».

Несмотря на все меры, предпринимаемые Обществом, положение дел в Херсонесе не изменилось. 9 августа 1883 г. о. Иоанн писал Н.Н. Мур-закевичу, что рабочие в его отсутствие «просиживают по целым часам», а «постоянно находиться при них и следить за работами, так равно и за находками я не могу».

В 1887 г. комиссия (гр. Уваров, Делано-министр народного просвещения, обер-прокурор Синода и Бычков) приняли решение:

1. Запретить раскопки в Херсонесе различным организациям и поручить это дело Императорской археологической комиссии (А.А. Бобринский).

2. Устроить музей.

3. Ассигновать средства, но не более 3—4 тыс.

4. Монастырь не закрывать.

5. Охрану Херсонеса поручить Археологической комиссии, Одесскому обществу и Севастопольскому градоначальнику.

По ходатайству Одесского общества заведение раскопками в Херсонесе было поручено К.К. Косцюшко-Валюжиничу, план первых работ был составлен Н. Юргевичем и А.Л. Бертье-Деллагардом. Фактически уже через 2 года раскопки планировались самостоятельно К.К. Косцюшко-Валюжиничем и утверждались Археологической комиссией, внимательно контролировавшей его деятельность.

К.К. Косцюшко-Валюжинич поставил своей задачей исследование двух городов. В первый же год этих работ был открыт «древнейший» город под позднесредневековым. Таким образом, К.К. Косцюшко-Валюжинич начал исследование стратиграфии Херсонеса, а раскопки вел до материка (скалы) на основе «строгости соблюдения (...) правил археологических разысканий» (Доклад 1891, с. 206 и сл.).

Наличие двух городов К.К. Косцюшко-Валюжинич продолжает отмечать и в следующие годы раскопок: «Здесь, также как и при разведках прошлого года (1888 г., С.Ф. Стржелецкий), в восточной части Херсонеса, под уровнем верхнего, византийского города, открыты остатки стен и множество засыпанных земель и камнем цистерн нижнего города» (Производство 1892, с. 13), и ниже: «древнего города в греко-римскую эпоху» (Производство 1892, с. 14), «находки, как и в прошлом году, относятся к двум эпохам истории Херсонеса: греко-латинской и византийской, в византийской, в зависимости от глубины культурного слоя...» (Отчет 1895, с. 52).

Опыт полевых исследований на восьмом году раскопок (1895 г.) К.К. Косцюшко-Валюжинича позволил исследователю констатировать на городище четыре слоя. Он пишет: «Однако же и этот «старый город» не есть еще Херсонес греческого автономного, ни даже римского периода, а принадлежит, как и верхний, к одной и той же византийской эпохе, так как все христианские базилики, открываемые в верхнем городе, сооружены раньше последнего...» (Отчет 1897, с. 91). Таким образом, К.К. Косцюшко-Валюжинич уже выявил четыре слоя: греческий — автономный, римский, нижний византийский («старый») и верхний византийский. Очевидно, что «эпохи» у него определяются в зависимости от глубины культурного слоя.

Наряду с этим исследователь различал лишь три строительных периода в раскапываемых им сооружениях. Это просматривается во всех его отчетах, включая и последний за 1905 г. (Косцюшко-Валюжинич 1907, табл. III—V). На планах, в указанных таблицах, условных обозначениях для периодизации строительных остатков указаны стены древнегреческой, римско-византийской и поздневизантийской эпох. Это обстоятельство свидетельствует о том, что К.К. Косцюшко-Валюжинич еще не освоил расчленения строительных остатков и приемов так называемого римского и раннесредневекового (V—VIII вв.) периодов.

Вместе с тем совершенно очевидно, что он еще не овладел в своей практике увязкой строительных остатков с той четырехслойной страти-графией городища, которая им же была установлена. Более того, вероятно, оба византийских слоя («верхнего» и «старого» города) принадлежат IX—XIV и XIV—XV вв., т. е. времени окончательной гибели города. И все же самой непоправимой ошибкой его полевой методики было смешение всего археологического материала на любом раскопе в пределах границ трех эпох — греческой, римской и византийской (по его определению) безо всякой фиксации найденных предметов и увязки их с определенным слоем и

конкретным сооружением, не говоря уже об их количественном соотношении.

После смерти К.К. Косцюшко-Валюжинича (1907 г.) Археологическая комиссия поручила руководство раскопками Херсонеса Р.Х. Леперу, бесспорно, знакомому с новейшей методикой археологических раскопок России и Запада. К сожалению, Р.Х. Лепер, не будучи археологом, не справился с возложенной на него задачей. Раскопки велись в его отсутствие, фиксация была запущена, чертежи не были сделаны, ведение дневников поручалось некомпетентным лицам, в том числе почти неграмотным рабочим, отчеты не были написаны.

Наряду с этим Р.Х. Лепер внес два новых направления в археологические работы в Херсонесе: ввел полевые описи на археологический материал, а опись материала вел в соответствии с «полами», под которыми и на которых он был найден при раскопках. Последнее обстоятельство свидетельствует о новой попытке дальнейшего улучшения полевых исследований.

После установления советской власти начался новый период в истории раскопок Херсонеса. Ликвидация монастыря, реорганизация музея и превращение территории городища в заповедник позволили планировать раскопки в Херсонесе на новой методологической основе, что неизбежно должно было привести к дальнейшему развитию археологической методики.

Раскопки 1926 г. под руководством К.Э. Гриневича были направлены на установление даты основания Херсонеса и его первоначальных границ. В основу полевой методики был взят так называемый послойно-квадратный метод, который в дальнейшей археологической практике был отброшен как не оправдавший себя. Включение искусственных квадратов при раскопках древнего города с конкретными кварталами, домами и их помещениями затрудняло работы, искусственно расчленяло археологические комплексы, осложняло фиксацию и противоречило конкретно-историческому исследованию археологических памятников по слоям.

В эти же годы было сделано первое стратиграфическое изучение культурных наслоений в Херсонесе, в его периболе, на обрезах так называемой перемычки. На основном раскопе (в так называемой цитадели), где верхнесредневековые слои были удалены еще К.К. Косцюшко-Валюжиничем, К.Э. Гриневич зафиксировал три слоя (четвертый современный): эллинистический, ранневизантийский — римский и X—XI вв.

Раскопки 1930 г. под руководством Г.Д. Белова в западной части городища, где уже не применялся «послойно-квадратный метод», выявили на одном раскопе три слоя (верхнесредневековые были удалены при сооружении батареи

XIX в.): эллинистический, римский, первой половины средневековья (IX—X вв.). На втором раскопе было обнаружено четыре слоя: эллинистический, римский, первой половины средневековья и второй половины средневековья. Таким образом, раскопки 1920-х гг. в разделе изучения стратиграфии городища целиком опирались на предшествующий опыт К.К. Косцюшко-Валюжинича и не продвинули его разработки вперед.

К сожалению, это же расслоение на 4 слоя сохранялось и в дальнейшем — в 1930-х гг. В 1935 г. были выделены эллинистический период, или IV слой, римский, или III слой, средневековый первый период V—X вв., или II слой, средневековый второй период XI—XV вв., или I слой (Белов 1938). Особенно четко выступает эта четырехслойность в отчете за 1936 г., где, несмотря на появление памятников (погребений некрополя) классического периода, по-прежнему прослеживались только 4 слоя, а слои некрополя и эллинистического города объединены в один, так называемый IV (Белов 1938). Таким же образом освещена стратиграфия и в раскопках 1937 г., что и было обнаружено раскопками 1938 г. (Белов 1953, с. 32 и сл.). На несостоятельность подобной фиксации стратиграфии нам приходилось уже указывать (Стржелецкий 1948).

Попытка экспедиции 1940 г. на коллективных началах (Государственный херсонесский музей, ИИМК и Государственный Эрмитаж) сдвинуть изучение стратиграфии Херсонесского городища не дала существенных результатов. Правда, А.Л. Якобсону удалось заметить под позднесредневековыми помещениями № 1, 8 и 22 остатки раннесредневекового слоя до IX в., а нам осуществить первую попытку расчлененного плана квартала по строительным периодам: III—II вв. до н. э., V—VI, IX—X, XI—XII и XIII—XIV вв. (Белов 1953, с. 109) (чертежи авторами отчета не использованы).

В экспедициях 1941, 1947 и 1948 гг. (квартал XVIII) на тех же коллективных началах вопрос изучения стратиграфии (1941 и 1947 гг.) вновь занимал важное место. В.П. Лисин (1941 г.) обнаружил на своем участке (помещение № 6) четыре средневековых слоя: V—VI, IX—X, XI—XII и XIII—XIV вв. Аналогичное расчленение удалось проследить и А.Л. Якобсону в помещении 16 и прилегающем к нему дворе. Впервые удалось на нашем участке выделить слой IV в. со значительным количеством керамического материала (Белов 1953, с. 160 и сл.).

Тем не менее до настоящего времени изучение стратиграфии Херсонесского городища не было поставлено надлежащим образом. Как показал опыт и накопившиеся факты, стратиграфия городища значительно сложнее, чем она обычно пред-

ставляется. Недооценка этого вопроса приводит на практике к смешению разновременных археологических памятников, несовершенной датировке и вытекающей отсюда неправильной интерпретации даже крупных общественных сооружений и самой истории Херсонеса.

Указанные обстоятельства заставляют Государственный херсонесский музей совместно с Уральским университетом, приступившим к раскопкам в Херсонесе, уделить основное внимание изучению стратиграфии наряду с исследуемыми при этом памятниками Херсонеса.

Белов Г.Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг. — Крым, 1938. — 350 с.

Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф. Кварталы XV и XVI (раскопки 1937 г.) // МИА. — 1953. — № 43. — С. 32—105.

Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф., Якобсон А.Л. Квартал XVIII (раскопки 1941, 1947 и 1948 гг.) // МИА. — 1953. — № 43. — С. 160—236.

Белов Г.Д., Якобсон А.Л. Квартал XVII (раскопки 1940 г.) // МИА. — 1953. — № 43. — С. 109—159.

Доклад о действиях Императорской археологической комиссии за 1888 г. // ОАК за 1882—1888 гг. — СПб., 1891. — С. ССП—СССХХХIV.

Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г. // ИАК. — 1907. — Вып. 25. — С. 67—171.

Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1893 г. // ОАК за 1893 г. — СПб., 1895. — С. 51—75.

Отчет заведующего раскопками в Херсонесе К.К. Косцюшко-Валюжинича // ОАК за 1895 г. — СПб., 1897. — С. 87—116.

Производство археологических раскопок. В Таврической губернии. В Херсонесе // ОАК за 1889 г. — СПб., 1892. — С. 13—15.

Стржелецкий С.Ф. К вопросу интерпретации и датировки некоторых памятников Херсонеса // Историко-археологический сборник. — М., 1948.

С.Ф. Стржелецкий

ВИВЧЕННЯ СТРАТИГРАФІЇ ХЕРСОНЕСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті розглянуто історію вдосконалення методики археологічних розкопок у Херсонесі Таврійському. Простежено хронологію виділення археологічних шарів та історію їх дослідження. Окреслено стан і перспективи вивчення стратиграфії до початку розкопок 1963 р.

S.F. Strzheletskyj

STUDY OF STRATIGRAPHY OF CHERSONESAN CITY-SITE

The article views the history of improvement of the methods of archaeological excavations in Tauric Chersonesos. Based on that, the chronology of allotment of archaeological layers, and the history of their research are traced. The state and the perspectives of study the stratigraphy at the moment of the beginning of excavations in 1963 are determined.

З ПРИВОДУ ТЕМЕНОСУ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ НА ЗАХІДНОМУ БЕРЕЗІ КОЗАЧОЇ БУХТИ В ОКОЛИЦЯХ ХЕРСОНЕСА

Статтю присвячено критичному розгляду нової інтерпретації комплексу пам'яток херсонеської хори, відкритих на Маячному півострові, як теменосу цього поселення.

У 1996—1997 рр. Гераклеїською експедицією Національного заповідника «Херсонес Таврійський» під загальним керівництвом Г.М. Николаєнко було розпочато, а в наступні роки продовжено дослідження поселення на території Маячного півострова, на західному схилі Козачої бухти. Основну увагу було сконцентровано на його терасній частині, де зафіксовано рештки античного поселення, яке свого часу досліджував О.М. Щеглов (Щеглов 1997, с. 42—54; 2000, с. 53—77). Досліджені комплекси поселення належать до кількох будівельних періодів, початкова дата яких дотепер залишається суперечливою. Тривалий час початок будівельної діяльності на Маячному півострові датували першою — початком другої чвертей IV ст. до н. е., а пізніше цю дату було знижено до кінця пізньоархаїчного періоду (Щеглов 1999, с. 44—47).

Розкопки цього поселення тривають дотепер, проте будь-яка інформація, навіть попередня, про їх результати відсутня. Виняток становлять лише план розкопок 1998 р., загальне фото за 2002 р. (рис. 1), опубліковані Г.М. Николаєнко (Николаєнко 1999, с. 71, рис. 64; Nikolaenko, 2006, fig. 16), та монетні знахідки з розкопок поселення (Дем'янчук, Николаєнко, Олтаржевський, Петроковський 2005, с. 438—446). Однак план перших кількох років розкопок, фото без будь-яких коментарів і нумізматичні матеріали, опубліковані поза археологічним контекстом, навряд чи можуть належно заповнити існуючу прогалину в наших знаннях про археологічну ситуацію на Маячному півострові, яка залишається остаточно не з'ясованою через відсутність повноцінних публікацій результатів досліджень кінця XX — початку XXI ст. (детальніше див.: Зубарь, Буйських 2006, с. 7—27).

Лише в Матеріалах III Судацької міжнародної наукової конференції було опубліковано першу замітку інтерпретаційного характеру, присвячену ритуальним конструкціям, що походять із розкопок пам'ятки, і нові дані щодо хронології цього поселення (Нессель, Николаєнко, Олтаржевський, Петроковський 2006, с. 253—254). Матеріал,

отриманий під час розкопок, засвідчує, що поселення виникло не раніше другої чверті IV ст. до н. е. і, певно, припинило існування наприкінці II ст. до н. е. (Нессель, Николаєнко, Олтаржевський, Петроковський 2006, с. 253).

З тексту замітки випливає, що в дослідженому будівельному комплексі було відкрито «низку своєрідних об'єктів», трактованих як такі, що мали «не житлово-побутове, а інше призначення» (Нессель, Николаєнко, Олтаржевський, Петроковський 2006, с. 253). Це кам'яно-черепичні конструкції, які з огляду на наявність решток горіння на їх верхніх площинах і характер знахідок, виявлених у безпосередній близькості від них, було інтерпретовано як вівтарі. Таке трактування спричинило і нову функціональну атрибуцію таких специфічних виробничих об'єктів, як виноробні, розташованих поруч, характер яких також було визначено як ритуальний. Усе зазначене дало змогу дійти досить відповідального висновку про те, що відкрита розкопками ділянка «є темено-носом поселення» (Нессель, Николаєнко, Олтаржевський, Петроковський 2006, с. 254).

Проте, як відомо, теменоси — специфічно організовані місця для громадського відправлення полісних культів і релігійних свят, які відзначала вся громадянська община, зафіксовано лише в чотирьох містах Північного Причорномор'я. Два з них розкопано в Ольвії (рис. 2) та по одному в Борисфені (о-в Березань) (рис. 3), Херсонесі (рис. 4) і Пантікапеї (рис. 5). До них можна також додати теменос, досліджений в Істрії (рис. 6). Отже, кожен новий теменос дотепер є об'єктом екстраординарного значення не лише для античної археології Північного Причорномор'я, але й усього Причорноморського регіону. У світлі зазначеного стає зрозумілим, що гіпотеза про наявність теменосу на поселенні, що було розташоване на перешийку Маячного півострова, заслуговує найпильнішої уваги. Однак висновок про наявність тут теменосу, на нашу думку, передчасний, аргументований непрофесійно і навряд чи може сприйматися як наукове відкриття.

Для доказу нашої позиції, що відрізняється від запропонованої цитованими авторами, слід

стисло розглянути античний теменос як архітектурно-планувальну структуру і її необхідні складові компоненти. Починаючи з архаїчного часу, принаймні не пізніше першої половини VI ст. до н. е., вже можна говорити про чітко організовану просторову структуру, пристосовану для громадського відправлення культів, яка склалася в урбаністичному центрі або поза його межами (Lavas 1974, S. 19 ff.). Організація такої структури відбувалася, як правило, на площі, що відокремлювалася від довколишньої зони житлової забудови огорожею. Саме це й дає змогу виокремити теменос із міської інфраструктури та навколишнього ландшафту, оскільки його просторова організація відбувалася поза міськими мурами.

Влаштування теменосу було необхідною ланкою колонізаційної практики та освоєння нової території групою переселенців на чолі з сакральним ватажком, чий храм був не лише його новою домівкою, але й чи не найважливішим символом нової конституюваної громадянської общини (Malkin 1987, p. 138 ff.). На прикладі міст Великої Греції, заснованих наприкінці VIII—VI ст. до н. е., які мали регулярну систему міського планування, відомо, що теменос був складовим компонентом громадського центру і часто розміщувався на перетині основних транспортних магістралей (Hoepfner, Schwandner 1994, S. 301).

Кожен теменос мав необхідні структурні елементи з чітко визначеними функціями. Компонентами його просторової організації були храм та винесений за його межі монументальний вівтар, оскільки всі культові дії із масовою участю громадян поліса відбувалися на відкритому просторі, довкола храму та вівтаря. Отже, огорожа, храм і вівтар є обов'язковими структурними елементами теменосу, без яких жодна просторова структура не може називатися теменосом (Bergquist 1967, p. 5—6). Крім того, теменоси

Рис. 1. Загальне фото північної частини споруди на Маячному півострові, за Г.М. Ніколаєнко

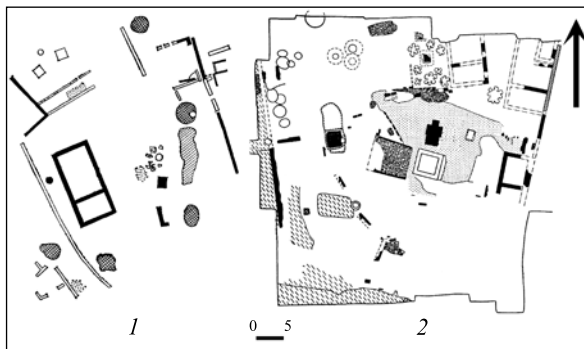

Рис. 2. Теменоси в Ольвії: 1 — Західний теменос, за А.С. Русяєвою; 2 — Східний теменос, за О.М. Карасьовим

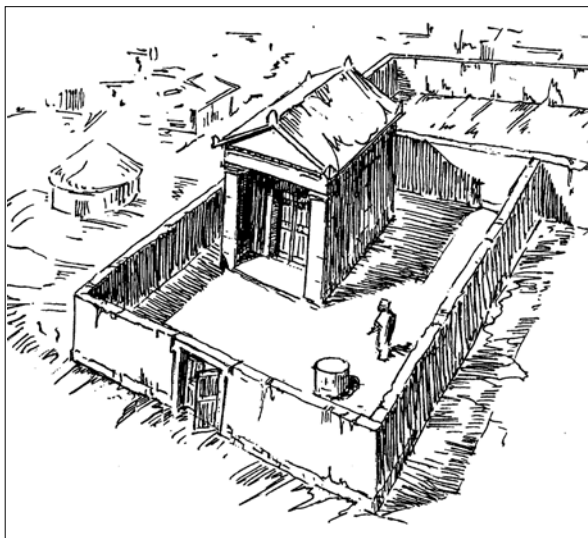

Рис. 3. Теменос у Борисфені, за С.Д. Крижицьким

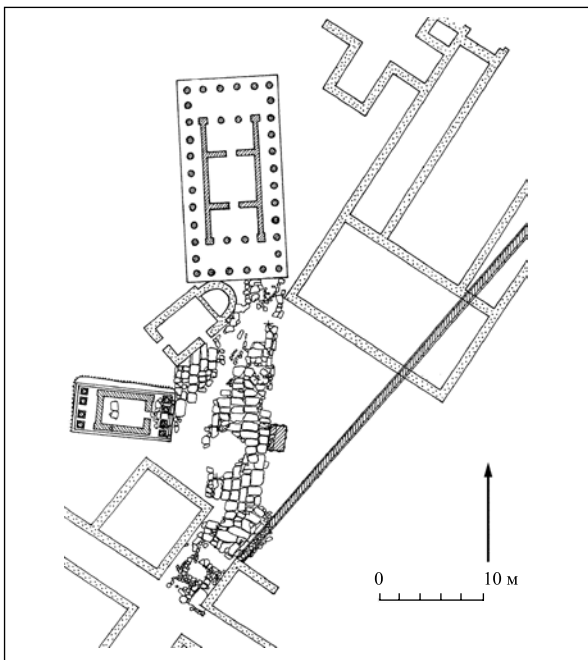

Рис. 4. Теменос у Херсонесі, за М.І. Золотарьовим та А.В. Буйських

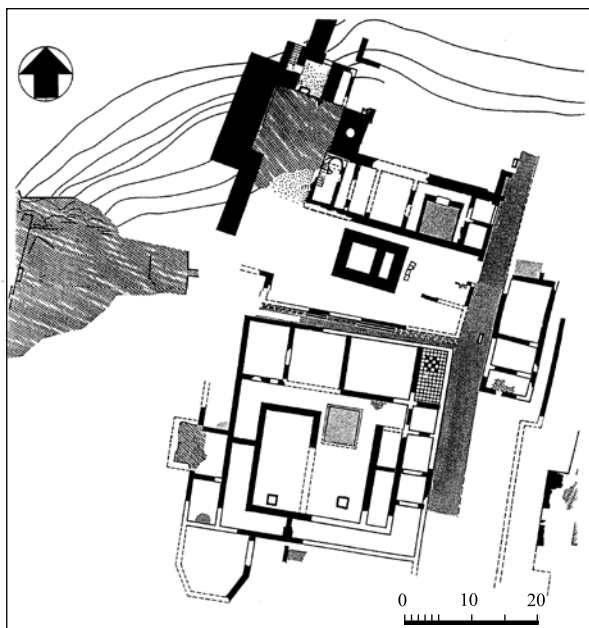

Рис. 5. Теменос у Пантікапеї, за В.П. Толстіковим та Ю.Г. Виноградовим

містили додаткові (другорядні) споруди, які проте, дають змогу визначати його наявність лише в сукупності зі згаданими.

Структурні елементи були зумовлені архітектурною організацією теменосу, що виконували його громадсько-ритуальну (на противагу утилітарно-побутовій) функцію, а також спорудами, безпосередньо пов'язаними із обслуговуванням та підтримкою цих культових функцій. Громадсько-ритуальну функцію виконували монументальні пропілеї з портиками, водостоки і вимостки, а також різноманітні вотивно-меморіальні пам'ятки, зокрема, вотивні колони, статуї і почесні декрети на честь громадян та іноземців. До утилітарно-побутових споруд можна віднести ботроси, що слугували для скидання (або ритуального захоронення) культового інвентарю, що вийшов із ужитку, майстерні, де виробляли потрібні культові речі, передусім теракоти, приміщення для колективних ритуальних трапез та зберігання сакральних предметів, а також цистерни або колодязі. Крім обов'язкових храму і вівтаря головного патрону теменосу, в процесі функціонування на його території могли з'являтися храм або храми та вівтарі, присвячені іншим божествам.

Аналізуючи планування відомих у північно-причорноморських центрах теменосів, можна констатувати, що в Борисфені відкрито найпростіший, але при цьому «класичний» за своїми структурними елементами теменос, що складався з огорожі, храму, ймовірно, присвяченого Афродіті, та вівтаря перед храмом (Назаров 2001, с. 154 сл.; Крыжицкий 2001, с. 165 сл.). Обидва ольвійські теменоси мали практично всі перелічені основні й додаткові споруди. На те-

риторії Західного теменосу відкрито огорожі, рештки фундаментів кількох храмів, найраніший з яких було присвячено Аполлону Ієтросу (Лікарю), архітектурні деталі іонічного ордера та численну привізну архітектурну теракоту, рештки вимосток, серію вівтарів різних типів (монументальних кам'яних і примітивної конструкції), пропілеї елліністичного часу, додаткові споруди, пов'язані з культовими функціями, ботроси із виразним набором керамічного посуду, в тому числі й високохудожнього розписного, теракоти, значну кількість присвятних графіті різним божествам (Русяева и др. 2006).

На території Східного теменосу відкрито так само основні монументальні споруди. Передусім це кілька культових споруд, що належали до найранішого етапу його існування (Карасев 1964, с. 36, рис. 2). Незважаючи на те, що реконструкцію храму Аполлона Дельфінія першої половини V ст. до н. е., виконану О.М. Карасьовим, було пізніше критично переглянуто (Буйских 1995, с. 40—42; Крыжицкий 2005, с. 235—237; пор.: Яйленко 2002, с. 46—58), очевидно, що на теменосі, крім одного або двох храмів, було розташовано кілька вівтарів, ботросів, вимосток, а також низку інших, поки що остаточно не атрибутованих споруд. У ботросах виявлено той самий набір культового інвентарю і жертвних приношень, що й у ботросах на Західному теменосі, включаючи високохудожній парадний посуд, теракоти, графіті (Леви 1964, с. 134 сл.; Горбунова 1964, с. 175 сл.).

Слід наголосити, що на території обох ольвійських теменосів простежено рештки виробничої діяльності. На Східному теменосі археологічно зафіксовано рештки майстерні, де виготовляли бронзові вироби (Карасев 1964, с. 36), на Західному теменосі — рештки виробництва, пов'язані з виготовленням різноманітних металевих виробів, насамперед бронзових та залізних (Русяева 2006, с. 90—91). Функціонування майстерень підтверджено знахідками ливарних форм практично всього хронологічного діапазону існування теменосів (Крутилов 2006, с. 213 сл.). Продукція цих майстерень, принаймні її частина, безумовно, мала задовольняти потреби культової практики.

У гіршому стані, з погляду можливостей реконструкції і функціональної інтерпретації будівельних решток, зберігся теменос на Північно-Східній площі в Херсонесі. Однак характер архітектурної організації — фундаменти храму, вимостки площі перед ним, покладеної на знівельовану скелю, а також знайдені поруч архітектурні деталі дають змогу інтерпретувати його саме як теменос (Золотарев, Буйских 1994, с. 78 сл.). Наявність кількох вулиць, зокрема й основної магістральної (Головної по-

здвожньою), від якої розпочинався вимощений плитами вхід на площу, дала змогу припустити наявність тут обов'язкової монументальної огорожі, за допомогою якої цю територію й було відокремлено від зони житлової забудови, що оточувала теменос із заходу та південного заходу (Буйських 2005, с. 319 сл.).

Теменос, відкритий у Пантікапеї, дещо відрізняється від ольвійських та херсонеського, передусім своїми невеликими розмірами, що пояснюється його використанням не всією громадянською общиною поліса, а членами сім'ї та найближчого оточення правлячої династії боспорських правителів (Толстиков, Виноградов 1999, с. 282 сл.). Це слушне припущення ґрунтується на розташуванні теменосу в безпосередній близькості від базилеї, на території акрополя, в межах його укріплень. Незважаючи на відсутність вівтаря, що мав стояти перед храмом, ретельно вирівняна скельна тераса, наявність храму на спеціально відгородженій території, його сполучення із принаймні двома вулицями повністю відповідають необхідним вимогам атрибуції теменосу.

Теменос в Істрії мав подібну картину просторової організації протягом усього доримського періоду. Наявність із самого початку не зайнятої під житлові квартали обгородженої площі, на якій було споруджено кілька храмів, найраніший з яких був присвячений Афродіті, монументальних вівтарів, ботроса, пропілей (для часу еллінізму), а також показного набору знахідок культового характеру (ритуальних посудин, теракот, графіті з присвятами, різноманітних архітектурних деталей від храмів та вівтарів, зокрема мармурових, для часу еллінізму, довізної архітектурної теракоти) виділяють теменос зі структури міста (Alexandrescu et al. 2005).

Наведені приклади досить красномовно засвідчують наявність певних загальних вимог щодо устрою теменосів, незважаючи на їх відмінність у кожній конкретній планувальній організації та чітке підпорядкування цим вимогам у будівельній практиці кожного поліса протягом усього доримського часу. Те, що теменоси були розташовані в містах, а не в сільській місцевості, істотної ролі не відігравало. Це позначилося лише на наявності значної кількості додаткових споруд та більш якісній і кількісній різноманітності жертвних приношень. Отже, стосовно відкритих на Маячному півострові пам'яток слід зазначити, що незважаючи на відсутність опублікованого плану розкопаних об'єктів, що вводяться в науковий обіг, як і загальної характеристики досліджених будівельних решток, що значно знижує рівень доказовості запропонованої гіпотези, опис надано досить детально, для того щоб дійти цілком протилежного висновку щодо їх функціональної атрибуції.

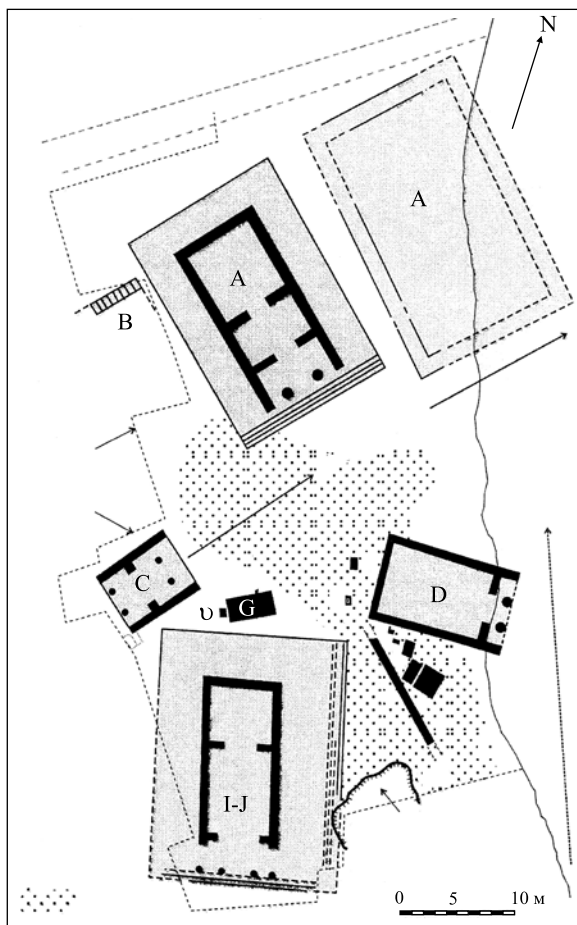

Рис. 6. Теменос в Істрії, за П. Александреску та ін.

З огляду на головні структурні елементи, характерні для теменосів, у комплексі відкритих споруд наявні лише вівтарі, а зі вторинних — колодязі та виноробні, визначені авторами розкопок як ритуальні. Крім того, низку цих вівтарів, окрім одного, що розміщувався у дворі, було зафіксовано в приміщеннях (Нессель, Николаенко, Олтаржевський, Петроковский 2006, с. 253). Уже лише ці обставини не дають змоги говорити про наявність теменосу на досліджених на перешийку Маячного півострова об'єктах. Із наведеного в публікації опису цілком очевидно, що з чотирьох споруд, визначених як вівтарі, таким може бути лише один, розмірами $0,77\text{—}0,83 \times 0,7$ м, заввишки 0,22 м, відкритий у центрі внутрішнього двору, оточеного вздовж периметра приміщеннями. Розташування вівтарів у дворах цілком відповідає загальногрецькій будівельній та кульовій практиці й на прикладі північнопричорноморських пам'яток відоме, зокрема, в Ольвії. Це будинок у Нижньому місті, у дворі якого було відкрито вівтар, що використовувався як підставка під тринигу (Фармаковский 1913, с. 53, рис. 57). Тут доречно згадати і вівтарі у дворах житлових будинків Олінфа, які, як і комплекси, відкриті на Маячному півострові, датуються першою половиною IV ст. до н. е. (Robinson, Graham 1938, p. 159).

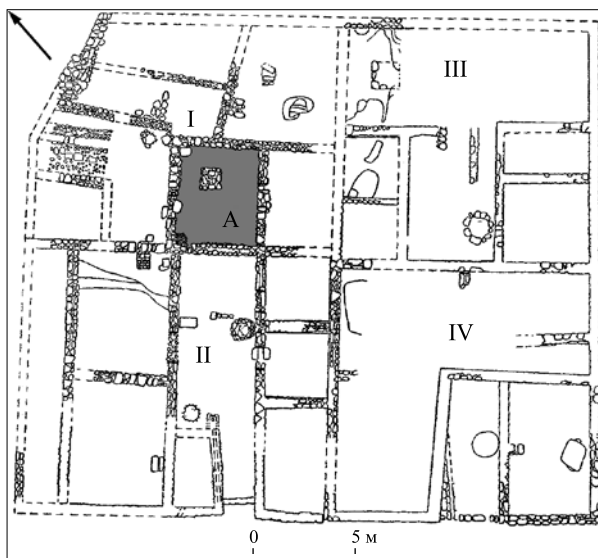

Рис. 7. Житлові будинки в ХІХ кварталі Херсонеса, за Г.Д. Беловим: А — приміщення з вогнищем

Решта об'єктів аналогічних розмірів, виявлених усередині приміщень й інтерпретованих авторами як вівтарі, на наше глибоке переконання, є вогнищами. Подібні за своєю конструкцією та розмірами об'єкти було знайдено в приміщеннях житлових будинків на Північному березі Херсонеса (Белов 1962, с. 144) і також помилково атрибутовано як вівтарі (рис. 7). Встановлено, що об'єкти квадратної чи прямокутної форми зі слідами горіння на поверхні, відкриті всередині приміщень, є вогнищами (Буйських 1999, с. 26). До речі, аналогічні конструкції, виявлені в приміщеннях садиби на наділі № 26, інтерпретовано ще автором розкопок як вогнища (жаровні) (Стржелецкий 1961, с. 103, рис. 97). Зважаючи на те, що стіни приміщення з вогнищем були вкриті штукатуркою, це приміщення можна впевнено інтерпретувати як ойкос.

Аналогічно було інтерпретовано подібні стаціонарні вогнища і в житлових будинках Керкінітіди, причому одне з них було споруджене навіть в андроні (Кутайсов 1985, с. 178 сл.; 1990, с. 91, 109, рис. 54). Аналогічні за своїми розмірами і конструкцією вогнища виявлено в Калос Лімені, причому не лише в житлових приміщеннях, але й усередині башти біля міських воріт (Кутайсов, Уженцев 1994, с. 49, рис. 2; Уженцев 2006, с. 82—83, рис. 48, 2). Ймовірно, влаштування значної кількості вогнищ у житлових будинках Херсонеса та Керкінітіди, а також у приміщеннях, які традиційно не опалювалися вогнищами, зокрема, андронах чи оборонних спорудах — баштах, можна пояснити виключно кліматичними умовами Північно-Західної Таврики.

Нещодавно переконливо було переглянуто інтерпретацію у бік суто утилітарного викори-

стання прямокутної (у цьому випадку монолітної) конструкції у комплексі споруд IV ст. до н. е. в Мірмекії, яку раніше було атрибутовано як вівтар, а саму споруду — як святилище (Гайдукевич 1987, с. 48, рис. 50, 52). Це, до речі, привело і до нової інтерпретації усього комплексу споруд як житлового, а «вівтаря» — як гестії — вогнища в ойкосі — головному приміщенні будинку (Чистов 2006, с. 111—112). Зауважимо, що це не єдиний «вівтар» у зазначеному комплексі споруд у Мірмекії. Другий, аналогічний за своєю монолітною конструкцією, характером заповнення та слідами горіння на поверхні, було відкрито у комплексі сусідніх приміщень (Гайдукевич 1987, с. 26). Проте характер знахідок у цьому приміщенні, передусім наявність керамічної жаровні, а також вимощеної кам'яними плитами підлоги, дає змогу впевнено інтерпретувати цей комплекс як кухонний.

Окрім утилітарно-господарської функції, вогнища всередині помешкань могли використовувати і для приношень Гестії — богині-хранительці дому (Зубарь 2005, с. 407—408). Причому наявність вогнища в житловому будинку, насамперед у його головному приміщенні — ойкосі, біля якого збиралася вся сім'я, як і вівтаря у дворі, повністю відповідає загальногрецькій практиці житлобудівництва (Robinson, Graham 1938 p. 159, 185 ff.; Hoepfner, Schwandner 1994, Abb. 136, 139, 141). Не дивно, що вогнища в будинках, які правили за символ сім'ї, часто називали «гестіями» (Malkin 1987, p. 125).

Отже, що ж за споруди було відкрито в міжстінному просторі на перешийку Маячного півострова? Абсолютно очевидно, що називати їх «теменосом», тобто спеціально організованим та обгородженим місцем для відправлення культових дій, зокрема календарних свят за участю всіх членів громадянської общини, не можна. Їх функціональну атрибуцію давно й надійно визначив О.М. Щеглов (Щеглов 1984, с. 54—55), а отримані в результаті розкопок нові дані лише підтверджують зроблені раніше висновки, що ґрунтувалися на комплексному дослідженні відкритих на Маячному півострові пам'яток. На жаль, цього не можна сказати про аналіз пам'яток, що розглядаються. На наш погляд, відкриті споруди насамперед виконували житлову та виробничо-господарську функції. Культова функція, що, безумовно, також мала місце з огляду на наявність вівтаря у дворі, в цьому випадку відігравала другорядну та підпорядковану житловій функції роль. Лише цим можна пояснити зведення будинків типової для херсонеської будівельної практики зазначеного часу планувальної схеми (Буйських 2007), де житлову частину поєднували з господарчими приміщеннями, в цьому випадку пов'язаних із виробництвом вина. Отже, виноробні використовували лише за

їх прямим призначенням, і до сакрального життя поселення вони не мали жодного відношення.

На наш погляд, відкриті споруди були стандартними і характерними для Херсонеської держави замиськими садибами, розташування яких на лімітованому паралельними лініями мурів просторі зумовило використання типового, почасти квартального, блокування. Аналогічне планування зафіксовано в комплексах садибних споруд на Гераклеїському півострові — в балці Бермана і Хомутовій балці, у Північно-Західній Тавриці, зокрема, на поселеннях Маслини, Беяус, Чайка, біля бухти Вітряної, в околицях Керкінітіди та на поселенні Панське-1 (комплекс У-7 херсонеського будівельного горизонту) (Гриневич 1928, с. 35—40; 1929, с. 43—44; Суров 1942, с. 97; Щеглов 1978, с. 92, рис. 48, 52; Латышева 1985, с. 100—101, рис.; Николаенко 2001, с. 129—131, ділянка 34; Hannestad, Stolba, Sčeglov 2002, pl. 7; Попова, Коваленко 2005, с. 10 сл.).

У 1928—1929 рр. Гераклеїська експедиція під керівництвом К.Е. Гриневича вела роботи в балці Бермана, названу так на честь господаря хутора, що розміщувався поблизу. В результаті розкопок було встановлено, що тут існувало кілька башт та пов'язаних із ними приміщень, які дають змогу розглядати всі зафіксовані пам'ятки як єдиний будівельно-археологічний комплекс (Гриневич 1928, с. 35—40; 1929, с. 43—44; Суров 1942, с. 97; Николаенко 2001, с. 129—131, ділянка 347).

Спочатку тут було зведено ранню прямокутну споруду, яку К.Е. Гриневич вважав святилищем другої половини V ст. до н. е. (Гриневич 1929а, с. 14). Пізніше, після пожежі, її було перетворено на «пірамідальну башту», а вісім прилеглих до неї приміщень мали житлове та господарче призначення (Гриневич 1928, с. 50—71; 1929, с. 48; 1929а, с. 14; пор.: Суров 1942, с. 121). Весь комплекс було оточено огорожею (Гриневич 1928, с. 62—63; 1929а, с. 10—14), до якої з північної сторони вели ворота, споруджені «за типом давньогрецьких подвійних воріт (типу Діпілона)» (Гриневич 1929, с. 47) (рис. 8). Стратиграфічні спостереження і знахідки дали змогу К.Е. Гриневичу підтвердити багатошаровість комплексу, що виник у V—IV ст. до н. е., а в середині IV ст. до н. е. зведено башту, до якої було прибудовано низку приміщень. Незважаючи на перебудови, комплекс функціонував до XII—XIII ст. (Гриневич 1928, с. 45—50; 1929а, с. 22—24).

Слід погодитися з В.Д. Блаватським, що опис результатів робіт, зроблений К.Е. Гриневичем, не дає повного уявлення про досліджені об'єкти через нечіткість викладу та неясність думок автора (Блаватський 1953, с. 124). Масовий археологічний матеріал не було оброблено, а

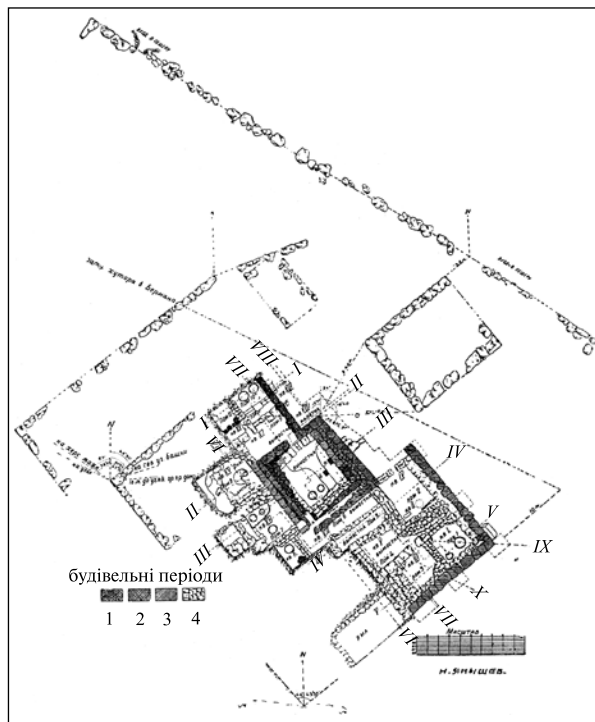

Рис. 8. Садиба в балці Бермана, розкопки 1928—1929 рр., за К.Е. Гриневичем

К.Е. Гриневич обмежився лише дуже загальними інформаційними публікаціями (Стржелецкий 1961, с. 87). З огляду на це дивним є повторний некритичний опис результатів робіт на пам'ятках у районі балки Бермана, проведених під керівництвом К.Е. Гриневича, сучасних дослідників, які працювали на цій пам'ятці в 1980—1990-х рр. і чомусь не вважають за потрібне дотепер ввести в широкий науковий обіг результати власних досліджень (Николаенко 2001, с. 129—131). Якщо дані, отримані під час цих робіт, усе ще не оброблено, то краще було б послуговуватися характеристикою цієї пам'ятки Є.Г. Сурова, який, на відміну від К.Е. Гриневича, досить чітко виклав основні результати його робіт (Блаватський 1953, с. 125).

У 1990—1992 рр. Гераклеїська експедиція Херсонеського заповідника відновила роботи на території укріпленого комплексу в балці Бермана (№ 347, за Г.М. Николаенко), дослідження якого було розпочато ще в 1928—1929 рр. (Гриневич 1928, с. 34—71; 1929, с. 38—50). У результаті розкопок було встановлено, що на місці ранішої садиби, спорудженої, на думку К.Е. Гриневича, наприкінці V ст. до н. е. і зруйнованої наприкінці IV — на початку III ст. до н. е., було зведено укріплений сільськогосподарський комплекс з дво- або триповерховою пірамідальною баштою, що мала зовнішню огорожу. На території комплексу відкрито низку приміщень, виноробний комплекс і підвал із піфосами. До II—I ст. до н. е. належать сліди пожежі, мабуть, пов'язаної з херсонесько-

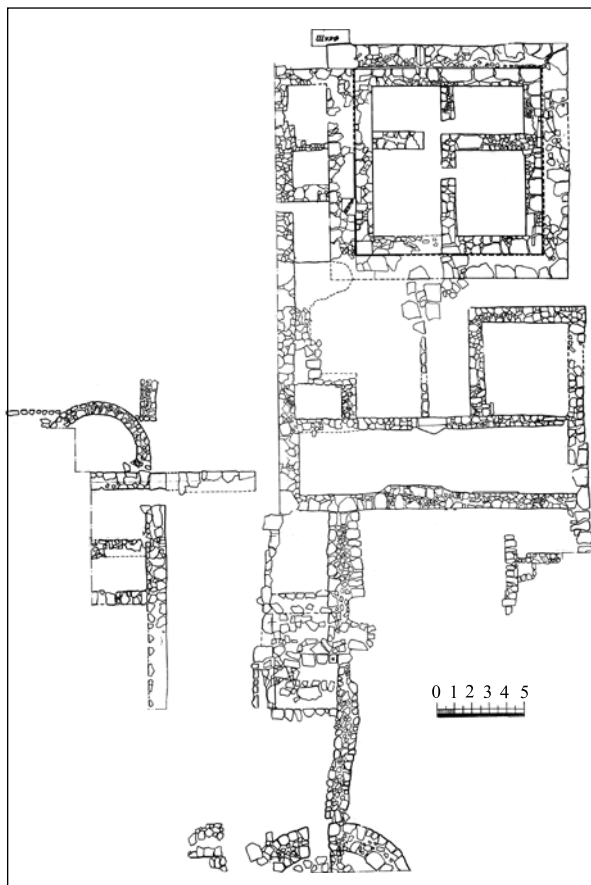

Рис. 9. Комплекс споруд у Хомутовій балці, розкопки 1984 р., за Г.М. Ніколаєнко

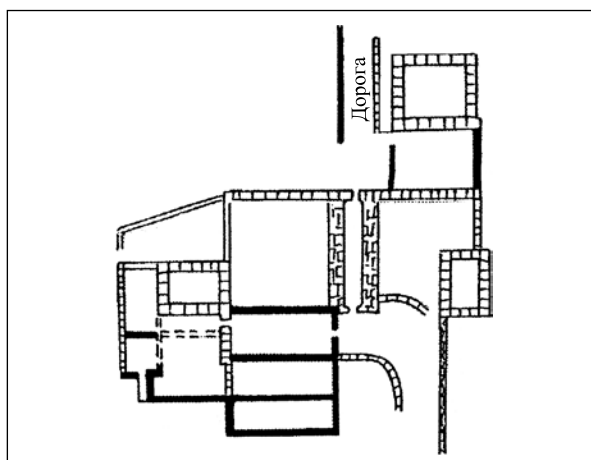

Рис. 10. Садби в Хомутовій балці згідно з кресленнями Фр. Дюбуа де Монпере, за Г.М. Ніколаєнко

скіфськими війнами. Життя на території комплексу тривало в перші століття н. е. та епоху раннього середньовіччя, що засвідчує керамічний комплекс VIII—IX ст. У XIII—XIV ст. на руїнах більш раніших споруд функціонував відкрите сільське поселення (Ніколаєнко, Петровський 1990, с. 3, 15, 17; 1991, с. 28, 33—36; 1992, с. 1—45).

У 1981 р. Гераклейською експедицією Херсонського заповідника було розпочато досліджен-

ня в північно-східній частині комплексу споруд і башт, розміщених уздовж південно-західного схилу Хомутової балки (№ 335, за Г.М. Ніколаєнко) на кордоні розмежованої сільськогосподарської території Херсонеса (Ніколаєнко, Туровський, Глушков, Николаева 1981, с. 12—59; Ніколаєнко 1983, с. 295—296). Під час розкопок встановлено, що одну з башт зведено в період еллінізму й обнесено протитаранним поясом, а в перші століття н. е. було перебудовано. По схилу балки впродовж 52 м до наступної башти розкопано два ряди приміщень «на глибину римського шару» (Ніколаєнко 2001 с. 124—125, № 335) (рис. 9), а в південному куті комплексу зачищено кладку круглої у плані споруди, інтерпретованої як башта (детальніше див.: Зубарь 2006, с. 65—87). На думку Г.М. Ніколаєнко, це був єдиний комплекс споруд із кількома баштами, простір між якими займала житлова та господарська забудова. За характером знахідок Г.М. Ніколаєнко віднесла функціонування цього комплексу до останньої чверті IV ст. до н. е. — IX—XI ст. (Ніколаєнко 1983, с. 296; 1988, с. 205—206; 2001, с. 125).

Проте за планом Фр. Дюбуа де Монпере і результатами робіт Гераклейської експедиції, тут існували кілька звичайних для хори Херсонеса садіб, розміщених упритул одна до одної (рис. 10). Причому таке компактне їх місцезнаходження слід пояснювати не стільки вимогами оборони на крайній східній межі херсонеських земель, скільки близькістю джерел води, на що звернув увагу ще Фр. Дюбуа де Монпере. Цей висновок добре узгоджується зі знахідками під час розкопок фрагментів керамічних водогінних труб (Ніколаєнко, 2001 с. 125). На жаль, з публікацій, в яких зроблено спробу ввести в науковий обіг матеріали цього комплексу, впливає, що під час розкопок не було належно простежено стратиграфію пам'ятки, не виділено різночасових будівельних решток, а керамічний матеріал визначено вибірково. Все це не дає змоги переконливо інтерпретувати комплекс різночасових споруд у Хомутовій балці й змушує орієнтуватися на план Фр. Дюбуа де Монпере, де чітко простежуються три садби з баштами, розташовані одна біля одної.

Під час розкопок городища Маслини експедицією Харківського університету під керівництвом В.О. Латишевої було встановлено, що воно мало вигляд прямокутника розмірами 50 × 80 м із густою мережею кам'яних споруд та елементами регулярного планування і забудови (рис. 11). Як і на Гераклейському півострові, основою планувальної одиниці тут була башта із двором і приміщеннями, що групувалися навколо нього (Латишева 1985, с. 103—104). Організований таким чином будівельний комплекс був єдиним організмом, що поєднував житлові, оборонні та господарські функції. Його виникнення належить до останньої третини IV ст. до н. е., а по-

дальша забудова велася лише в межах внутрішнього центрального двору чотирибаштового комплексу без зміни його загальних кордонів. До середини III ст. до н. е. будівництво комплексу було повністю завершено (Латышева 1985, с. 100—102). Аналізуючи планування городища Маслини, В.О. Латышева дійшла висновку, що в його основі, як і загалом античних поселенських структур Північно-Західної Таврики, лежала сільськогосподарська садиба, що в архітектурно-планувальному аспекті була комплексом взаємопов'язаних житлових та господарських приміщень, що групувалися навколо внутрішнього двору — композиційного центра всієї споруди. Автору розкопок належать і найточніші на сьогодні спостереження щодо початкової заданості всієї планувальної структури, в основі якої лежала повторюваність розташування приміщень навколо двору, ідентичність розташування башт та єдина північно-східна орієнтація комплексу, як і всієї сільськогосподарської забудови на хорі Херсонеса, незважаючи на визначену поетапність її забудови (Латышева 1985, с. 104). Отже, спостережена в архітектурно-планувальній організації міського житлобудівництва Херсонеса типовість відбилася і на плануванні позаміського садибного будівництва на хорі.

Розглянувши деякі найповніше опубліковані типові в планувальному відношенні садибні комплекси, можна констатувати, що в основі планувальної структури поселення на перешийку Маячного півострова, як і решти синхронних поселень херсонеської хори, була садиба, яку слід розглядати як окремий ойкос члена громадянської общини Херсонеса. Саме тому планування будівельних комплексів, типові для садибного будівництва на хорі, не дає підстав припускати наявності на перешийку Маячного півострова теменосу і розглядати його як виняток із досить стандартних у планувальному відношенні житлово-господарських структур, реалізованих у тому або іншому варіанті на поселеннях в різних частинах сільськогосподарської території Херсонеської держави.

Наявність виноробень у приміщеннях, функціонування яких пов'язане з раннім будівельним періодом другої чверті IV ст. до н. е., дає змогу зробити не менш важливий висновок, що залишився поза увагою дослідників пам'ятки. Останні розкопки на Маячному півострові дали прямі вказівки на початок власного виробництва вина, можливо, товарної спрямованості, майже на чверть століття раніше, ніж вважалося (Зубарь 1993, с. 38; 2005а, с. 176). Це, у свою чергу, дає змогу по-новому подивитися, здавалося б, на давно розв'язану проблему початку масового місцевого керамічного виробництва в цілому, яке поки що традиційно, незважаючи на деякі корективи, датують лише ранньоелліністичним часом (Борисова, 1958, с. 144).

Рис. 11. План забудови городища Маслини, за В.О. Латышевою

Відкриття виноробень на Маячному півострові може слугувати непрямим, проте досить вагомим аргументом для уточнення дати початку виробництва амфор у ремісничих майстернях Херсонеса, яке донедавна відносили до початку другої половини IV ст. до н. е. (Монахов 1989, с. 50). Проте пізніше початок випуску херсонеських амфор було вірогідно понижено до 50-х рр. зазначеного століття (Монахов, Абросимов 1993, с. 133, прим. 75). Очевидно, що С.Ю. Монахов у такому припущенні не помилявся, і воно дістало реальне підтвердження за матеріалами найраніших із відомих на хорі Херсонеса виноробень. На наш погляд, початок власного керамічного виробництва як амфор, так і столового посуду безпосередньо пов'язаний з початком функціонування херсонеського кераміка, що з'явився за межами нової оборонної лінії одразу після її зведення, не пізніше кінця другої чверті — середини IV ст. до н. е., а не в останній третині цього століття, як вважалося раніше (Буйських 2005а, с. 150).

Підбиваючи підсумки, залишається лише сподіватися, що нові матеріали, отримані під час розкопок поселення на західному березі Козачої бухти, найближчим часом буде належним чином введено в науковий обіг і їх не спіткає доля багатьох інших пам'яток Гераклейського півострова та Західного Криму загалом, досліджених під керівництвом Г.М. Ніколаєнко, — дотепер не доступних для всебічного вивчення. Сучасний рівень досліджень потребує детального аналізу планувальної структури пам'ятки та керамічного комплексу, як це було зроблено в публікаціях поселень Чайка (Попова, Коваленко 2005) та Панське I (Hannestad, Stolba, Ščeglov 2002). Саме такі повноцінні публікації дають змогу уточнити або переглянути запропоновану попередню інтерпретацію важливих для історії Херсонеса пам'яток, серед яких пам'ятки Маячного півострова, безумовно, посідають особливе місце. Отже, лише повне і своєчасне введення матеріалів розкопок пам'ятки в науковий обіг із залученням широкого кола сучасних аналогій дає змогу уникнути очевидних і серйозних інтерпретаційних помилок.

- Белов Г.Д. Эллинистический дом в Херсонесе // ТГЭ. — 1962. — Вып. 3. — С. 143—183.
- Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953. — 208 с.
- Борисова В.В. Гончарные мастерские Херсонеса // СА. — 1958. — № 4. — С. 144—153.
- Буйских А.В. К вопросу о реконструкции храма Аполлона Дельфиния V в. до н. э. из Ольвии // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: Тези доп. — Миколаїв, 1995. — С. 40—42.
- Буйских А.В. Жилые дома на Северном берегу Херсонеса // Хсб. — 1999. — Вып. 10. — С. 23—30.
- Буйских А.В. Градостроительство и архитектура // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. — К., 2005. — С. 307—344.
- Буйских А.В. К хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса Таврического // БИ. — 2005а. — Вып. 9. — С. 138—158.
- Буйських А.В. До вивчення планувальної структури житлового будинку в VII кварталі Херсонеса // Археологія. — 2007 (у друці).
- Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора. Мирмекий. — Л., 1987. — 181 с.
- Горбунова К.С. Краснофигурные килики из раскопок ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 175—188.
- Гриневич К.Э. Раскопки Гераклейской экспедиции 1928 г. // Крым. — 1928. — № 2 (8). — С. 34—71.
- Гриневич К.Э. Социологические проблемы исследования прошлого Севастопольского района // Крым. — 1929. — № 2 (10). — С. 38—50.
- Гриневич К.Э. Отчетная выставка результатов раскопок Гераклейской экспедиции (7 августа — 4 сентября 1929 г.). — Севастополь, 1929а. — 24 с.
- Золотарев М.И., Буйских А.В. Теменос античного Херсонеса. Опыт архитектурной реконструкции // ВДИ. — 1994. — № 4. — С. 78—101.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993. — 140 с.
- Зубарь В.М. Формирование территориального государства в Западной Таврике и Херсонес во второй половине IV — первой половине III вв. до н. э. // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. — К., 2005. — С. 121—208.
- Зубарь В.М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. — К., 2005а. — С. 345—470.
- Зубарь В.М. Об интерпретации остатков круглых построек на Гераклейском полуострове // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва; Магнитогорск, 2006. — Вып. 16/1. — С. 65—87.
- Зубарь В.М., Буйских А.В. По поводу интерпретации памятников Маячного полуострова // МАИЭТ. — 2006. — Т. 12, ч. 1. — С. 7—42.
- Карасев А.Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 27—130.
- Крутилов В.В. Литейные формы // Русяева А.С. и др. Древнейший теменос Ольвии Понтийской (МАИЭТ. — Suppl. — Вып. 2). — Симферополь, 2006. — С. 213—220.
- Крыжицкий С.Д. Храм Афродиты на Березани. Реконструкция // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 165—175.
- Крыжицкий С.Д. К вопросу о храме Аполлона Дельфиния в Ольвии // Хсб. — 2005. — Вып. 14. — С. 235—237.
- Кутайсов В.А. Дом с андроном из раскопок Керкинитиды // СА. — 1985. — № 3. — С. 178—190.
- Кутайсов В.А. Античный город Керкинитиды. — К., 1990. — 176 с.
- Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Восточные ворота Калос Лимена // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 44—70.
- Латышева В.А. Некоторые итоги раскопок поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // Вестник Харьковского университета. — 1985. — № 268. — С. 100—107.
- Леви Е.И. Материалы ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 131—174.
- Монахов С.Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э. Опыт системного анализа. — Саратов, 1989. — 158 с.
- Монахов С.Ю., Абросимов Э.Н. Новое о старых материалах из херсонесского некрополя // АМА. — 1993. — Вып. 9. — С. 118—141.
- Назаров В.В. Святилище Афродиты в Борисфене // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 154—165.
- Нессель В.А., Николаенко Г.М., Олтаржевский Г.А., Петроковский А.И. Ритуальные конструкции поселения на западном берегу Казачьей бухты // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. — Киев; Судак, 2006. — Т. 2. — С. 253—254.
- Николаенко Г.М. Исследование хоры Херсонеса на Гераклейском полуострове // АО за 1981 г. — М., 1983. — С. 295—296.
- Николаенко Г.М. Херсонесская округа в I в. до н. э. — IV в. н. э. (по материалам Гераклейского полуострова) // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 203—211.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 1999. — Ч. 1. — 83 с.

- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 2001. — Ч. 2. — 164 с.
- Николаенко Г.М., Туровский Е.Я., Глушков А.Б., Николаева Т.В. Раскопки усадьбы в Хомутовой балке // Николаенко Г.М. Отчет экспедиции Херсонесского заповедника об охранных комплексных исследованиях на хоре Херсонеса в 1981 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. е. 1981/21. — С. 12—56.
- Николаенко Г.М., Петровский В.А. Отчет о раскопках укрепленного комплекса в балке Бермана // НА НЗХТ. — 1990. — Д. № 3017—3021. — 53 с., илл.
- Николаенко Г.М., Петровский В.А. Отчет о раскопках укрепленного комплекса в балке Бермана в 1991 г. // НА НЗХТ. — 1991. — Д. № 3091—3092. — 117 с.
- Николаенко Г.М., Филиппенко А.А. Могильник римского времени на водоразделе Омега—Камышовая // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. — Киев; Судак, 2006. — Т. 2. — С. 270—274.
- Попова Е.А., Коваленко С.А. Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму. — М., 2005. — 134 с., 149 рис.
- Русяева А.С. Мастерские // Русяева А.С. и др. Древнейший теменос Ольвии Понтийской (МАИЭТ. — Suppl. — Вып. 2). — Симферополь, 2006. — С. 90—91.
- Русяева А.С. и др. Древнейший теменос Ольвии Понтийской (МАИЭТ. — Suppl. — Вып. 2). — Симферополь, 2006. — 502 с.
- Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического // Хсб. — 1961. — Вып. 6. — 247 с.
- Суров Е.Г. К истории виноградарства и виноделия в Херсонесе Таврическом // Уч. зап. МГПИ им. В.И. Ленина. — 1942. — Т. 28, вып. 1. — С. 93—128.
- Толстиков В.П., Виноградов Ю.Г. Декрет Спартокидов из дворцового храма на акрополе Пантикапея // Евразийские древности. 100 лет В.Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. — М., 1999. — С. 282—301.
- Уженцев В.Б. Эллыны и варвары Прекрасной Гавани. — Симферополь, 2006. — 247 с.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909—1910 гг. — СПб., 1913. — С. 1—105.
- Чистов Д.Е. «Святынище Деметры» и восточные кварталы Мирмекия в IV в. до н. э. // БИ. — 2006. — Вып. 13. — С. 99—133.
- Щеглов А.Н. «Старый» Херсонес и его округа // АГСП. — М.: Наука, 1984 — С. 54—55.
- Щеглов А.Н. «Старый» Херсонес Страбона. Укрепление на перешейке Маячного полуострова: III. Следы архаического поселения в вершине Казачьей бухты // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 42—54.
- Щеглов А.Н. «Старый» Херсонес Страбона. Укрепление на перешейке Маячного полуострова: IV. Траншея 1967 г. в вершине Казачьей бухты // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 2000. — Вып. 2. — С. 53—77.
- Яйленко В.П. Идентификация и реконструкция зданий Ольвийского теменоса // РА. — 2002. — № 3. — С. 46—58.
- Alexandrescu P. et al. La Zone Sacrée d'époque grecque (fouilles 1915—1989) (Histria VII). — București, 2005. — 551 p., 94 pl.
- Bergquist B. The Greek Archaic Temenos. A Study of Structure and Function. — Lund, 1967. — 136 p.
- Hannestad L., Stolba V.F., Ščeglov A.N. Panskoye I. The Monumental Building U 6. — Aarhus, 2002. — Vol. 1. — 368 p., 191 pl.
- Hoepfner W., Schwandner E.-L. Haus und Stadt im klassischen Griechenland. — München, 1994. — 2. Aufl. — 356 s.
- Lavas G.P. Altgriechisches Temenos: Baukörper und Raumbildung. — Zürich, 1974. — 159 s.
- Malkin I. Religion and Colonization in Ancient Greece. — Leiden; New York; København; Köln, 1987. — 297 p.
- Nikolaenko G.M. The Chora of Tauric Chersonesos and the Cadastre of the 4th—2nd century BC // P.G. Bilde, V.F. Stolba (Ed.). Surveying the Greek Chora. Black Sea Region in a Comparative Perspective. — Aarhus, 2006. — P. 151—174.
- Robinson D.M., Graham J.W. The Hellenic House (Excavations at Olynthus. — Vol. 8). — Baltimore, 1938. — 370 p., 110 pl.

Одержано 27.11.2006

А.В. Буйских, В.М. Зубарь

ПО ПОВОДУ ТЕМЕНОСА АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА ЗАПАДНОМ БЕРЕГУ КАЗАЧЬЕЙ БУХТЫ В ОКРЕСТНОСТЯХ ХЕРСОНЕСА

В статье критически рассмотрена новая гипотеза о существовании теменоса на поселении, расположенного в междустенном пространстве на территории Маячного полуострова. Вывод о наличии здесь теменоса сделан на основании обнаружений каменных конструкций в отдельных помещениях и дворе, трактованных как алтари, а также виноделен, характер которых был определен как ритуальный. Сопоставление с известной по материалам Средиземноморья и Северного Причерноморья традицией устройства теменосов с одной стороны, жилых домов — с другой, а также со сделанными ранее выводами относительно характера поселения на перешейке Маячного полуострова, позволило прийти к заключению о преобладающей жилой и хозяйственной, а не культовой функции этого памятника.

ABOUT TEMENOS OF ANCIENT SETTLEMENT
ON THE WESTERN BANK OF KOSSAK BAY IN OUTSKIRTS OF CHERSONESOS.

The article critically views a new hypothesis about existence of temenos in the settlement situated in the area between the walls on the territory of the Majachny Peninsula. The conclusion about the existence of temenos here is based on the discovery of stone structures in some rooms and in the yard which were interpreted as altars, and the fixation of wineries which were defined as of ritual nature. The comparison of structures of temenoi on the one hand and inhabited houses on the other, as well as the conclusions about the character of the settlement on the isthmus of the Mayachny Peninsula, allowed the authors to come to the conclusion about prevailing dwelling and husbandry, but not the religious function of this site.

М.М. Болгов

**НОВА ДОБА У ВИВЧЕННІ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ХЕРСОНА
(Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI —
первая половина X вв.). Очерки истории и культуры). —**

Харьков: Майдан, 2005. — 1643 с., 470 рис.¹

За останні 15—20 років, незважаючи на складні економічні та політичні процеси, дослідження класичних та візантійських старожитностей Північного Причорномор'я значно просунулося вперед. Історія як наука про людину та суспільство вкотре довела, що може плідно розвиватися лише в умовах вільного обміну думками та інформацією, навіть за відсутності належного фінансування.

До 1990-х рр. в історії та археології нагромадилося багато проблем. В умовах, коли лише в кількох великих містах СРСР можна було друкувати археологічну літературу, коли існувало лише кілька академічних журналів та збірок, поступово утворилися такі перелоги неопублікованих звітів, не запроваджених у науковий обіг матеріалів, що час уже було, за влучним і дотепним зауваженням одного з колег, проводити розкопки в архівах. Інформаційний вибух останніх двох десятиліть лише частково ліквідував старі поклади, оскільки, незважаючи на всі несприятливі обставини, різко збільшилася кількість нових археологічних праць та публікацій матеріалів, так що навіть просто встигати стежити за всіма новими публікаціями було все складніше. З огляду на це ознакою часу стала поява перших історіографічних праць, покликаних осмислити загальні напрями історичної

інтерпретації нового археологічного матеріалу (Колтухов, Юрочкин 2004; Зубарь 2005, с. 295—360; Зубарь 2006, с. 331—386) або історію дослідження того чи іншого регіону (Тункина 2002).

Не менш важливим феноменом останніх років є уточнення періодизації, виділення нових історичних періодів у житті населення Північно-понтійського регіону, поява перших концептуальних, узагальнюючих праць, у яких соціально-історичний процес осмислюється з висоти досягнень науки XXI ст.

Серед періодів, нове розуміння яких сформувалося останніми роками, найважливішими і найскладнішими є пізньоантичний (кінець III — середина VI ст.) та ранньовізантійський (друга половина VI — середина X ст.). Однак слід визнати, що серед спеціалістів і досі немає однастайності як щодо термінології, так і оцінок сутності подій, що аналізуються. Особливо це стосується пізньоантичного періоду. Нерідко матеріальну культуру пам'ятки описують без розуміння суті історичних процесів. Проте контури глобального історичного процесу в регіоні вже окреслено.

До низки найпомітніших явищ останнього десятиліття у вивченні ранньовізантійського періоду в Північному Причорномор'ї належать кілька монографій та дисертацій, а також колективних узагальнюювальних праць. Дві дисертації, присвячені Північному Понту пізньоантичного та ранньовізантійського періодів, доповнюють одна одну (Сазанов 1999; Болгов 2003). Розділ IV другого тому академічної «Давньої історії

¹ Працю підготовлено за підтримки внутрішньовузівського гранту Белгородського державного університету 2006 р. ВКГ 126—06.

України» надав новій періодизації пізньоантичного періоду (до середини VI ст.) офіційного статусу (Давня історія... 1998, с. 452—478).

Надскладний процес християнізації Північного Причорномор'я (і водночас процес генези християнського мистецтва в регіоні) на сучасному рівні було висвітлено в монографії В.М. Зубаря та А.І. Хворостяного (Зубарь, Хворостяной 2000). Не менш складні етнічні процеси у Тавриці проаналізовано у монографії та дисертації О.І. Айбабіна (Айбабин 1998; 1999).

Певним підбиттям підсумків вивчення матеріальної культури Північного Причорномор'я ранньовізантійського часу (разом із суміжними областями Циркумпонтійської зони у межах колишнього СРСР) стала колективна праця з академічної серії «Археология» (колишня «Археология СССР») (Крым... 2003).

Дослідження історії Херсонеса—Херсона також не стояло осторонь загального процесу. Крім розділів у працях, присвячених Північному Причорномор'ю у цілому, з'явилися «Очерки истории и археологии византийского Херсона» одного з найавторитетніших дослідників міста А.І. Романчука (Романчук 2000; Сорочан 2004, с. 301—306).

Окремі категорії матеріальної культури ранньовізантійського Херсона було проаналізовано в тритомному виданні колективу авторів, опублікованому у Польщі (Ранневизантийские... 2004; Домбровский 2004), а також дисертаціях і публікаціях Л.А. Голофаст та І.А. Завадської (Голофаст 1998; 2001, с. 97—260; Завадская 2000; 2003, с. 402—426; 2000а, с. 77—90). Значну кількість публікацій було присвячено окремим пам'яткам ранньовізантійського Херсона.

До цього ж переліку входять і розділи монографій В.М. Зубаря, що висвітлюють історію міста в контексті стосунків із Римською імперією та етнічного розвитку (Зубарь 1998, розд. 4, с. 142—166; 2004, розд. 7, с. 198—216).

На цьому тлі абсолютно закономірною стала поява узагальнювального чотиритомного видання, присвяченого історії Херсонеса—Херсона в цілому (Херсонес 2004; 2005)². Отже, рецензоване видання є третім томом цього масштабного проекту, який поки не має аналогів у світовій практиці. Дотепер жоден із греко-римських та візантійських центрів не мав такого повного всеохоплюючого академічного дослідження.

Від перших двох томів книгу відрізняє важлива обставина: її написано одним автором —

професором Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, начальником Херсонської археологічної експедиції «Цитадель» С.Б. Сорочаном. Друга відмінність, що відразу впадає в око, — обсяг монографії, який удвічі більший за кожен із попередніх томів.

Як проект у цілому, так і рецензований том уже привернули пильну увагу спеціалістів, які відгукнулися про них у періодичних виданнях (Колобов 2004, с. 46—50; 2005, с. 101—103; Крыжицкий 2006, с. 50—51; Храпунов 2006, с. 100—104; Внуков 2006, с. 171—175; Гайдуков 2005; Марусик 2006, с. 9). Готуються до друку ще кілька відгуків і рецензій.

Передусім слід наголосити на унікальності як проекту в цілому, так і книги С.Б. Сорочана, що цілком може вважатися окремою фундаментальною монографією.

Величезний обсяг книги наочно демонструє гігантський масштаб здійсненої автором роботи. Проте очевидно, що навіть такий об'єм не дав змоги вичерпати всі проблеми історії та археології ранньовізантійського Херсона. Отже, скільки матеріалу лишилося «за кадром», без вичерпного аналізу, можна лише здогадуватися. Втім С.Б. Сорочан майстерно виділив головне, принагідно визначивши й інші, менш значущі проблеми, і так чи інакше позиціонував свої погляди на більшість із них, визначивши подальші напрями досліджень. Це особливо важливо, оскільки академічна монографія не закриває теми, а підбиваючи підсумки майже 200-літнього вивчення ранньосередньовічного візантійського Херсона, дає змогу більш успішно рухатися далі іншим історикам.

Не приховуватимемо своєї прихильності до мови та стилю Сергія Борисовича. Йому належить рідкісний дар захоплююче писати про, здавалося б, такі невинувато «сухі матерії», як економіка. «Людський вимір», погляд на подію чи процес очима «суб'єкта історії» — людини — дає чудові результати.

Ці принципи дослідження, що ґрунтуються на методиці історичної антропології, було блискуче реалізовано у попередній значній праці С.Б. Сорочана, де було створено дивовижний і захоплюючий «ефект присутності» на вулицях, ринках, у житлах та майстернях ранньовізантійських міст (Сорочан 1998; 2001). У такому самому ключі написано й нову книгу автора.

Не може не імпонувати науково-дослідницький прийом С.Б. Сорочана, яким сьогодні не завжди користуються спеціалісти, але який, на наш погляд, є обов'язковим. Розглядаючи ту чи іншу подію чи пам'ятку, Сергій Борисович вважає за необхідне надавати максимум посилань на публікації, так чи інакше причетних до теми. Звичайно, за такого підходу можна згадати і

² Певною «репетицією» цього проекту можна умовно вважати видання у жанрі «високої» науково-популярної літератури (Сорочан, Зубарь, Марченко 2000; 2003).

відверто слабкі чи компілятивні праці, але це — менше зло, ніж численні статті, у яких із псевдо-академічним гонором *argumenti ex silentio* автори не утруднюють себе посиланнями на попередників, у кращому випадку обираючи для критики (або високонаукового «побиття») одного-двох. Знання літератури, особливо з огляду на вищезгаданий інформаційний вибух, стає у наші дні рідкісною, але обов'язковою якістю справжнього науковця-ерудита.

На наш погляд, безперечним здобутком книги є історіографічний аналіз (Введение, с. 6—77), побудований у гостро полемічному проблемному ключі. Виділивши значну кількість «історіографічних стереотипів», С.Б. Сорочан блискуче розвінчує численні догми, що існували в науці, наочно показуючи їх походження. Висловлені колись як гіпотези деякі ідеї нерідко переживали дивні метаморфози, стаючи без будь-яких на те підстав лише внаслідок частоті повторюваності та авторитету дослідника доведеними положеннями, що сприймаються новими поколіннями науковців без належної критичної перевірки як неспростовна істина. Однак помилковим інтерпретаціям і гіпотезам можна було б запобігти, уважно засвоївши всю літературу з проблеми.

Не менш важливим і фундаментальним став огляд джерел (Глава 1. «Свидетельства прошлого. Виды и общее состояние», с. 78—166), яким С.Б. Сорочан ще раз нагадав прописні істини ремесла історика: не довіряти перекладам писемних пам'яток, а володіти мовами, вміти ставити нові питання, аналізувати речові джерела лише за допомогою автопсії (звичайно, за наявності самої пам'ятки, адже чимало з них уже втрачено).

Не можна не відзначити ще одну принципову позитивну рису книги — рівний і винятково коректний тон наукової полеміки. Навіть у випадку очевидної помилки, *lapsi memoriae* чи навіть прогалини у знаннях тих чи інших авторів Сергій Борисович не опускається до «побиття» некомпетентних колег. Це важливо ще й тому, що рецензована праця є прикладом глибокого історико-археологічного синтезу. С.Б. Сорочан як історик та археолог щасливо позбавлений «вузько-археологічного» погляду декого з колег, які «сидять на матеріалі», але не завжди встигають його інтерпретувати, тому дуже негативно сприймають «опуси» істориків, які, на їх думку, «не володіють матеріалом». Розвивати цю тему немає сенсу, оскільки вона є ознакою наявності чи відсутності загальної культури науковця і порядної людини.

Розділ 2 («Око и щит Империи: Херсон к концу правления Юстиниана и его ближайших преемников») становив для нас особливий інте-

рес через близькість наукових інтересів, а також через те, що VI ст. є завершенням перехідного пізньоантичного періоду, коли почали оформлюватися всі основні характеристики ранньовізантійського. Матеріал у розділі викладено за змішаним проблемно-хронологічним принципом у загальному наративному дискурсі. Ілюстрації, карти та схеми створюють необхідну для адекватного сприйняття тексту візуалізацію. Важливо, що історія Херсона подається як частина візантійської, імперської, тобто на широкому історичному тлі, що, безумовно, створює правильну перспективу сприйняття реального місця міста у тогочасній ойкумені. До речі, це візантійське тло й аналогії не надмірні, але досить репрезентативні для підкріплення висновків.

Можна було б вказати на дещо схематичну канву історії Боспору VI ст., а також на вибірккову бібліографію, але боспорські сюжети для цієї книги є другорядними, в ній не ставилися завдання вивчення історії Боспору, на відміну від Південно-Західної Таврики — безпосередньої периферії Херсона. Можливо, цьому розділу не завадив би більш деталізований предметний зміст за пунктами (як це зроблено у кількох інших розділах книги), що полегшило б сприйняття окремих проблем, але в цілому це виявилось неможливим із технічних причин.

Розділ 3 («Деловой город. Экономическое развитие Херсона во второй половине VI — VII вв.») — це «улюблений коник» автора з часів його дослідження про ринок у Візантії. Блискуче володіючи матеріалом, С.Б. Сорочан систематизує його і будує концепцію оформлення типу економіки Херсона, що існував тут фактично до кінця історії міста. Виділення тематичних пунктів також робить цей розділ одним із найвдаліших. Можливо, огляд кераміки (с. 237—241) може здатися археологам надто лапідарним: немає ані характеристики амфорних комплексів, ані зіставлення типологій амфорних класифікацій (А.Л. Якобсон, А.В. Сазанов, АДСВ та ін.), ані згадки про те, яку типологію автор вважає правильною, ані розгляду еволюції форм посудин. Концептуально це, звичайно, можна пояснити: у книзі йдеться не про керамічне виробництво як різновид господарської діяльності, але утриматися від спокуси зробити окремий екскурс щодо однієї з найважливіших категорій матеріальної культури було, очевидно, непросто. Однак автор не «пише історію», включаючи все, що потрапляє у поле його зору, у свій дискурс, а викладає матеріал проблемно і концептуально.

Розділ 4 («Византия и хазары в Таврике: господство или condominium?») є однією з найважливіших ланок у авторській концепції. Зазнача-

ючи, що навіть найновітніші праці вказують на «хазарське панування» у Тавриці (с. 323 сл.), С.Б. Сорочан визнає відсутність однастайності спеціалістів з цього питання. Проте всебічно обґрунтована автором концепція кондомініуму, на наш погляд, дійсно дає змогу розв'язати численні заплутані вузли протиріч й переконливіше інтерпретувати низку подій порівняно з концепцією однозначного «хазарського панування». Запропонований автором «ключ» уже успішно застосовують до історії Таврики VIII—IX ст., що засвідчує нещодавній захист кандидатської дисертації В.Е. Науменко (Науменко 2004).

У розділі 5, присвяченому населенню ранньосередньовічної Таврики, по-новому розглянуто етнічні процеси у середовищі варварів, які оточували Херсон, а також питання етнічної історії на Боспорі. Не вдаючись до деталей дослідницького феномена, внаслідок якого населення Південно-Західного Криму в писемних джерелах іменується готами, а сучасні археологи називають аланами (останнім часом було встановлено готські ознаки у загальній матеріальній культурі), С.Б. Сорочан зосереджує увагу на ступені візантинізації цього варварського населення, що був досить високим у Тавриці саме внаслідок до- грецьких міст регіону. Проте звідси випливає інше ускладнення: матеріальна культура греків із Херсона та боспорських міст майже тотожна матеріальній культурі варварів (с. 449—450). Це зайвий раз доводить складність етнічних ототожнень за даними матеріальної культури та застерігає від небезпечних висновків. Так, у літературі можна знайти твердження про те, що керченський некрополь IV—VI ст. залишений чи то готами, чи то гуннами (кочовиками у місті (sic!); притому, що степові поховання гуннів добре відомі), чи то греками-боспорянами за участю варварів. Така розбіжність у висновках пояснюється тим, що в некрополі виявлено речі, характерні для всіх зазначених груп. Отже, потрібна додаткова робота з виділення стійких етнічних ознак у матеріальній культурі й насамперед комплексний історичний синтез. Основна заслуга С.Б. Сорочана полягає у відмові від однозначного ототожнення кладки *opus spicatum* із салтівцями і визнанні її елементом антично-візантійського походження. Таким чином, розвінчано ще один історіографічний міф, хоча, безумовно, остаточний висновок потребує подальшого ретельного аналізу археологічного матеріалу, що супроводжує кладку «ялинкою», і стратиграфічних колонок.

Лейтмотивом розділу 6, що хронологічно продовжує розділ 4, є спростування концепції економічного занепаду Херсона у «темні віки». Висновки автора тут цілком переконливі, а амфорами VIII ст. приділено більше уваги, ніж кераміці попередніх століть.

Розділи 7 («Рождение фемы») та 8 («Государственное устройство Херсона и «призраки самоуправления») присвячені найскладнішим для інтерпретації, але стрижневим у пізнанні історичного процесу потестарно-політичним феноменам. У розділі 7 цю проблему розглянуто крізь призму імперської «великої політики», а в розділі 8 — через аналіз внутрішніх процесів.

Розділ 7 (с. 489—581) найґрунтовніше вписано у загальноімперський контекст. Розділ 8 (с. 582—679) переконливо доводить, що політичний устрій міста, по суті, мало чим відрізнявся від загальноімперського, а низку посад у адміністративній структурі не можна розглядати як «органи самоуправления». Важливо відзначити протиставлення юридичного і фактичного становищ міста (с. 591). Спроби отримати однозначні висновки лише на основі нормативних актів можуть завести дослідників у глухий кут. Широкі аналогії, відмова від пошуків дати «анексії» міста імперією, аналіз зміни дипломатички написів переконують, що реальна інкорпорація та інтеграція Херсона до імперії, імовірно, відбулася вже наприкінці IV—V ст. і була досить міцною, хоча й остаточно не оформленою. Разом із тим наявність посад, що походять з античного самоуправління, потребує ґрунтовного вивчення з погляду континуїтету адміністрації та сприйняття античних традицій у візантійський час³.

Погоджуючись з автором однієї із рецензій, М.Є. Гайдуковим, що в розділах 1—8 висвітлено основну частину концепції історичного розвитку Херсона, не можемо погодитися, що вона вийшла невдалою. На наш погляд, історія Херсона у рецензованій монографії виглядає хоча й складною, але водночас досить логічною і продуманою. «Окинути єдиним поглядом» її цілком можливо, хоча це і потребує чималих інтелектуальних зусиль. Можливо, характер розподілу матеріалу і ступінь докладності викладу не беззаперечні (це стосується передусім 2-го розділу), але у єдину концепцію матеріал усе ж цілком вибудовується, а ланки викладу цілком припасовані одна до одної.

Розділ 9 («Город строящийся: архитектура и топография раннесредневековой эпохи») — один із найскладніших і найважливіших. Автор тут немовби повертається у VI ст. і звідти знову аналізує увесь ранньовізантійський період за низкою параметрів. Це передусім християнізація Херсона, його сакральна (і «профанна») архітектура і топографія (пор.: о. Александр [Пелин] 2001). Ця тема не може не торкатися й

³ У подібному напрямі працює М.І. Храпунов (див.: Храпунов 2004, с. 51—59 та ін.).

історії мистецтва у Херсоні, оскільки декорум був частиною будівельної справи. Окремий важливий пункт — фортифікація. У цілому розділ охоплює 350 сторінок і в багатьох аспектах є ключовим, оскільки вибудовує у систему, по суті, всі основні категорії різноманітного археологічного матеріалу й писемних джерел.

У розділі ґрунтовно й зі знанням справи перенесено на Херсон із конкретними ототожненнями на місцевості складний комплекс різних типів будівель у Візантії. Йдеться про різноманітні бані, лікарні, богодільні, будівлі для подорожніх і навіть громадські вбиральні. Ці пункти виписано з блискучим знанням справи, топографічні прив'язки цілком переконливі, а в окремих випадках — зразкові.

Зокрема, виділено потестарні центри міста, надано хронологію громадського будівництва з оригінальним поясненням його причин. Особливо переконливою є відповідь на питання про причини й джерела фінансування масового будівництва храмів наприкінці VI ст., що фактично закриває дискусію про датування базилік Херсона (А.Л. Якобсон, С.А. Беляєв та ін.). На території міста або поряд із його стінами встановлено існування трьох монастирів, і аргументи на користь цього цілком вагомі й переконливі. На новому рівні знань розглянуто фортифікацію й запропоновано пояснення причин її кардинальних змін у IX—X ст. З декору найбільшу увагу приділено мозаїкам, меншу — мармуровим деталям храмів і фрескам. У цілому відновлено конкретний вигляд провінційного ромейського міста епохи раннього середньовіччя, синтезований на основі комплексного дослідження різноманітних джерел, нагромаджених за 200 років вивчення цього центру.

Найбільш дискусійним є частина розділу про храми та інші сакральні споруди (мартирії, баптистерії тощо). Основні зауваження щодо цього матеріалу, сформульовані М.Є. Гайдуковим:

- не використано літургічний контекст храмів та його можливості для датування;
- незрозуміло, за якими ознаками низка храмів отримала назви;
- виключно світська методологія автора призвела до низки фактичних помилок, переважно літургічного походження.

Можливості використання літургічного контексту було добре показано самим М.Є. Гайдуковим (Гайдуков 2001, с. 7—11 та ін.). У тому, що в цьому є певний резон, ніхто не сумнівається. Проте не можна стверджувати, що С.Б. Сорочан назвав використання літургії «науковим курйозом». Насправді на с. 770 йдеться лише про «курйоз» у разі використання літургії без археології та даних інших джерел. Отже, С.Б. Сорочан відстоює комплексний підхід, що цілком виправдано.

Також не слід робити висновків про низку фактичних помилок, спричинених зневагою чи незнанням літургії. С.Б. Сорочан використав низку фундаментальних праць із літургії (Р. Тафт, Г. Шульц, М. Кунцлер, В. Саксер) і, безумовно, має чітке уявлення про цей предмет. Автор цілком упевнено орієнтується у багатій спадщині церковної археології (Д.В. Айналов, А. Грабар, Ж. Ласюс, Р. Краутхаймер, А. Хачатрян, С. Ристов, П. Сен-Рок, Ф. Дайхманн, Н. Дюваль, Л.Г. Хрушкова та ін.), при цьому він намагається поєднати ці знання не лише з проблемами історичної християнської топографії конкретного візантійського центру, але й наскільки це можливо відтворити основні риси його літургічного життя. Це започатковує новий напрям досліджень, що відходить від суто речознавчого, археологічного та мистецтвознавчого описів церковних пам'яток, вирваних із контексту історичного буття. З приводу ж конкретних зауважень, можливо, слід підготувати окрему статтю, але не «пересмикувати» в ній поданий автором матеріал, довільно не трактувати наведені спостереження, спотворюючи їх, як це зроблено у рецензії М.Є. Гайдукова. Ще раз наголосимо, що до істини веде лише комплексний підхід, вільний від конфесійної «зашореності».

С.Б. Сорочан пропонує свою інтерпретацію походження назв храмів, наводячи аргументи на її користь як у рецензованій книзі, так і в більш ранніх статтях. Численні ототожнення, дійсно, залишаються на рівні гіпотези (окрім, мабуть, південного замського храму Богородиці Влахернської). З огляду на це зроблені С.Б. Сорочаном ототожнення виглядають незвично на тлі традиційного списку з порядковими номерами храмів, запропонованого свого часу Імператорською археологічною комісією. Д.В. Айналов, А.Л. Якобсон та А.І. Романчук утримувалися від ототожнення більшості храмів із тим чи іншим святом (Айналов 1905; Якобсон 1959; Романчук 2000, с. 222—234), але це не означає, що такі ототожнення взагалі неможливі хоча б для деяких із них. Особливо переконливими вони є для Уваровської базиліки (№ 23) — храму Св. апостолів Петра і Павла, Східної базиліки (№ 36) — храму апостола Петра, «каплиці Г» (№ 12) — поховального мартирія Св. Василя, відомих із наративних джерел. Локалізація хоча б однієї з подібних пам'яток — значна подія у вивченні християнських старожитностей.

У розділі 10 («Смерть в Херсоні») узагальнено матеріали досліджень некрополів, що особливо актуально (с. 1031—1095). Енріко Дзаніні цілком справедливо відзначив у своїй узагальнювальній праці, що археологія поховального обряду візантійського світу перебуває у зародковому стані (Zanini 1994). Отже, тут не

уникнути наукових сюрпризів. Дещо неочікуваним може здатися висновок про те, що в Херсоні зберігалася система некрополів-цвинтарів за межами міських мурів. У самому місті ховали лише небагатьох видатних членів громади, церковних ієрархів (як правило, у храмах чи поряд із ними). Зважаючи на ментальні зміни, зокрема щодо смерті у християн (порівняно з язичниками), і появу ділянок поховань у межах міста в багатьох містах Візантії⁴, слід визнати, що відсутність цього феномену в Херсоні пояснюється або традиціями постантичного консерватизму, або відсутністю місця для цвинтарів у доволі населеному та забудованому місті. В будь-якому випадку цей розділ монографії відтворює вигляд цвинтаря епохи «темних віків», що випав з поля зору попередніх дослідників, а отже, надає нового імпульсу вивченню цієї цікавої на-укової проблеми.

У розділах 11 (с. 1096—1182) та 12 (с. 1183—1208) на широкому історичному тлі описано завершення ранньовізантійського періоду в історії Херсона (а зовсім не «занепад та помирання», як помилково зазначає у своїй рецензії М.Є. Гайдуків) та його перехід у наступний — пізній період (друга половина X—XIV ст.), якому присвячено четвертий, останній, том «Херсонесського проекту», що готується до видання колективом авторів за підтримки Міністерства культури й туризму України, Національного заповідника «Херсонес Таврійський» та Інституту археології НАН України.

Монографію суттєво збагачують нариси, вдало написані співробітниками Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Відомий спеціаліст у галузі візантійської сфрагістики М.О. Алексеєнко підготував повне зведення печаток комерціантів, знайдених у Херсоні (с. 1592—1626), а О.В. Іванов спробував окреслити загальну картину антропологічної ситуації у місті в найбільш «темні століття» його історії, зробивши перший крок у цьому важливому малодослідженому напрямі (с. 1627—1638). Відновленням історичної справедливості є публікація не виданої свого часу з політичних причин статті К.Е. Гриневича, що до сьогодні зберіга-

лася в архіві НЗХТ, присвяченої відомому чотириапсидному херсонському храму-меморію, який дослідник уперше пов'язав із матеріалами херсонських житій (с. 1586—1591).

Нарешті, слід окремо виділити «Антологію письменних источников» — капітальний додаток до книги С.Б. Сорочана (с. 1232—1585). По суті, це продовження класичної праці В.В. Латишева «Scythica et Caucasica». Оригінали текстів, швидше за все, не наведено через обсяг видання (до речі, передрук праці у ВДИ наприкінці 1940-х рр. також було зроблено без наведення текстів оригіналів), але переклади здебільшого нові, ґрунтовні, зі зразковими докладними коментарями. Отже, «Антологія писемних джерел» С.Б. Сорочана — спроба самостійного глибокого джерелознавчого дослідження. Колись коментарі Є.Ч. Скржинської до перекладу «Гетики» Іордана не сприймалися деякими сучасниками через свій обсяг, але минув час, і нині цей об'ємний авторський проблемний коментар став класичним. На наш погляд, коментарі С.Б. Сорочана мають окрему цінність і є зразковими. Вони не втратять свого значення і через багато років. Можливо, слід перевидати «Антологію» з коментарями окремим виданням.

У цілому слід визнати наукову працю С.Б. Сорочана титанічною. Ця книга — без перебільшення творчий подвиг Сергія Борисовича, який продовжує славні традиції вітчизняної візантиністики XIX — початку XX ст. Звичайно, при цьому неминучими є неточності та друкарські помилки, адже робота над текстом тривала до дня подачі його до друку, але під час перевидань їх буде усунуто.

Концепція історії ранньовізантійського Херсона, безумовно, відбулася. Проте ця книга як родючий ґрунт дасть паростки багатьом ідеям та науковим напрямам, що вже пробивають собі дорогу зі сторінок монографії. Ймовірно, вже сьогодні Сергій Борисович доповнив, доопрацював і навіть значно переробив деякі місця праці. Однак, що зроблено — те зроблено. Книгу опубліковано, і вона стала фактом наукового життя. З її положеннями можна дискутувати, не погоджуватися, але вона є концептуальною історією одного з міст Римської імперії. «Хто зможе, нехай зробить краще ...».

⁴ С.Б. Сорочан навів чимало подібних прикладів у книзі «Византия IV—IX вв.: этюды рынка».

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук, специальность 07.00.06 — археология. — СПб., 1998.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Айналов Д.В. Развалины храмов // Памятники христианского Херсонеса. — М., 1905. — Вып. 1.

Болгов Н.Н. Проблемы континуитета в контексте развития античной цивилизации в Северном Причерноморье (конец III — VI вв.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук, специальность 07.00.03 — Всеобщая история. — Н. Новгород, 2003.

- Внуков С.Ю. Рец.: Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры. Коллектив авторов. — Харьков: Майдан, 2004. — 732 с., ил. // РА — 2006. — № 1.
- Гайдуков Н.Е. Уваровская базилика: еще раз к вопросу о датировках // Херсонес Таврический. У истоков мировых религий. — Севастополь, 2001.
- Гайдуков Н.Е. Рец.: Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2005 // www.patriarchia.ru/db/text/101372.html.
- Голофаст Л.А. Стекло ранневизантийского Херсона: Автореф. дис. ... канд. ист. наук, специальность 07.00.06 — археология. — М., 1998.
- Голофаст Л.А. Стекло ранневизантийского Херсонеса // МАИЭТ. — Симферополь, 2001. — Вып. 8.
- Давня історія України. — Т. 2: Скіфо-антична доба. — К., 1998.
- Домбровский О.И. Византийские мозаики Херсонеса Таврического / Под ред. В.А. Кутайсова. — Poznań, 2004.
- Завадская И.А. Христианство у ранньовізантійському Херсонесі (за культовими пам'ятками): Автореф. дис. ... канд. іст. наук, спеціальність 07.00.02 — всесвітня історія. — К., 2000.
- Завадская И.А. Хронология памятников раннесредневековой христианской архитектуры Херсонеса (по археологическим данным) // МАИЭТ. — Симферополь, 2000а. — Вып. 7.
- Завадская И.А. Христианизация ранневизантийского Херсонеса (IV—VI вв.) // МАИЭТ. — Симферополь, 2003. — Вып. 9.
- Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — I половина VI в.). — К., 1998.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху. — К., 2004.
- Зубарь В.М. История изучения сельскохозяйственной округи Херсонеса в конце XVIII — середине/третьей четверти XX вв. // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2005. — Вып. 10.
- Зубарь В.М. Изучение сельскохозяйственной округи Херсонеса Таврического на Гераклеюском полуострове в 70—80-х гг. XX в. // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2006. — Вып. 11.
- Зубарь В.М., Хворостяный А.И. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина VI вв.). — К., 2000.
- Колобов А.В. Знаковое явление в современной херсонесиаде // Новый Гиперборей. — Пермь, 2004.
- Колобов О.В. Рец.: Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2004 // Археологія. — 2005. — № 1.
- Колтухов С.Г., Юрочкин В.Ю. От Скифии к Готии. Очерки истории изучения варварского населения Степного и Предгорного Крыма (VII в. до н. э. — VII в. н. э.). — Симферополь, 2004.
- Крыжицкий С.Д. Херсонес—Херсон—Корсунь // Час UA. — 2006. — № 6 (16).
- Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV—XIII вв. — М., 2003.
- Марусик Т. «Херсонес Таврійський» та українська археологія // Україна молода. — 2006. — № 167 (2954).
- Науменко В.Є. Таврика у контексті візантійсько-хазарських відносин: політико-адміністративний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук, спеціальність 07. 00. 02 — всесвітня історія. — К., 2004.
- о. Александр [Пелин], протоиерей. Топография христианского Херсонеса IV—XIV вв.: Дисс. канд. богословия. — Сергиев Посад, 2001 // Архив НЗХТ.
- Ранневизантийские сакральные постройки Херсонеса Таврического / Под ред. А.Б. Бернадского, Е.Ю. Клеининой, С.Г. Рыжова. — Poznań, 2004.
- Романчук А.И. Очерки истории и археологии византийского Херсона. — Екатеринбург, 2000.
- Сазанов А.В. Города и поселения Северного Причерноморья ранневизантийского времени: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук, специальность 07.00.06 — археология. — М., 1999.
- Сорочан С.Б. Византия IV—IX вв.: этюды рынка. Структура механизмов обмена. — Харьков, 1998.
- Сорочан С.Б. Византия IV—IX вв.: этюды рынка. Структура механизмов обмена. 2-е изд., испр. и доп. — Харьков, 2001.
- Сорочан С.Б. Рец.: Романчук А.И. Очерки истории и археологии византийского Херсона. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. — 390 с., 120 рис. // Древности. — 2004. — Харьков, 2004.
- Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000.
- Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Херсонес — Херсон — Корсунь. — К., 2003.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX вв.). — СПб., 2002.
- Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2004. — Т. 2.
- Херсонес Таврический в третьей четверти VI в. до н. э. — первой половине I в. до н. э. Очерки истории и культуры. — К., 2005. — Т. 1.
- Храпунов И.М. Рец.: Херсонес Таврический в третьей четверти VI в. до н. э. — первой половине I в. до н. э. Очерки истории и культуры. — К.: Академперіодика, 2005 // Археологія. — 2006. — № 2.
- Храпунов Н.И. О континуитете администрации византийского Херсона // Древности. 2004. — Харьков, 2004.
- Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА. — 1959. — № 63.
- Zanini E. Introduzione all'archeologia bizantina. — Roma, 1994.

Одержано 27.10.2006

О.В. Дяченко

ПРО ОДИН З АСПЕКТІВ ТИПОЛОГО-СТАТИСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ПЛАСТИКИ

Статтю присвячено методиці типолого-статистичного аналізу трипільської пластики як основі інтерпретації сакрального навантаження статуеток. Низку актуальних проблем розв'язано введенням у дослідницьку модель системи математичного аналізу виробів зазначеної категорії.

Однією з найвиразніших категорій знахідок на пам'ятках трипільської культури є пластика. В процесі багатолітніх розкопок поселень та могильників, а також збору підйомного матеріалу нагромадились багаті колекції антропо-, зоо- та міксаморфних фігурок, фішок, моделей жител, транспортних засобів, «трончиків».

Основні принципи типології антропоморфної пластики було обґрунтовано С.М. Бібіковим (Бібіков 1953, с. 205). Т.Г. Мовша вивчала антропоморфну пластику реалістичного стилю зображення, розробивши класифікацію таких виробів та довівши необхідність їх аналізу в контексті локально-хронологічних груп Трипілля (Мовша 1975). У праці А.П. Погожевої запропоновано класифікацію статуеток схематичного стилю та виявлено взаємозв'язки образів антропоморфної пластики (Погожева 1983). С.О. Гусєв проаналізував особливості моделей жител трипільської культури (Гусєв 1996, с. 15—29). У 1997 р. побачила світ монографія Д. Монаха, присвячена антропоморфним фігуркам кукутень-трипільської культурно-історичної спільності. Дослідник також звернув увагу на відповідні зображення в орнаменталіці посуду (Монах 1997). В.І. Балабіна розробила класифікацію зооморфної пластики (Балабіна 1998) та моделей саночок (Балабіна 2004, с. 180—213).

Проблема сакрального навантаження трипільських статуеток та їх конкретного використання в обрядових діях активно дискутується ще з рубежу XIX—XX ст. За цей час спектр інтерпретацій змінювався від зв'язку фігурок із культом родючості (Скриленко 1905, с. 149—150; Пассек 1949, с. 94—96; Бібіков 1953, с. 272 та ін.) до «ідеї жертвопринесення» (Бурдо 2005, с. 82), від розуміння статуеток як дитячих іграшок до визнання їх речами культового призначення (на сьогодні це домінуюча думка, що

практично не викликає сумнівів). На користь тих або інших ідей наводяться широкі етнографічні паралелі, для визначення місця цих виробів у сакральній сфері трипільського суспільства залучаються праці філософів та мистецтвознавців, однак питання обґрунтування теоретико-методологічних засад ідеології ранніх землеробів лісостепу України залишається відкритим. З огляду на це розглянемо модель типолого-статистичного аналізу трипільських статуеток як основу інтерпретації їх сакрального навантаження.

Одним із ключових аспектів реконструкції манери використання пластики в обрядових діях є виявлення співвідношення знахідок цілих статуеток та певних їх фрагментів у межах виділених таксономічних одиниць, оскільки цілі фігурки або їх фрагменти можуть характеризувати різні ритуали (Бібіков 1953, с. 261—263). Наприклад, знахідки певних частин виробів, що аналізуються, швидше за все, пов'язані з обрядами жертвопринесення або мисливської магії (для зооморфної пластики). Важливо проаналізувати, яким частинам статуеток носії трипільської культури приділяли особливу «увагу».

Ще А.А. Скриленко, яка першою вивчала трипільську пластику, зазначала, що досліджувані вироби походять як із житлових, так і з поховальних комплексів (Скриленко 1905, с. 149—150). До цього переліку також можна додати знахідки статуеток у господарських та зернових ямах. Поза усяким сумнівом факт наявності виробів досліджуваної категорії в археологічних об'єктах різних типів засвідчує різні функції фігурок в обрядових діях, а відповідно, і різне сакральне навантаження пластики. Так, статуетки, знайдені в межах споруд, імовірно, пов'язані з ритуалами, що відправлялися під час будівництва та залишення житла, а фігурки, що походять із заповнення ям, — з обрядами, що проводилися в процесі існування поселення.

Відповідно, порівняння вибірок виробів досліджуваної категорії слід проводити в межах однофункціональних комплексів (Генинг 1992, с. 127). Оскільки методиці аналізу поховальних пам'яток присвячено численну літературу, а значна кількість фігурок походить із житлових комплексів (трипільських площадок та напівземлянок), розробка методики типолого-статистичного аналізу пластики, знайденої там, є одним із актуальних завдань трипільознавства.

Основними параметрами аналізу цілих статуеток або їх фрагментів є статистика, таксономія, належність пам'яток, з яких походять вироби, що аналізуються, до певних локальних груп трипільської культури та локалізація цих пам'яток у часі (фази розвитку групи). Таксономія відбиває втілення стереотипів мислення та поведінки в матеріальній культурі. Статистична обробка матеріалу дає змогу простежити загальні тенденції поширення фігурок різних типів та особливу «увагу», що приділялася певним їх фрагментам. Належність пам'яток, з яких походять досліджувані вироби, до окремих локальних груп Трипільля відбиває різноманітні культурні (в широкому розумінні) традиції ранніх землеробів лісостепової смуги України (Мовша 1975, с. 16—20), а локалізація цих пам'яток у часі — динаміку розвитку ідеологічних уявлень та складний процес культурних мутацій (див.: Массон 1989, с. 28—30).

Розглядаючи питання знахідок фрагментів статуеток у межах житлових комплексів, слід зважати на такі його аспекти, як безпосереднє спалення споруд, процес руйнування археологічних об'єктів та морфолого-технологічні особливості різних за предметом зображення **видів пластики** (антропо-, зоо-, міксаморфні фігурки і т. д.).

Цілком природно, що в процесі ритуального спалення жител (історіографію цього питання детально викладено в працях В.О. Круца (Круц 2003, с. 74—75 та ін.), тому зупинятися на ній немає сенсу) деякі статуетки билися й ламалися, відтак, цілі та умовно цілі вироби (тобто фрагменти статуеток, що походять з одного комплексу та збираються в цілу форму, а також цілі фігурки з незначними uszkodженнями, що не носять умисного характеру) слід об'єднувати в одну таксономічну одиницю. Зауважимо, що в контексті аналізу пластики як об'єкта умисного псування більш правомірно вживати спеціальний термін «умовно цілий виріб», дещо відмінний від традиційного «археологічно цілий виріб».

Кількість таксонів для статуеток окремих **видів** варіює залежно від морфолого-технологічних особливостей виробів, що аналізуються, і насамперед залежить від кількості найімовірні-

ших місць зламу. Наголосимо, що в системі ієрархії таксономічних одиниць групи пластики, в які об'єднано цілі фігурки або їх фрагменти, слід виділяти в межах окремих типів. Саме такий підхід найоптимальніше відбиває різні аспекти сакрального навантаження статуеток. Отже, для зооморфної пластики різних типів виділено 5 груп: **A** — цілі та умовно цілі; **B** — голівки; **C** — тулуби; **D** — задні частини фігурок; **E** — фігурки з відбитими голівками.

Для антропоморфної пластики різних типів виділено 6 груп: **A** — цілі та умовно цілі; **B** — голівки; **C** — торси; **D** — ніжки; **E** — фігурки з відбитими голівками; **F** — фігурки з відбитими ніжками.

Знахідки статуеток кожної із цих груп можуть бути пов'язані не лише з ритуальною практикою носіїв трипільської культури (умисним залишенням у будівлях певних фрагментів статуеток та спаленням споруд), а й із руйнуванням археологічних об'єктів. Унаслідок впливу природних (розмиви, ерозія ґрунтів, життєдіяльність гризунів) та антропогенних (перекопи, оранка) факторів деякі вироби, а тим більше їх фрагменти «випадають» із комплексів. З огляду на це, аналізуючи знахідки фрагментів статуеток, важливо відрізнити закономірності, пов'язані з ритуальною практикою «трипільців», від впливу випадкових факторів (Гершкович 2003, с. 29—30; Корвин-Пиотровский 2006, с. 67). Відправною точкою для розв'язання окресленої проблеми може слугувати введення в систему аналізу заздалегідь помилкового твердження про те, що під час будівництва житла та перед його спаленням у певних місцях будівлі залишалися виключно цілі фігурки. В такому випадку, з погляду теорії імовірності, фігурки всіх виділених груп у межах окремих типів має бути представлено приблизно в однакових пропорціях: з однаковою імовірністю вироби кожної групи можуть бути «вирваними» із комплексу, і з тією ж імовірністю вони залишаться *in situ*. Таким чином, отримуємо «ідеальну статистичну похибку» в 16,6 (6) % для антропоморфної пластики і 20 % — для зооморфної. «Ідеальна статистична похибка» є діагностичним показником випадковості знахідок фрагментів статуеток конкретного типу з погляду інтерпретації їх культового навантаження. Зважаючи на характер матеріалу, що аналізується, і певний ступінь відносності статистичних підрахунків, для виявлення випадковості доцільно використовувати не «ідеальну статистичну похибку», а «спектр статистичної похибки» (далі — ССП) в 13—20 % для антропоморфної пластики і 17—23 % — для зооморфної. Звичайно, використання цієї методики виправдане лише в умовах дії «зако-ну великих чисел». Розглянемо специфіку ана-

лізу та інтерпретації цілих фігурок або певних їх фрагментів у типі, представленому нечисленними екземплярами.

Слід зауважити, що кількість таксонів (груп), виділених для фрагментів статуеток, може варіювати залежно від їх морфолого-технологічних особливостей (кількості найімовірніших місць зламу) (див.: Гірник, Відейко 1989, с. 85—86), тому для виробів окремих типів раціонально використовувати відповідний ССП. Проте для зручності викладу матеріалу ми і далі оперуватимемо «спектром» у 13—20 % і 17—23 %.

Слід наголосити, що запропонована статистична модель може застосовуватися виключно для аналізу статуеток, що мають чітку прив'язку до конкретних археологічних комплексів, оскільки для аналізу випадкових знахідок «працюватиме» зовсім інша система ймовірностей. Так, професійний дослідник під час проведення археологічної розвідки, швидше за все, братиме всю пластику, а селянин підніме на оранці лише виразну цілу форму, однак в обох випадках ці екземпляри підпадають під поняття «випадкова знахідка». Крім того, матеріали розкопок дають чисту вибірку для роботи із ССП, а для безпаспортних знахідок фактори випадковості є абсолютною домінантою.

Не викликає сумнівів необхідність враховувати під час таких розрахунків належність пам'яток, з яких походять вироби, що аналізуються, до певних локально-хронологічних груп, оскільки широкий ареал поширення трипільської культури і контакти її носіїв з іноетнічним населенням суттєво позначилися (аж до кардинальних трансформацій у поховальному обряді) на сакральній сфері окремих груп трипільського суспільства, що проживали в різних регіонах. До того ж зважати на локальні групи правомірно і з погляду чистоти математичних розрахунків. Отже, взявши до уваги генетичні лінії розвитку Трипілья, простежені завдяки аналізу керамічного комплексу (посуду), можна отримати досить широкий хронологічний діапазон, у межах якого фіксується динаміка розвитку обрядів та ритуалів різних груп трипільського суспільства.

Повернемося до статистичної обробки матеріалу. Під час підрахунку співвідношення виробів різних груп у межах певного типу обов'язково виникає надзвичайно важлива проблема: фігурки груп В, С, D, E та F (фрагменти) не завжди наділено типотворюючими ознаками в повній мірі, а серед цілих та умовно цілих виробів трапляються статуетки, віднести які до конкретного типу неможливо, що призводить до їх «випадання» із типологічних серій. Отже, реальна кількість фігурок у межах виділених таксономічних одиниць не завжди відповідає їх номінальній кількості (археологічна типологія

відбиває реалії минулого в дещо викривленому вигляді). Це означає, що статистичний аналіз, заснований виключно на номінальній кількості статуеток кожної із виділених груп, дає дещо викривлену картину поширення цілих виробів та певних їх фрагментів. Розв'язати цю проблему можна за допомогою системи математичних формул, що відбиває «реальну» кількість фігурок у типі, з введенням коефіцієнтів похибки (*k*) для виробів кожної із виділених груп. Зазначимо, що «реальна» кількість фігурок, хоча й ґрунтується на емпіричних даних, однак є теоретичною величиною (див.: Генінг 1992, с. 11). У математичних розрахунках слід враховувати загальну кількість статуеток певного виду пластики (антропо- чи зооморфної) (*S*), а також кількість статуеток цього виду, типологічна атрибуція яких неможлива (*N*).

«Реальна» кількість цілих та умовно цілих фігурок (*A_{uu}*) визначається через їх співвідношення із загальною кількістю пластики цього виду та ймовірність належності статуеток, типологічна атрибуція яких неможлива, до конкретного типу. Коефіцієнт похибки для фігурок групи А (*k_a*) відбиває їх відсоткове співвідношення в конкретному виді пластики і визначається як відношення номінальної кількості фігурок групи А (*A_t*) в конкретному типі статуеток до загальної кількості статуеток цієї групи, типологічна атрибуція яких можлива в цьому виді пластики (*S_{ao}*):

$$k_a = A_t / S_{ao}.$$

Отже, «реальна» кількість фігурок групи А визначається як сума номінальної кількості виробів групи і добуток коефіцієнта похибки на кількість виробів конкретного виду пластики, типологічна атрибуція яких неможлива (*N_a*):

$$A_{uu} = A_t + k_a N_a.$$

Добуток коефіцієнта похибки на кількість виробів конкретного виду пластики, типологічна атрибуція яких неможлива, відбиває ймовірність належності певної кількості останніх саме до цього типу фігурок.

«Реальна» кількість статуеток груп В, С, D, E та F (фрагменти) визначається однаково і передусім залежить від того, наскільки певні частини фігурок (верхні або нижні частини, торси і т. д.) наділено типотворюючими ознаками. Оскільки ймовірність отримання похибки під час аналізу таких виробів прямо пропорційно залежить від загальної кількості статуеток конкретного типу й обернено пропорційно — від кількості фрагментів фігурок цієї групи, наділених типотворюючими ознаками, коефіцієнт похибки для виробів груп В, С, D, E та F визначається як відношення загальної кількості цілих

та умовно цілих статуеток даного типу (AxS) до кількості статуеток цього типу, наділених типотворювальними ознаками для конкретної групи виробів (AxO):

$$kx = AxS / AxO,$$

де x — фігурки груп В, С, D, E або F.

Слід зауважити, що під час підрахунків коефіцієнта похибки для фрагментів статуеток враховується номінальна кількість цілих та умовно цілих виробів, оскільки їх «реальна» кількість є величиною теоретичною, і співвідносити її з кількістю фігурок, наділених типотворювальними ознаками для конкретних груп, методологічно неправильно.

Таким чином, «реальна» кількість пластики в групах В, С, D, E та F визначається як добуток їх номінальної кількості на коефіцієнт похибки:

$$X_{iu} = kxXt,$$

де x — фігурки груп В, С, D, E або F.

Якщо під час класифікації антропоморфної пластики не враховано морфологічних особливостей ніжок, то коефіцієнт похибки для фігурок групи F (з відбитими ніжками) тяжітиме до одиниці, відповідно, їх «реальна» кількість буде близькою до номінальної. Нечисленними екземплярами репрезентовано зооморфні статуетки групи E (з відбитими голівками) в межах конкретних типів, оскільки визначення належності такої фігурки до якого-небудь «зоологічного виду» (за В.І. Балабіною, «класу» або «виду» зооморфної пластики (Балабіна 1998, с. 21—23)) часто можливо лише за наявності голівки.

Неважко помітити, що запропонована система математичного аналізу статуеток безпосередньо пов'язана з принципами класифікації пластики, а тому може призвести до деяких неточностей. Наприклад, якщо морфологічні особливості статуеток якої-небудь групи взагалі не є типотворювальними ознаками, то кількість виробів у ній відповідає нулю. Крім того, визначення коефіцієнта похибки для такої групи неможливе. Перевірити правильність отриманих даних можна завдяки введенню в систему математичного аналізу двох аксіом:

- суми «реальної» кількості всіх цілих та умовно цілих статуеток усіх виділених типів у межах конкретного *виду пластики*, включаючи вироби, типологічна атрибуція яких неможлива, та фігурки нечисленних типів, що приблизно дорівнює їх номінальній кількості у межах цього виду пластики:

$$nA_{iu} = nAt,$$

- суми «реальної» кількості фрагментів статуеток (групи В, С, D, E та F) усіх виділених

типів у межах конкретного *виду пластики*, включаючи вироби, типологічна атрибуція яких неможлива, та фрагменти фігурок нечисленних типів, що приблизно дорівнює їх номінальній кількості у межах цього виду пластики:

$$nX_{iu} = nXt.$$

Незначні відхилення між «реальною» кількістю фігурок, отриманою шляхом математичних розрахунків, та їх номінальною кількістю в межах конкретного *виду пластики* не відіграють великої ролі, оскільки не внесуть істотних коректив на статистичному рівні.

У разі підтвердження правильності отриманих результатів вони переводяться у відсоткове співвідношення (за 100 % береться сума «реальної» кількості статуеток усіх виділених груп конкретного типу) і зіставляються зі ССП (13—20 % — для антропоморфної та 17—23 % — для зооморфної пластики). Як уже зазначалося, у випадку рівномірного розподілу фігурок груп А, В, С, D, E та F знахідки фрагментів виробів цього типу, з погляду інтерпретації їх культового навантаження, є випадковістю. Отже, пошук історико-етнографічних паралелей для фігурок цього типу має бути обмежено використанням в обрядових діях цілих статуеток або об'єктів живої природи, що замінювалися цими виробами.

Знахідки зооморфних фігурок або їх фрагментів, кількість яких в окремій групі перевищує 23 % загальної кількості статуеток конкретного типу, а також знахідки антропоморфних фігурок або їх фрагментів, кількість яких у цій групі перевищує 20 % загальної кількості статуеток цього типу, відбивають «стійкі тенденції». У такому випадку підбір історико-етнографічних паралелей має бути обмежено використанням цілих статуеток (відповідних їх фрагментів в обрядових діях або об'єктів живої природи) певних частин живих істот, що замінювалися цими виробами.

Складніше інтерпретувати статуетки, кількість яких в окремій групі конкретного типу не досягає верхньої межі ССП (23 % — для зооморфної та 20 % — для антропоморфної пластики). Впевнено пов'язувати такі фігурки з обрядами та ритуалами можна лише за умови простеження стійких тенденцій у місці знахідок таких виробів на площадках або їх виявлення разом із речами інших категорій. В іншому випадку будь-яка інтерпретація нечисленних фігурок викликає сумніви.

В ідеалі графічним відбиттям отриманих даних (встановлення чіткої хронологічної послідовності пам'яток, з яких походять досліджувані вироби, достатня для типолого-статистичного аналізу кількість пластики, знайдена на

кожному такому поселенні, і т. д.) буде тривимірною системою координат, у якій напрямними векторами є статистика, належність поселень, з яких походять досліджувані вироби, до певних локальних груп трипільської культури та локалізація цих пам'яток у часі.

Виділенням таксономічними одиницями (групами статуеток) відповідають графіки. Проте з огляду на кількість матеріалу, відомого на сьогодні, та оптимальні умови його обробки, доцільно використати двовимірну систему координат, де на вісі абсцис відкладено належність пам'яток до окремих локальних груп трипільської культури та хронологічні межі побутування виробів (локально-хронологічні групи із відповідною їх внутрішньою періодизацією), а на вісі ординат — статистичні дані. Графіки відбивають динаміку поширення фігурок різних груп у часі. Наголосимо, що в силу консервативного характеру ідеологічних уявлень (Рыбаков 1981, с. 31; Антонова 1987, с. 65; Массон 1989, с. 23—24 та ін.) динаміка їх розвитку визначається лише в межах досить широкого хронологічного діапазону. Отже, запропонована методика типолого-статистичного аналізу статуеток різних груп повністю виправдовує себе лише за умов її використання для фігурок, що походять із пам'яток однієї генетичної лінії розвитку трипільської культури (наприклад, володимирівська — небелівська — томашівська локально-хронологічні групи (Круц, Рижов 1985, с. 45—46, 52—53; Рижов 1993, с. 110—112)), та подальшого зіставлення статистичних даних, отриманих для різних генетичних ліній. Слід зазначити, що це зовсім не нівелює актуальності відповідних розробок для пластики, знайденої у межах окремих поселень (звичайно, за наявності в таких вибірках достатньої кількості матеріалу).

Слід зауважити, що «стійкі тенденції» можуть бути зафіксовані й для статуеток, що належать до типів, представлених нечисленними екземплярами (математичний аналіз цих виробів у будь-якому випадку проводиться для перевірки правильності розрахунків). Специфічною особливістю типолого-статистичного аналізу таких фігурок є практично повна відсутність можливості їх розгляду крізь призму локальних груп культури. Отже, графічним зображенням даних, отриманих для нечисленних статуеток, буде двовимірною системою координат, де на вісі абсцис відкладено хронологічні межі побутування фігурок, на вісі ординат — статистичні дані, а графік відбиває динаміку поширення фігурок різних груп у часі. Інтерпретація таких статуеток є правомірною лише за умов збереження «стійких тенденцій» у межах широкого хронологічного діапазону.

Перевірка запропонованої системи аналізу на фігурках, віднесених до типів, репрезентованих

нечисленними екземплярами, засвідчує інформативність вибірок, що складаються із 15—20 (залежно від морфолого-технологічних особливостей) виробів досліджуваної категорії. Оскільки повноцінний аналіз передбачає перспективу виявлення динаміки розвитку обрядів та ритуалів, вибірка є репрезентативною, якщо статуетки кожної фази окремої локально-хронологічної групи Трипілья представлені мінімум 15—20 екземплярами. Наприклад, для небелівської групи, в якій виділено дві фази (Рижов 1993, с. 109), репрезентативна вибірка має включати як мінімум $(15—20) \times 2$ виробів і т. д. Звичайно, зі збільшенням кількості матеріалу зростає і ступінь вірогідності отриманих даних.

Отже, для реконструкції одного з аспектів використання пластики, що походить із житлових комплексів, у сакральній практиці носіїв трипільської культури запропоновано дворівневу систему дослідження. На першому етапі проводиться типолого-статистичний аналіз статуеток. У системі таксономії цілі та умовно цілі статуетки, а також певні їх фрагменти умовно об'єднуються в групи, а потім визначається співвідношення виробів цих груп в межах конкретного типу. Проблему аналізу фігурок, типологічна атрибуція яких неможлива, та фрагментів статуеток, не наділених в повній мірі типотворюючими ознаками, розв'язано введенням у дослідницьку модель системи математичних формул, що дають змогу визначити «реальну» кількість виробів різних груп у межах конкретних типів.

Запропонована методика типолого-статистичного аналізу трипільської пластики дає змогу відокремити випадкові (з погляду їх інтерпретації) знахідки певних фрагментів фігурок від навмисно залишених у будівлях виробів. Для цього на основі теорії імовірності та морфолого-технологічних особливостей статуеток виділено «спектр статистичної похибки». Фрагменти фігурок виділених груп у межах конкретного типу, рівномірно розподілено в межах ССП (випадкові статуетки, співвідношення яких у типі перевищує зазначені показники, відбивають різноманітні обряди та ритуали «трипільців»). Якщо співвідношення виробів певної групи не досягає нижньої межі ССП, їх інтерпретація правомірна лише в разі фіксації стійких тенденцій в археологічному контексті таких знахідок.

На другому етапі дослідження манера використання пластики в обрядових діях реконструюється підбором історико-етнографічних паралелей для зафіксованих закономірностей у поширенні цілих статуеток або певних їх фрагментів.

Слід зауважити, що застосування запропонованої моделі типолого-статистичного аналізу на

цей час повністю виправдовує себе лише для фігурок кількох типів антропо- та зооморфної пластики. Проте з розширенням джерельної

бази цю методику можна використовувати і для повноцінної обробки набагато більшої кількості матеріалу.

- Антонова Е.В. Дикие животные в искусстве древних земледельцев Востока (к семантике представлений о пространстве) // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. — М.: Наука, 1987. — С. 64—75.
- Балабина В.И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья. — М., 1998.
- Балабина В.И. Глиняные модели саней культуры Кукутень-Триполье и тема пути // Памятники археологии и древнего искусства Евразии. Сборник статей памяти В.В. Волкова. — М., 2004. — С. 180—213.
- Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА. — 1953. — № 38.
- Бурдо Н.Б. Сакральний світ та магічний простір Трипільської цивілізації // Археологія в Києво-Могилянській Академії. — К., 2005. — С. 75—87.
- Гершкович Я.П. Обряд «оставления жилища»: археологические признаки и историко-этнографические параллели // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 28—31.
- Генинг В.Ф. Древняя керамика. Методы и программы исследования в археологии. — К., 1992.
- Гірник І.П., Відейко М.Ю. Антропоморфна пластика з пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 83—90.
- Гусев С.О. Моделі жител трипільської культури // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 15—29.
- Корвин-Пиотровский А. К проблеме изучения трипольского домостроительства: Тези доп. міжнарод. наук.-практ. конф. «Технології і проблеми культурної адаптації населення Південно-Східної Європи в епоху енеоліту». — Вишнівець, 2006. — С. 65—69.
- Круц В.А. Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 74—76.
- Круц В.О., Рижов С.М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. — 1985. — № 51. — С. 45—56.
- Массон В.М. Первые цивилизации. — Л., 1989.
- Мовша Т.Г. Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1975.
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981.
- Рижов С.М. Небелівська група пам'яток Трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 101—114.
- Пассек Т.С. Периодизация поселений трипольской культуры (III—II тыс. до н. э.) // МИА. — 1949. — № 10.
- Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983.
- Скриленко А.А. Глиняные статуэтки до-Микенской культуры, открытой в Среднем Поднепровье // Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г. — М., 1905. — С. 145—152.
- Monah D. Plastica Antropomorfa a Culturii Cucuteni-Tripolie. — Piatra Neam, 1997.

Одержано 29.08.2006

А.В. Дяченко

ОБ ОДНОМ ИЗ АСПЕКТОВ ТИПОЛОГО-СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ТРИПОЛЬСКОЙ ПЛАСТИКИ

Статья посвящена методике типолого-статистического анализа трипольской пластики как основе интерпретации культовой нагрузки статуэток. Введение методов математического анализа позволяет зафиксировать закономерности распространения целых фигурок или определенных их фрагментов, сузить спектр историко-этнографических параллелей, привлекаемых для интерпретации этих изделий, и решить актуальные проблемы исследования, в частности, вопрос соотношения археологической типологии с реалиями исторической действительности.

О.В. Dyachenko

ABOUT ONE OF THE ASPECTS OF TYPOLOGICAL AND STATISTICAL ANALYSIS OF TRYPILLIAN FIGURINES

Proposed article is devoted to the methods of typological and statistical analysis of Trypillian figurines as the base of interpretation of their religious meaning. Introduction of methods of mathematical analysis gives the possibility to fix the regularity of the distribution of the intact figurines or their definite fragments, to narrow the spectrum of historical and ethnographic parallels used to interpret these articles, and to solve several relevant problems of research, in particular, the correlation of archeological typology with the historical reality.

РАННЯ ХОРА ТІРІТАКСЬКОГО ПОЛІСА

Наведено матеріали про ранню хору боспорського міста Тірітака та розглянуто проблеми організації ранньої хори полісів європейського узбережжя Боспору Кімерійського.

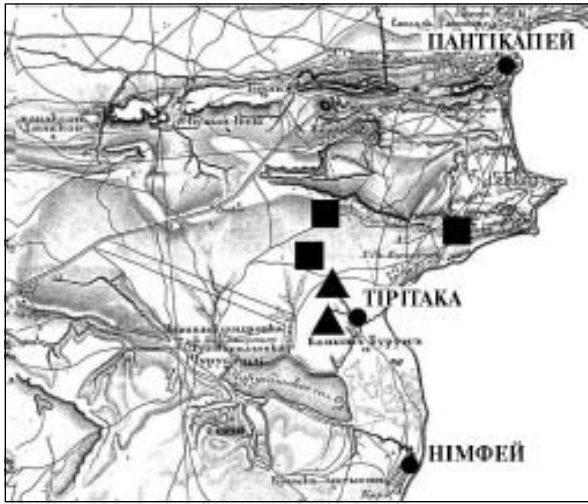
Значні праці з вивчення хори міст європейського узбережжя Боспору Кімерійського на рубежі тисячоліть (Зинько 1996; Zin'ko 1997; Зинько 1998; Scholl, Zin'ko 1999; Зинько 2003; Соловьев, Шепко 2004) дали змогу предметніше аналізувати процес аграрного освоєння греками по-лісних територій (Зинько 2003; 2004; 2004а; 2005; 2005а; 2006; 2006а; 2006в). Ще в 1970-х рр. І.Т. Кругликова припускала, що хори окремих грецьких міст, заснованих на берегах Боспору Кімерійського в VI ст. до н. е., були порівняно невеликими, і сільські поселення розміщувались від них на відстані не більше 7 км, а вже в V ст. до н. е., зі збільшенням чисельності міського населення, збільшились і розміри міської хори, а також кількість сільських поселень, що інколи були віддалені від найближчого міста більше ніж на 10 км (Кругликова 1975, с. 30). У подальшому дослідники відстоювали іншу модель освоєння полісних земель у вигляді так званих аграрних містечок (Виноградов 2000, с. 229). Про непереконливість цієї моделі вже доводилося писати (Зинько 2004а, с. 19; 2006а, с. 3—4), і наша позиція отримала підтримку (Завойкин, Масленников 2006, с. 112). Проте подальша деталізація історичного процесу становлення та розвитку полісного землеволодіння на Боспорі Кімерійському зіткнулася з недостатнім аналізом археологічних джерел, а відтак, і появою нових абстрактних побудов (Сапрыкин 2006). Особливо слід звернути увагу автора етюдів про полісні землі на неправильні датування відомих сільських поселень (Сапрыкин 2006, с. 180—181, сл.), що призводить до спотворення загальної хронології ранніх етапів боспорської полісної хори.

Загальноновизнано, що одночасно із заснуванням поліса починалося сільськогосподарське освоєння навколишніх територій і формування полісної хори. Проте, зважаючи на обмежений контингент першопоселенців (Яйленко 1982, с. 241) і нестабільну систему греко-варварських контактів (Молев 1997, с. 12—13), спершу оброблялися лише невеликі площі узбережних земель, що прилягали до цих населених пун-

ктів. Будь-які довговічні будівлі в цей час на хорі невеликих боспорських полісів не відомі, оскільки, швидше за все, в них не було необхідності. Очевидно, орні землі простягалися не далі кількох кілометрів від майбутнього урбаністичного центру поліса і були в межах візуальної досяжності. Цей *перший етап* формування полісної хори Тірітаки, як і решти полісів європейського узбережжя Боспору Кімерійського, слід датувати з моменту заснування апоїкії до кінця третьої чверті VI ст. до н. е. (Зинько 2006а, с. 5). Кожен поліс мав свою сільськогосподарську територію, розділену за загальногрецькою традицією на приватні, громадські та храмові наділи. Проте з огляду на відсутність писемних джерел неможливо встановити співвідношення тих чи інших ділянок на ранній хорі боспорських полісів, тому велике значення має ландшафтний та просторовий аналіз територій прилеглих до апоїкій.

Землі Тірітакського поліса на півночі були обмежені скелястими пагорбами Юз-Обинського пасма, а на півдні — широкою зволоженою Чурбашською балкою, що, як і Юз-Оба, простягається від морського узбережжя на захід. У давнину весь південний пологий схил Юз-Обинського пасма до північного берега Чурбашської балки (це близько 5 км у приморській частині) чудово оглядався з розташованого на високому приморському мису городища Тірітака. Східною межею тірітакських земель було узбережжя протоки, північною — Юз-Обинське пасмо, південною — Чурбашська балка. Як далеко на захід простягалася хора цього міста в ранній період його існування, встановити важко. Найімовірніше, на заході ці землі обмежувалися досить глибокими Олександрійською та Комиш-Бурунською балками на відстані близько 3—4 км від морського узбережжя.

В останній чверті VI ст. до н. е. відбувалися певні зміни, пов'язані як з демографічним та соціальним розвитком невеликих боспорських полісів, так і з можливими зовнішньополітичними змінами. Почав змінюватися і вигляд міських поселень. Так, територію Тірітаки було забудовано невеликими сирцево-кам'яними будинками, згрупованими в квартали, відкритими в

Хора Тірітаки в VI—V ст. до н. е.: трикутником позначено поселення II етапу, квадратом — поселення III етапу

західній та південній частинах міста (Гайдукевич 1952, с. 74—86; 1958, с. 178—179). Створення урбаністичної структури ранніх поселень розглядається як завершення адаптації колоністів до місцевих екологічних та кліматичних умов Боспору Кімерійського (Виноградов 2000, с. 230). На думку Ю.А. Виноградова, цей період охоплював приблизно 70—80 років після заснування грецьких апойкій (Виноградов 1999, с. 107—108). Проте, за археологічними комплексами, цей часовий проміжок був дещо коротшим (приблизно на 50—60 років) і закінчився, коли підросли онуки перших колоністів.

В останній чверті VI — першій чверті V ст. до н. е. почався *другий етап* в освоєнні міської хори зони протоки, що характеризувався виникненням перших поселень на сільських округах полісів (Зинько 1998а, с. 87). Найповніше будівлі цього періоду вивчено на хорі Німфея, де споруди та численні знахідки того часу зафіксовано на сільських поселеннях Героївка-1 (Кругликова 1975, с. 27, 40), Героївка-2 (Зін'ко 1997) і Південночурубашське. На хорі боспорського міста Тірітака (див. рисунок) існували два ранніх сільських поселення. Одне з них розташовувалося за 1 км на південний схід від міста, за річкою, що впадала в давню морську затоку, на підвищенні, де Г.Ф. Гайдукевич виявив рештки античного поселення, що існувало з кінця VI до IV ст. до н. е. (Гайдукевич 1958, с. 151). На жаль, в архіві не вдалося знайти жодних звітних матеріалів відносно цього відкриття. На цей час всю територію поселення Аглофабрика забудовано промисловими будівлями, проте в траншеях простежуються культурні шари з фрагментами кераміки VI—IV ст. до н. е. та перших століть н. е.

Так само за давньою річкою, але вже на північний захід від городища, на території тірітакського некрополя другої чверті V ст. до

н. е. — IV—V ст. н. е. зафіксовано ще одне раннє сільське поселення хори Тірітаки, де О.Д. Чевельов дослідив 4 невеликі напівземлянки та кілька десятків господарських ям, які він датував останньою третинною — останньою чвертю VI ст. до н. е. (Чевельов 1987, с. 13—17). На думку О.Д. Чевельова, жителями цього поселення були напівкочові варвари, за матеріальною культурою близькі придніпровським скіфам (Чевельов 1987, с. 13). Проте навряд чи це відповідає дійсності. За матеріалами розкопок, це одне з перших поселень ранньої тірітакської хори, що засвідчує їх виразний землеробський характер (зернотерки, зернові ями). Етнічний склад населення, ймовірно, був змішаним — греко-варварським, з переважанням еллінів. Можливе вкраплення і якихось варварських етнічних компонентів, проте, зважаючи на наявність у ліпному керамічному комплексі фрагментів чорнолощеної кераміки з різним орнаментом, серед них могли бути представники як скіфських, так і кизил-кобинських племен.

Це невелике поселення розташовувалося у верхів'ях Комиш-Бурунської балки, яка, напевно, була західним кордоном тірітакської хори, можливо, біля давньої дороги зі степу до боспорського міста Тірітака. Засноване в останній чверті VI ст. до н. е. сільське поселення загинуло в пожежі на початку V ст. до н. е. Значна абразія морського берега на північ від городища і суцільна сучасна житлова забудова знищила велику частину давньої приморської території Тірітакського поліса, а з нею, можливо, і якісь інші ранні поселення сільської округи цього міста.

На межі VI—V ст. до н. е. на великих просторах степового Криму з'явилася нова хвиля кочівників (Колотухин 2000, с. 68—69). У першій—другій чвертях V ст. до н. е. більшість міст європейського узбережжя Боспору Кімерійського переживала черговий, найпотужніший, натиск кочівників. На акрополі міста Пантікапея під захистом нашвидкуруч зведених укріплень відбувся регрес архітектурного міського середовища (Толстиков 2001, с. 401). У той самий час пережив нову катастрофу, що супроводжувалася пожежею, і Порфмій (Вахтина, Виноградов 2001, с. 43). У Мірмекію також зафіксовано ознаки катастрофічного руйнування міських кварталів зі слідами пожежі (Виноградов 1992, с. 106—107). Аналогічна картина характерна і для Тірітаки, де на західній околиці міста виявлено зруйновані в пожежі близько 480 р. до н. е. будівлі, західні стіни яких потім було використано жителями під час поспішного спорудження найдавнішої міської фортечної стіни (Гайдукевич 1952, с. 72—89).

У першій чверті V ст. до н. е. поліси європейського узбережжя Боспору Кімерійського відчували зростаючу воєнну загрозу від сезонних

грабіжницьких набігів номадів, які розоряли і спалювали насамперед неукріплені поселення хори і навіть міські центри. Ймовірно, в цьому випадку може йтися про набіги якихось нових груп кочівників, які з'явилися в кримських степах на межі VI—V ст. до н. е. Певна частина боспорських полісів об'єдналася навколо Пантікапея і стабілізувала воєнно-політичну ситуацію у регіоні (Толстиков 2001, с. 402).

Нині більшість дослідників підтримують думку Ю.Г. Виноградова, згідно з якою основною причиною об'єднання грецьких полісів Боспору Кімерійського стала воєнно-політична активізація кочових скіфів після переможної війни з Дарієм, що стало каталізатором утворення симмахії боспорських полісів на чолі з представником аристократичного роду Археанактидів, який очолив збройні сили союзників (Виноградов 1983, с. 394—419). Однак припущення Ю.Г. Виноградова, розвинуте в свій час В.П. Толстиковим і Ф.В. Шеловим-Коведяєвим (Толстиков 1984, с. 30—32; Шелов-Коведяев 1985, с. 65—66), про стенохорію боспорських міст, зумовлену приростом населення внаслідок природного відтворення і втягнення варварів у сферу полісної економіки, справедливо критикується Є.О. Молевим (Молев 1997, с. 27—28).

Згідно з концепцією Є.О. Молева, поліси Боспору Кімерійського в період 520—480 рр. до н. е. в жодних політичних баталіях за межами свого регіону участі не брали. Йшов процес природного розвитку міст і сільських поселень, тривала колонізація ними найближчих місцевостей, які частково були об'єднані пантікапейським полісом у ранньодержавне утворення Боспор (Молев 1997, с. 34). Найактивніше освоював землі пантікапейський поліс, який заснував Кітей, Парфеній, поселення на мисі Зюк і біля Андріївки Південної. У той самий час жителі Німфея створили сільські поселення Героївка та Південночурубашське. На думку Є.О. Молева, таке значне збільшення кількості нових поселень протягом активного життя одного покоління було зумовлено прибуттям досить великої кількості епоївців з іонічних міст, які зазнали поразки в боротьбі з персами (Молев 1997, с. 35). Проте вони не отримали в боспорських містах усієї повноти громадянських прав, що привело до антагонізму між епоївками та першопоселенцями. У Тірітаці, Мірмекії та Порфмії цей антагонізм доповнювався невдоволенням самих першопоселенців через залежність від Пантікапея. Успішна відсіч Німфейським полісом на початку V ст. до н. е. зазіхань правителів Боспору на його незалежність сприяло об'єднанню (союзу) цих трьох міст. Це призвело до першої кризи влади в державі, який завершився приходом до влади Археанакта близько 480 р. до н. е. (Молев 1997, с. 37). Є.О. Молев вважає, що дата приходу Археанакта до влади дає змогу з більшою впевненістю

говорити про можливість союзу скіфів із Пантікапеєм та іншими еллінськими полісами регіону, ніж про їх воєнне протистояння (Молев 1997, с. 38).

Зважаючи на найновіші археологічні дослідження, слід відмовитися від думки, що єдиним фактором воєнно-політичної напруги в регіоні була одночасна скіфська експансія, хоча її пік все ж таки припадає на межу першої та другої чвертей V ст. до н. е. Об'єднавчі тенденції у політичному та економічному житті Боспору в другій—третьій чвертях V ст. до н. е. були підготовлені попереднім етапом розвитку боспорських полісів, а загострення воєнно-політичної ситуації у регіоні було лише одним із головних каталізаторів цього процесу. Які конкретно боспорські поліси об'єдналися у союз під егідою бога Аполлона, встановити без писемних джерел неможливо. Це могли бути лише мілетські колонії регіону або лише поліси європейського узбережжя, або майже всі колонії на обох берегах Боспору Кімерійського. Проте надзвичайні воєнно-політичні обставини стали причиною того, що до влади в найсильнішому полісі Боспору — Пантікапеї — прийшли Археанактиди. Кризові ситуації завжди створювали сприятливе середовище для встановлення тиранії. На думку Є.О. Молева, введення есемнетії, яка була одним із важливих знарядь подолання політичних і соціальних протиріч у Греції вже з VII ст. до н. е., і що особливо важливо, застосовувалось у метрополії Пантікапея — Мілеті, поряд із нерозвиненістю форм суто полісної системи управління, зумовило подальше посилення Археанактидів на Боспорі (Молев 1997, с. 37).

Обстановка на Боспорі Кімерійському стабілізувалася близько 60-х рр. V ст. до н. е. Ознаки стабілізації особливо виразними були в Пантікапеї, де на західному плато акрополя на зміну землянкам прийшли наземні будівлі з сирцево-цегляними стінами і старанно виготовленими кам'яними цоколями (Толстиков 2001, с. 405). У регіоні встановився новий баланс воєнно-політичних сил між боспорськими полісами і скіфськими племенами, що проникли в Східний Крим. Одні поліси об'єднувалися, деякі, можливо, примусово приєдналися до Пантікапея в оборонний союз, а такі, як Німфей і більш віддалені міста чорноморського узбережжя аж до Федосії, напевно, продовжували самостійну політику мирних домовленостей зі скіфами.

Прихід до влади в Пантікапеї у 438/437 рр. до н. е. нової династії тиранів — Спартоکیدів, очевидно, порушив рівновагу, що склалася на Боспорі Кімерійському. Їх активну зовнішню політику було спрямовано на стабілізацію відносин зі скіфськими царями та включення ще самостійних боспорських полісів у свою орбіту. Цей новий етап консолідації Боспору, що характери-

зувався завоюванням слабшого сильнішим, вів до переродження тиранії у монархічну державу.

Історична доля сільськогосподарських територій Тірітаки в хронологічних межах другої чверті V — початку IV ст. до н. е., на відміну від Німфейського поліса (Зинько 2003), досить важко піддається реконструкції. Імовірно, в складі пантікапейської симмахії і на початку формування Боспорської територіальної держави Тірітака зберігала свої полісні інститути і насамперед — полісні землі. Проте певні структурні елементи тірітакської хори для того періоду перебувають на початковому етапі вивчення.

Протягом тривалого часу вслід за В.П. Толстиковим вважалося, що головним стратегічним оборонним заходом об'єднаних боспорських полісів, передусім Пантікапея, Тірітаки, Мірмекія, Порфмія, було створення в першій чверті V ст. до н. е. тірітакської межі, у зведенні якої, окрім еллінів, брали активну участь і синди (Толстиков 1984, с. 35). Цей оборонний вал мав захищати еллінські міста та їх сільські округи від вторгнення кочівників. Дослідник розумів, що хронологія тірітакського валу — питання досить дискусійне, однак, спираючись на міркування щодо приблизного місця ранніх оборонних споруд міста Тірітаки в системі стратегічної оборони полісів західного узбережжя Боспору Кімерійського, датував цю пам'ятку фортифікації близько 480 р. до н. е. (Толстиков 1984, с. 32). Проте після досить ґрунтовних історіографічних та археологічних досліджень О.О. Масленников довів наявність у районі тірітакського валу трьох різночасових оборонних земляних споруд, найдавніша з яких датується ним лише першою половиною IV ст. до н. е. (Масленников 2003, с. 188—189). При цьому, на думку вченого, валу в околицях боспорського міста Тірітаки взагалі не було (Масленников 2003, с. 189). На основі ґрунтовного аналізу насип на північно-заході від с. Аршинцеве (так звана південна частина тірітакського валу) датується не раніше XVIII ст. (Голеусов и др. 2006). З огляду на це слід нагадати, що вже в другій чверті V ст. до н. е. Тірітака мала свої фортифікаційні стіни.

Тірітакський поліс суттєво постраждав у першій чверті V ст. до н. е. Було зруйновано міські будівлі, припинило існування землянкове поселення на хорі в районі міського некрополя Тірітаки. Будівництво ранньої оборонної стіни, відновлення міських будівель потребувало консолідації усіх зусиль невеликого боспорського поліса. Увій-

шовши до складу боспорської симмахії, поліс з кінця V ст. до н. е. був крайнім південним форпостом боспорських тиранів на кордоні зі скіфськими кочовиками і Німфейським полісом. У цих умовах нормальний розвиток поліса видається малоімовірним. Проте археологічний матеріал засвідчує, що в V ст. до н. е. спостерігається поступове розширення тірітакської хори, що, можливо, вказує на певну економічну стабільність поліса. В північній частині хори в першій половині V ст. до н. е. виникло два нових сільських поселення Аршинцеве-3 і Аршинцеве-5. На поселенні Аршинцеве-3, розташованому на полі за 1 км на захід від південної «сучасної» частини тірітакського валу, виявлено рештки кількох сирцево-кам'яних будівель і фрагменти лесбоських, самоських та хіоських пухлогорлих амфор, що датуються першою половиною і серединою — третьою чвертю V до н. е. Поселення Аршинцеве-5 розташоване на південному схилі мису Ак-Бурун поблизу моря. Там також було знайдено фрагменти хіоських амфор першої половини (пухлогорлі варіанта III-B) і кінця (варіант V-A) V ст. до н. е. Кінцем V ст. до н. е. можна датувати виникнення і поселення Аршинцеве-2, розташованого за 2 км на північний захід від Тірітаки. Також продовжувало існувати сільське поселення Алгофабрика.

Протягом VI—V ст. до н. е. спостерігалось поступове розширення хори Тірітаки, як і всіх боспорських міст європейського узбережжя Боспору Кімерійського. На *першому етапі* (друга — третя чверть VI ст. до н. е.) це були найближчі території апоїкії, що охоплювали землі на площі менше 10 км², а на *другому етапі* (остання чверть VI — перша чверть V ст. до н. е.) з'явилися перші невеликі сільські поселення, збільшилися (ймовірно подвоїлися) аграрні угіддя і сформувалася певна просторова структура поліса. За наявними археологічними даними, вона складалася з міського центру, в якому активно йшов процес урбанізації, та кількох сільських поселень, розташованих на кордонах хори. Ймовірно, саме в цей період ранні боспорські поліси почали зазнавати сезонних грабіжницьких набігів кочівників, від яких насамперед потерпали сільські поселення міських хор. У межах *третього етапу* (друга третина V — початок IV ст. до н. е.) відбулося подальше розширення земель Тірітакського поліса, хора якого сягала близько 30—40 км² і набула просторової організації, характерної для античного поліса.

Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А. Еще раз о ранней фортификации Боспора Киммерийского // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства: Материалы Междунар. конф. — СПб., 2001. — Ч. 1.

Виноградов Ю.А. Мирмекий // ОАИБ. — М., 1992.

Виноградов Ю.А. Греческая колонизация и греческая урбанизация Северного Причерноморья // Stratum Plus. — 1999. — Вып. 3.

- Виноградов Ю.А. К проблеме становления древнегреческого города в районе Боспора Киммерийского // СΥΣΣΤΙΑ. — СПб., 2000.
- Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1.
- Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — 25.
- Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг. // МИА. — 1958. — 85.
- Голеусов П.В., Лисецкий Ф.Н., Чепелев О.А. Развитие почв степной зоны (по результатам исследований разновозрастных поверхностей на территории Боспора) // Боспор Киммерийский и варварский мир в античности и средневековья. Ойкос: Материалы VII Боспорских чтений. — Керчь, 2006.
- Завойкин А.А., Масленников А.А. Специфика освоения сельских территорий Восточного Крыма и Таманского полуострова в VI—V вв. до н. э. // Боспор Киммерийский и варварский мир в античности и средневековья. Ойкос: Материалы VII Боспорских чтений. — Керчь, 2006.
- Зинько В.Н. Некоторые итоги изучения сельской округи античного Нимфея // МАИЭТ. — Симферополь, 1996. — Вып. 5.
- Зинько В.Н. Погребальные комплексы с хоры Нимфея // МАИЭТ. — Симферополь, 1998. — Вып. 6.
- Зинько В.Н. Хора Нимфея в VI—IV вв. до н. э. // Древности Боспора. — М., 1998а. — Т. 1.
- Зинько В.Н. Хора боспорского города Нимфея // БИ. — Симферополь; Керчь, 2003. — Вып. 4.
- Зинько В.Н. Проблемы датировки ранних поселений хоры Пантикапея и Нимфея // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников: Материалы междунауд. науч. конф. — СПб., 2004. — Ч. 1.
- Зинько В.Н. Поселения VI в. до н. э. европейского побережья Боспора Киммерийского // БИ. — Симферополь; Керчь. — 2004а. — Вып. 5.
- Зинько В.Н. Хора городов западного побережья Боспора Киммерийского в IV — нач. III вв. до н. э. (по письменным и археологическим источникам) // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников: Материалы междунауд. науч. конф. — СПб., 2005.
- Зинько В.Н. Хора городов европейского побережья Боспора Киммерийского в III—II вв. до н. э. // БИ. — Симферополь; Керчь, 2005а. — Вып. 10.
- Зинько В.М. Сільська округа міст європейського узбережжя Боспору Кімерійського (VI—I ст. до н. е.): Автореферат дис. ... докт. іст. наук. — К., 2006.
- Зинько В.Н. Хора полисов Боспора и кризисные ситуации VI—V вв. до н. э. // БИ. — Симферополь; Керчь, 2006а. — Вып. 11.
- Зинько В.Н. Постройки VI—V вв. до н. э. полисной хоры европейского Боспора // Боспор Киммерийский и варварский мир в античности и средневековье. Ойкос: Материалы VII Боспорских чтений. — Керчь, 2006в.
- Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма. — Симферополь, 2000.
- Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975.
- Масленников А.А. Древние земляные погранично-оборонительные сооружения Восточного Крыма. — М., 2003.
- Молев Е.А. Политическая история Боспора в VI—IV вв. до н. э. — Н. Новгород, 1997.
- Соловьев С.В., Шенко Л.Г. Археологические памятники сельской округи Акры. — СПб., 2004.
- Толстиков В.П. К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V в. до н. э.) // ВДИ. — 1984. — № 3.
- Толстиков В.П. Ранний Пантикапей в свете новых археологических исследований // Древности Боспора. — М., 2001. — Вып. 4.
- Чевелев О.Д. Отчет о раскопках Керченской экспедиции в 1986 году. Керчь, 1987 // Архив КИМГ. Опись 2, ед. хр. № 923.
- Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1984 год. — М., 1985.
- Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. (По данным эпиграфических источников). — М., 1982.
- Scholl T., Zin'ko V. Archaeological map of Nymphaion (Crimea). — Warsaw, 1999. — 126 p., 45 pl.
- Zin'ko V. Geroevka-2. A rural settlement in the chora of Nymphaion (ancient period) // Archeologia, XLVII (1996). — Warszawa, 1997. — P. 85—94, pl. 32.

Одержано 02.11.2006

В.Н. Зинько

РАННЯЯ ХОРА ТИРИТАКСКОГО ПОЛИСА

Статья посвящена разработке вопросов организации ранней хоры полисов европейского побережья Боспора Киммерийского на примере города Тиритака. На протяжении VI—V вв. до н. э. происходило постепенное расширение хоры Тиритаки, как, впрочем, и всех боспорских городов европейского побережья Боспора Киммерийского. На первом этапе (вторая—третья четверть VI в. до н. э.) это были самые ближайшие окрестности апойкии, охватывающие земли на площади менее 10 км², на втором этапе (последняя четверть VI — первая четверть V вв. до н. э.) появились первые небольшие сельские поселения, увеличились аграрные угодья и сформировалась определенная пространственная структура полиса. Судя по имеющимся археологическим данным, она состояла из городского центра, в котором активно шел процесс урбанизации, и нескольких сельских поселений, расположенных

на границях хоры. Вероятно, именно в тот период ранние боспорские полисы стали подвергаться сезонным грабительским набегам кочевников, от которых в первую очередь страдали сельские поселения городских хор. В рамках третьего этапа (вторая треть V — начало IV вв. до н. э.) происходило дальнейшее расширение земель Тиритакского полиса, хора которого достигла около 30—40 км² и обрела пространственную организацию, типичную для античного полиса.

V.M. Zinko

EARLY CHORA OF TYRITAKE POLIS

The article is devoted to the developing of the issue of organization of the early chora of poleis on the European coast of Kimmerian Bosphorus on the example of Tyrítake city. It is observed that during the 6th—5th cc. BC chora of Tyrítake, as well as of other Bosporan cities of European coast of Kimmerian Bosphorus, has been gradually broadening. On the first stage (the second — third quarter of the 6th c. BC) it included the nearest suburbs of apoikia occupying the lands of no less than 10 sq. km, while on the second stage (the last quarter of the 6th — the first quarter of the 5th cc. BC) the first small rural settlements appeared, agrarian lands widened, and the definite spatial structure of polis occurred. The archaeological data available shows that the latter consisted of the city-centre, where the urbanization process progressed actively, and several rural settlements situated on the borders of chora. Apparently, that very period was a time when early Bosporan poleis, and above all the rural settlements of their chora, started to suffer from seasonal nomadic forays. On the third stage (the second third of the 5th — the beginning of the 4th cc. BC) the widening of the lands of Tyrítake polis continued, and the chora reached evidently 30—40 sq. km having received spatial organization typical for the Ancient polis.

Ю.В. Болтрик, О.Є. Фіалко

ВЕРЕТЕНА З ДИСКОПОДІБНИМИ НАСАДКАМИ ЗІ СКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Статтю присвячено аналізу та інтерпретації нечисленної групи веретен із дископодібними насадками, що походять зі скіфських поховальних пам'яток. Окремо розглянуто характер орнаментативних дисків та уточнено розміри веретен.

Веретена чи їх деталі (різні за формою і матеріалом стрижні, насадки та прясельця) належать до традиційних для скіфських пам'яток артефактів. З-поміж них вирізняються два типи веретен: набірні кістяні грецького типу та прості з дерев'яним (рідше кістяним) стрижнем і глиняними чи металевими прясельцями. Оскільки більшість поховань зазнали нищівного пограбування, зазвичай веретена пошкоджені чи представлені окремими деталями.

Серед масиву складнопрофільованих набірних веретен вирізняється знахідка з пох. 3 кург. 21 Рогачицького курганного поля, дослідженого 1977 р. біля с. Гюновка Білозерського р-ну Запорізької обл. (Болтрик та ін. 1978). Це диск, виточений із білого алебастру (рис. 1, 1), одна сторона якого плоска із жолобком по зовнішньому краю, прикрашена гравійованим рослинним орнаментом із пальмет та квітів лотосу,

що розходяться від округлого отвору, а зворотна — трохи опукла, з низьким циліндричним виступом у центрі. Висота диска — 1,4 см, діаметр — 7,0 см; діаметр виступу — 2,5 см; діаметр отвору — 1,3 см.

Ця насадка унікальна, адже в масиві скіфських старожитностей алебастрові деталі веретен досі не були відомі, крім того, вона належить до нечисленної групи дископодібних насадок веретен, що розрізняються не лише за матеріалом (кістка, срібло, золото), але й за розмірами, конфігурацією та орнаментативністю. Здебільшого такі диски входили до комплексу з кількох фігурних насадок кістяних набірних веретен грецького типу. З пох. 1 кург. 13 Рогачицького могильника походить ще один диск від веретена, але трохи меншого розміру та зроблений з кістки (рис. 2, 4). Кістяні диски знайдено у наборах веретен із низки пам'яток: Денисової Могили (рис. 2, 1), кургану Єлізаветівського могильника (1909), кургану біля с. Рижанівка;

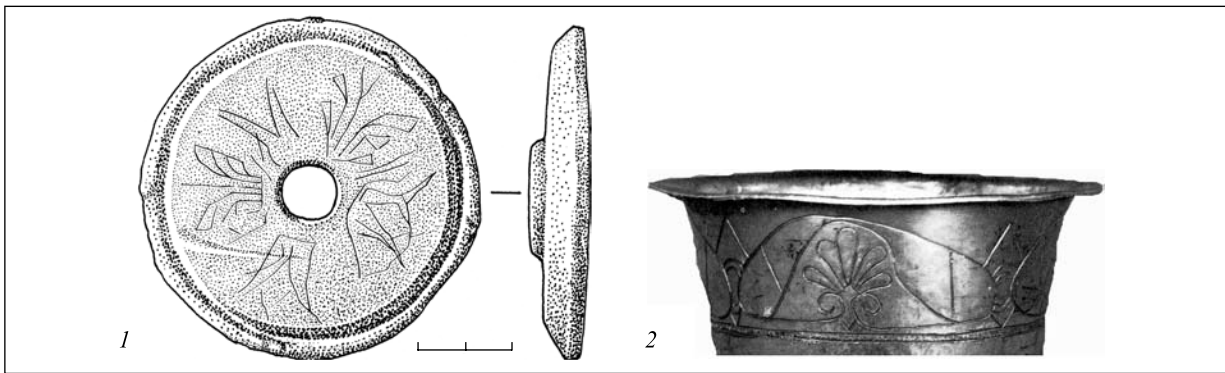

Рис. 1. Алебастрова дископодібна насадка набірною веретена з кург. 21 Рогачицького курганного поля та срібний кубок із рослинним декором зі Старозагорско

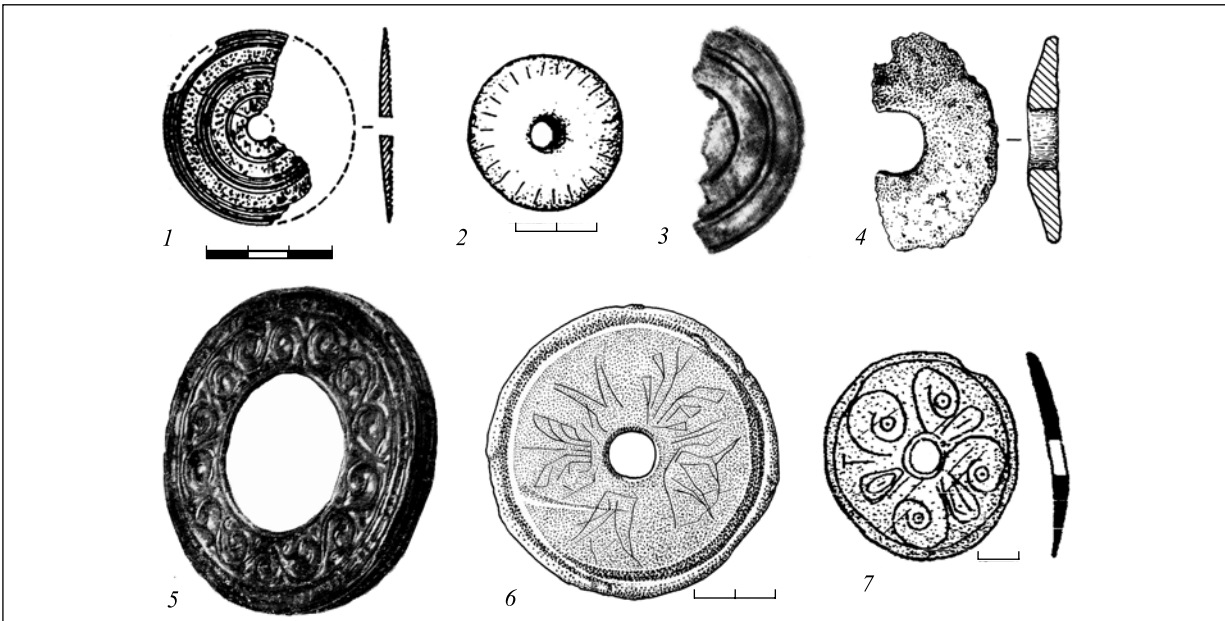

Рис. 2. Дископодібні насадки набірних веретен із поховальних пам'яток: 1 — Денисова Могила; 2 — Мамай-Гора, кург. 100; 3 — Артюховський курган; 4 — Рогачицьке курганне поле, кург. 13; 5 — Чортотлик; 6 — Рогачицьке курганне поле, кург. 21; 7 — Мамай-Гора, кург. 6. 1—4, 7 — кістка; 5 — золото; 6 — алебастр

кург. 2 поблизу с. В. Знам'янка (рис. 3, 2), пох. 2 кург. 2 курганної групи 2 неподалік с. Первомайська (рис. 4, 2), пох. 2 Соболевої Могили (рис. 4, 1), гробниці 3 Артюховського кургану (рис. 2, 3) (Мозолевський 1980, рис. 67, 3; Яковенко 1991, рис. 1-В, 4; 1-С, 2; Фиалко 1987, рис. 1, 6; Евдокимов, Фридман 1991, рис. 3, 5; Мозолевський, Полин 2005, рис. 97, 2; Максимова 1979, с. 103). Два подібних кістяних диски, названих авторами розкопок «пряжками», походять із пох. 1 кург. 6 та пох. 1 кург. 100 могильника Мамай-Гора (рис. 2, 2, 7) (Андрух, Тошев 1999, рис. 12, 2; Андрух 2001, рис. 60, 16). Пласку чи трохи заглиблену їх поверхню орнаментовано. В одному випадку візерунок нагадує складний меандр (Єлізаветівський курган), у другому — щось на кшталт багатопелюсткової розетки (Мамай-Гора, кург. 6), у третьому — складається з коротких променів, що йдуть від краю до центра

(Мамай-Гора, кург. 100), решта містить від одного до семи концентричних кіл. За розмірами кістяні аналоги поступаються алебастровому диску. За даними таблиці, найближчим до рогачицького за діаметром є диск зі Знам'янського кургану, але він майже втричі тонший.

До цієї ж групи можна віднести й насадку з північно-східної камери Чортотлика (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 110). У похованні збереглася золота оболонка у вигляді широкого кільця з вертикальним бортиком, що кріпилася на дерев'яний диск зі срібною накладкою (рис. 2, 5). Усі три елементи цієї насадки вкриває рослинний декор (причому різний), а це означає, що цей виріб було орнаментовано з обох боків. Діаметр диска близький до алебастрового — 7,7 см, висота ребра менша — 0,8 см, хоча не виключено, що дерев'яна основа була товщою. Отвір кільця набагато більший (3,6 см), ніж у решти

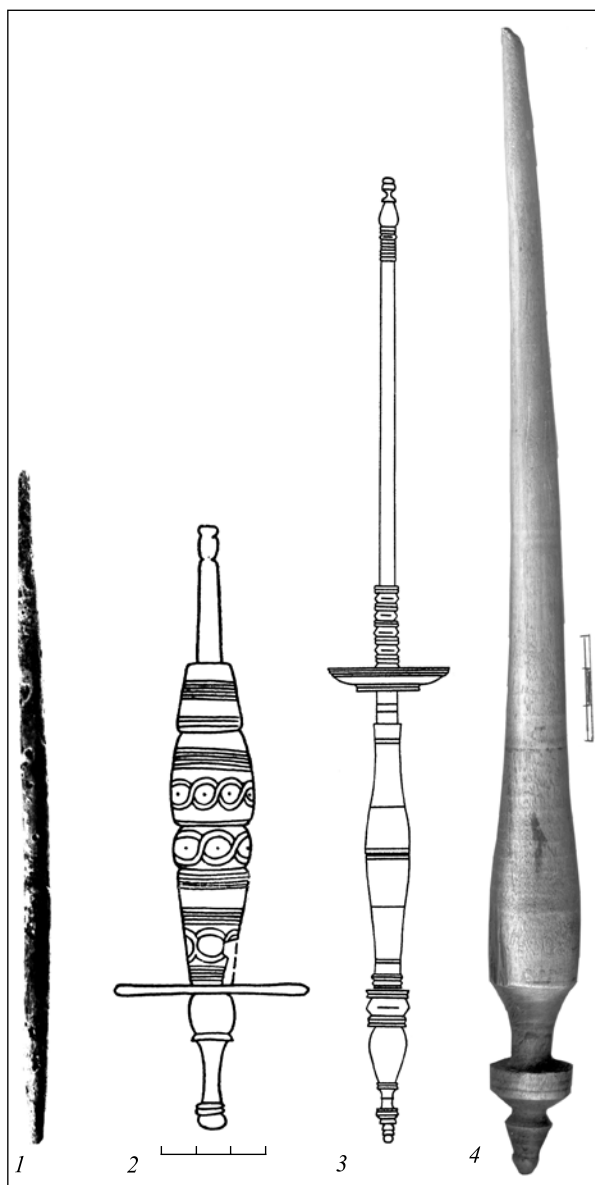

Рис. 3. Веретена: 1 — Рогачицьке курганне поле, кург. 19; 2 — В. Знам'янка, кург. 2; 3 — Соболева Могила; 4 — с. Дравівці (початок XX ст.). 1—3 — кістка; 4 — дерево

аналогів, однак його зменшувала проміжна срібна пластина, так що отвір самої насадки був значно меншого діаметра. Срібні диски входили до складу срібних веретен із Олександропольського та Артюховського курганів. Цілком можливо, що побутовали й дерев'яні дископодібні насадки, проте чортомлицький екземпляр (дерев'яна частина якого частково вціліла) поки що залишається єдиним підтвердженням цього припущення. Можливо, з цією ж метою іноді використовували й плоскі «прясельця», зроблені зі стінок розбитого посуду (Высотская 1994, с. 42).

За етнографічними паралелями, дископодібні насадки великого діаметра (до 20 см) слугували спеціальним пристроєм для скручування ниток. Із ниток, отриманих за допомогою таких насадок, як правило, плели тасьму, стрічки та пояси (Стрельник, Хомчик 2005, с. 74).

Варто зауважити, що на відміну, наприклад, від чортомлицького диска, де рослинний орнамент у вигляді паростків із листям та завитками ретельно пророблено, на рогачицькому диску малюнок зроблено вкрай недбало, нібито поспіхом. Декор утворюють дві пальмети, що чергуються з трьома квітками лотосу. Однак художник, мабуть, прорахувався, і ритм рисунку збився — на третю пальметку не вистачило місця. Всі елементи декору різні. Одна квітка виглядає так, нібито майстер помилився та намагався виправити недолік — у результаті вийшло щось середнє між квіткою та пальметкою. Такий орнаментальний ряд, що складався з пальмет та квітів лотосу, що чергуються, добре відомий на витворах мистецтва в античному світі. Найближчим за композицією та недбалою манерою виконання є гравійований рисунок на верхній частині срібного кубка зі Старозагорсько (рис. 1, 2). Подібний орнаментальний пояс, але з дрібнішим, складнішим та детальніше проробленим малюнком прикрашає аналогічні срібні

Параметри дископодібних насадок складних веретен зі скіфських могил, см

Пам'ятка	<i>d</i>	<i>h</i>	<i>d</i> отвору	Матеріал
Рогачик, кург. 21, пох. 3	7,0	1,4	1,3	Алебастр
Рогачик, кург. 13, пох. 1	5,0	0,8	1,4	Кістка
кург. Чортомлик, північно-східна камера	7,7	0,8	3,6	Золото
Знам'янка, кург. 2, пох. 1	6,0	0,5	?	Кістка
Первомайівка, кург. гр. 2; кург. 2, пох. 2	4,67	0,8	1,0	»
Денисова Могила	4,6	0,4	0,6	»
Соболева Могила, пох. 2	3,75	0,6	0,7	»
Мамай-Гора, кург. 6	5,0	0,5	0,8	»
Мамай-Гора, кург. 100	3,7	0,2	0,8	»
Артюховський курган	4,4	?	?	»
Артюховський курган	?	?	?	Срібло

посудини зі Старозагорсько та Буковців (Болгарія). Перші два кубки датуються авторами публікації серединою V ст. до н. е., третій — кінцем V — початком IV ст. до н. е. (Венедиков, Герасимов 1973, рис. 147—148, 151). На наш погляд, ця дата дещо занижена. Слід зауважити, що малюнок на диску з кург. 100 могильника Мамай-Гора зроблено в тій самій недбалій манері, що й на нашому екземплярі. Тут орнамент утворюють великі спіралеподібні витки та вузькі краплеподібні пелюстки, що чергуються. Ритм малюнку порушено й тут: витків чотири, а пелюсток лише три, на четверту не вистачило місця. При цьому деталі зображено по-різному: одні завитки ширші й кругліші, інші вузькі й більш витягнуті; пелюстки з одинарним контуром, подвійним чи рисочкою у центрі. Недбалість (чи, швидше, невміння) у манері виконання рисунка наводить на думку про те, що його міг зробити не майстер, а власник речі.

Заслужовують на увагу і розміри кістяних веретен. Реконструючи довжину складних веретен грецького типу, Н.О. Гаврилюк прийняла за опорний розмір оригінального срібного веретена з кургану Куль-Оба (33 см), опублікованого раніше Е.В. Яковенко (Яковенко 1973, с. 40). У результаті було запропоновано довжину кістяних веретен 33—36 см. Підставою для такого висновку слугувало зображення сцени прядіння на одній із розписних античних посудин. Взявши розмір стопи прялі за масштаб, Н.О. Гаврилюк отримала довжину веретена 36 см (Гаврилюк 1987, с. 124). Ці розрахунки більш ніж сумнівні. Якщо йдеться про середній розмір жіночої ноги, то в метричній системі це відповідає 22—23 см. Навряд чи в грецькому середовищі (втім, як і в скіфському) можна було б знайти чоловіка чи жінку зі стопою 36 см завдовжки. На жаль, помилкові висновки про розміри веретен, без будь-якого аналізу, було продубльовано в спеціальній роботі Е.В. Яковенко, присвяченій скіфським веретенам (Яковенко 1991, с. 113).

У похованнях Рогачицького могильника збереглися чотири стрижні. Один із них знайдено в уламках, тому повна його довжина не відтворюється (кург. 1, пох. 1), другий (кург. 21, пох. 2) — обламаний і дає неповну довжину (16,5 см). Два стрижні (кург. 14, пох. 1 і кург. 19, пох. 1) збереглися повністю (рис. 3, 1), їх довжина — 19,4 і 19,9 см. Висота кістяних наверх практично стандартна — 3,2 (кург. 11, пох. 1, кург. 10, пох. 1) — 3,5 см (кург. 21, пох. 2). Отже, навіть з огляду на максимальні розміри деталей довжина набірних веретен становитиме 22,9—23,4 см. Подібні (трохи менші) розміри мають і кістяні веретена такого типу, що найкраще збереглися, з кург. 2 біля с. В. Знам'янка, кург. 4 поблизу с. Воло-

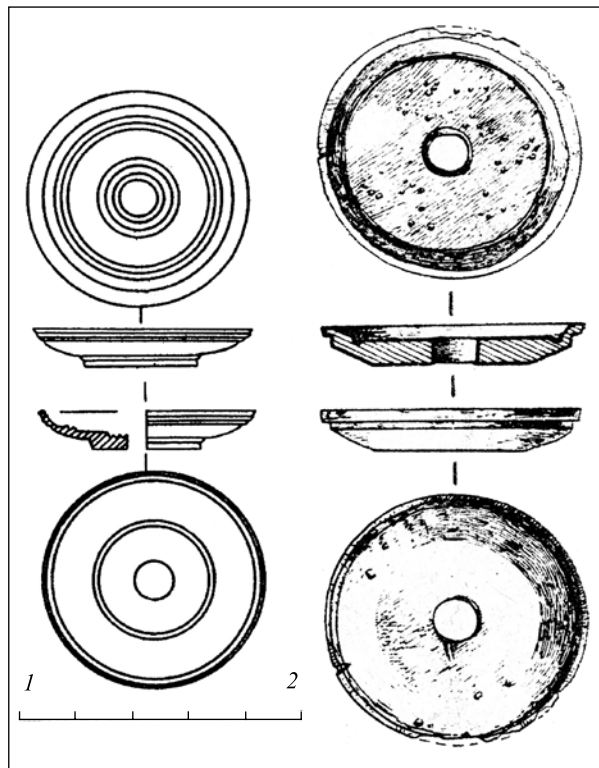

Рис. 4. Кістяні дископодібні насадки: 1 — Соболева Могила; 2 — Первомайка, кург. 2

димирівка, кург. 18 неподалік с. Львово (Фиалко 1987, рис. 1). Довжина повністю збережених кістяного стрижня з Мелітопольського кургану — 20,6 см, срібного веретена з Олександропільського кургану (за зображенням) — 26 см (Стрельник, Хомчик, 2005, стр. 70—71). Набірне веретено, виточене з кістки, що чудово збереглося в пох. 2 Соболевої Могили, більшого розміру (рис. 3, 3). Довжина його стрижня — 16,5 см, загальна довжина у зібраному стані — 28,5 см (Мозолевский, Полин 2005, рис. 97, с. 173). За конфігурацією це веретено подібне до згаданого вище екземпляра з В. Знам'янки.

Отже, археологічні дані дають змогу дійти висновку, що довжина кістяних веретен грецького типу, принаймні тих, що побутували в скіфському середовищі, становила 20—28,5 см. Проте здебільшого використовували веретена 18—23,5 см завдовжки. Ці метричні показники засвідчують, що жорсткого стандарту у виготовленні таких виробів, імовірно, не було.

За етнографічними даними, форма веретена, як і сам принцип прядіння, збереглися навіть до наших днів. Хоча з часом веретена, як і решта знарядь праці, вдосконалювалися, вони в той же час спрощувалися. При цьому з часом збільшувалася довжина та товщина стрижня. Набірні веретена було замінено на цільні, що фактично імітують за формою стрижня знімні частини. Придбане нами під час роботи експедиції у с. Дробишці Черкаської обл. у 1982 р. дерев'яне веретено

тено початку ХХ ст. виточене у вигляді круглого в перетині стрижня, що розширюється донизу. В нижній частині стрижень знову звужується та переходить у широке коліщатко й закінчується конусом із шишкою (рис. 3, 4). Довжина цього веретена 34 см, діаметр робочої частини стрижня — 1,2—2,7 см. Порівнювати однотипні вироби, розділені 24 століттями можливо, але в контексті запозичень та модифікацій від раннього до пізнього, а не навпаки, як це зробила Н.О. Гаврилюк, обґрунтовуючи теоретичні розрахунки розмірів давніх веретен посиланнями на розміри сучасних аналогів.

Ареал розповсюдження веретен із дископодібними насадками доволі широкий, як і хронологічний діапазон їх побутування за межами Скіфії. Це наочно демонструють знахідки з полярних за часом та простором пам'яток. Так, знайдене в Афінському некрополі веретено близького типу датується у межах VIII—V ст. до н. е. (Michaud 1973, p. 266). Веретена з дископодібними насадками з Артюховського кургану

датовуються II ст. до н. е. (Максимова 1979), а в Усть-Альмінському некрополі таке саме веретено знайдено у склепі 88, поховання якого здійснено в I — на початку II ст. (Высотская 1994, с. 138). У скіфських степових пам'ятках, як і на Боспорі, веретена з дископодібними насадками використовували з середини IV ст. майже до першої чверті III ст. до н. е.

Веретена з фігурними насадками — не поодинокі знахідки серед поховального реманенту скіфських могил IV ст. до н. е. Розмаїття варіантів сполучення орнаментики насадок та прясельця у наборах, як і матеріал, з якого вироблено веретена та їх деталі (дерево, кістка, срібло, золото, алебастр), указують на те, що подібними речами користувалися представники різних верств скіфського суспільства. Етнографічні паралелі, а також знахідка набірною кістяного веретена в чоловічому похованні Соболевої Могили цілком очевидно засвідчують, що подібні веретена мали не лише утилітарне, але й сакральне призначення.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991.

Андрух С.Н. Могильник Мамай-Гора. Книга 2. — Запорожье, 2001.

Андрух С.Н., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. Книга 1. — Запорожье, 1999.

Болтрик Ю.В., Болдин Я.И., Никитенко М.М., Савовский И.П. Исследования курганных могильников в Запорожской области // АО 1977 г. — М., 1978.

Венедиков И., Герасимов Т. Тракийского искусства. — София, 1973.

Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994.

Гаврилюк Н.А. Прядение у степных скифов // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 116—130.

Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 72—97.

Максимова М.И. Артюховский курган. — Л., 1979.

Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—154.

Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы). — К., 2005.

Стрельник М.О., Хомчик М.А. Про технологію прядіння за античної доби в Надчорномор'ї // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 70—75.

Фиалко Е.Е. Костяные изделия из кургана Огуз // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 130—140.

Яковенко Е.В. «Скіпетр цариці» з Куль-Оби // Археологія. — 1973. — № 11. — С. 29—43.

Яковенко Е.В. Про скіфські веретена // Золото степу. Археологія України. — Київ; Шлезвіг, 1991. — С. 112—114.

Michaud J. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1972 // BCH. — 1973. — № 97/2. — P. 253—412.

Одержано 21.11.2006

Ю.В. Болтрик, Е.Е. Фиалко

ВЕРЕТЕНА С ДИСКОВИДНИМИ НАСАДКАМИ ИЗ СКИФСКИХ ПАМЯТНИКОВ

В массиве сложносоставных веретен греческого типа выделяется небольшая группа с дисковидными насадками. Практически все диски представляют собой образцы индивидуальных изделий. Обзор орнаментации этих насадок позволяет предположить, что украшал их, скорее всего, не мастер, а хозяин вещи. На основании археологических данных можно заключить, что длина костяных веретен греческого типа составляла 20—28,5 см, однако чаще пользовались веретенами длиной 18—23,5 см. Качество материала и оформления деталей подтверждает, что подобными веретенами пользовались представительницы различного социального ранга скифского общества. В то же время этнографические параллели и находка костяного наборного веретена в мужском погребении Соболевой Могили свидетельствуют, что эти веретена имели не только утилитарное, но и сакральное назначение.

SPINDLES WITH DISK-LIKE ORIFICES FROM THE SCYTHIAN SITES

Among the compound spindles of Greek type a small group with disk-like caps is distinguished. Review of ornamentation allows the authors to conclude that it was not the craftsman, but the owner of an object who decorated disk-like orifices. Based on archaeological data it is concluded that the length of the ivory spindles of Greek type was 20—28.5 cm. However, more often in use were spindles of 18—23.5 cm long. The quality of material and design of the details confirms that such spindles were used by women of various social statuses in Scythian society. At the same time, the ethnographic parallels and find of an ivory composed spindle in the man's grave of Soboleva Mohyla testify that these spindles were not only of practical, but also of sacral purpose.

Т.О. Рудич

РОЛЬ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ФОРМУВАННІ АНТРОПОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ I — ПОЧАТКУ II тис. н. е.

Статтю присвячено з'ясуванню можливості існування генетичних зв'язків населення черняхівської культури з етнічними групами України доби середньовіччя (насамперед слов'янами).

Черняхівська культура припинила своє існування у V ст. н. е. Історичні долі її носіїв склалися по-різному: готські племена, частина союзних їм аланських племен та пізні скіфи відійшли на захід (Магомедов 2001), частина населення культури лісостепової зони, що, на думку археологів, складалася переважно зі слов'ян, лишилася на місцях та взяла участь у формуванні низки культур, які пов'язують з етногенезом слов'ян.

Вирішення більшості питань етнокультурного розвитку вимагає комплексного дослідження із залученням різних джерел — археологічних, історичних, етнографічних та антропологічних, кожне з яких має свої переваги. На жаль, антропология має у своєму розпорядженні меншу джерелознавчу базу, ніж археологія. Оскільки у багатьох культур I тис. н. е. побутовув звичай кремації, матеріалів для краніології не залишилося. Так, перші давньоруські серії датуються лише X—XIII ст., тобто кілька століть не представлені антропологічним матеріалом. Ці століття за археологічними та історичними даними характеризуються значними міграціями, що охопили території, де раніше побутовувала черняхівська культура, а також сусідні регіони, що ускладнює ситуацію. Зважаючи на те, що у післячерняхівську добу археологічно зафіксовано переміщення масивів населення, можна припустити, що групи, які могли бути генетично пов'язані з черняхівською культурою, не обов'язково лишалися проживати на тих самих місцях,

де їх предки локалізувалися в черняхівську добу. Це змушує нас не обмежуватися порівнянням черняхівських і давньоруських матеріалів виключно за регіонами, а розширити коло слов'янських серій, що залучалися для порівняльного аналізу.

У X—XIII ст. слов'яни проживали на великих територіях, де раніше мешкали й інші етнічні групи. Т.І. Алексєєва, автор найповнішої збірки краніологічних даних, запропонувала схему поділу східних слов'ян на краніологічні типи (Алексєєва 1973; 1999).

Східні слов'яни. Чоловіки. Для диференціації серій Т.І. Алексєєва використала черепний показник та діаметр вилиць. Це дало змогу виділити в межах поширення східних слов'ян 7 антропологічних типів (табл. 1). У подальшому дослідниця додала до диференційних ознак кут кісток носа та його ширину і виділила два комплекси ознак:

1) з ослабленням кута носа пов'язана тенденція до мезокранії, менші розміри поздовжнього та поперечного діаметрів черепа, вузьке обличчя, більший зигомаксиллярний кут, ширший ніс.

2) з сильно виступаючим носом пов'язана схильність до доліхокранії, більші розміри черепної коробки, ширше обличчя, менший зигомаксиллярний кут, вужчий ніс.

Відсоткове співвідношення цих комбінацій змінюється залежно від географічної локалізації східнослов'янських груп: у напрямку на схід збільшується відсоток першої комбінації, у напрямку на захід — другої. Такий географічний

зв'язок дав змогу Т.І. Алексєєвій дійти висновку щодо наявності у найсхідніших групах слов'ян (в'ятичів, кривичів ярославських, костромських та володимирських) рис, типових для фінно-угорського (давньомордовського) населення Волго-Окського межиріччя. Таким чином, на думку дослідниці, мезодоліхокранний вузьколиций тип із широким та слабо виступаючим носом, що займає східну частину зони слов'янського розселення, сформувався на фінському субстраті.

Доліхокранний відносно широколиций із сильно виступаючим носом комплекс характерний для волинян, полоцьких кривичів, а його мезокранний варіант — для тиверців та древлян Х—ХІІІ ст., займаючи західну частину зони розселення східних слов'ян. Східну комбінацію ознак Т.І. Алексєєва знаходить у балтських групах латгалів, земгалів, жемайтів.

Із загальної схеми поширення морфологічних комплексів східних слов'ян випадають полянські території: збільшення черепного показника не поєднується у них зі зменшенням кута кісток носа. Їх провідний тип характеризується мезокефалією у поєднанні з середньою шириною обличчя та середньошироким сильно виступаючим носом. Т.І. Алексєєва (Алексєєва 1973; 1999) відзначала подібність черепів полянських серій із частиною черняхівців (Придніпров'я), а останніх —

зі скіфами. Це дало їй змогу пояснити відмінності полян від інших слов'янських серій участю іранців у формуванні їх морфологічного типу.

Для порівняння черняхівського та східнослов'янського населення для диференціації черняхівців нами використано ознаки, що так добре розділили слов'ян — черепний показник, діаметр вилиць, кут та ширина носа. Результати систематизації за такою схемою засвідчують, що на території поширення черняхівської культури України спостерігали інші комбінації ознак та їх географічну локалізацію (табл. 2).

Черняхівська культура. Чоловіки. Доліхокранні вузьколиці чоловічі групи черняхівців, які мають слабше виступаючий та вужчий ніс, концентрувалися в найбільш західних районах побутування культури — Західній Україні (табл. 3) та Молдові (Великанова 1975). Така комбінація ознак не характерна для східнослов'янських груп доби середньовіччя не лише західноукраїнської, але й інших східнослов'янських територій. Певною доліхокранією та вузьколицістю серед східнослов'янських груп відзначалися лише в'ятичі, але з іншими пропорціями обличчя. У давньоруську добу на території України до вузьколицих форм належали лише люди, поховані у могильнику Шестаविця, але з іншими пропорціями обличчя та його деталей. До того

Таблиця 1. Краніологічні типи, виділені на основі збірних чоловічих серій східних слов'ян (за Т. Алексєєвою 1999)

Ознаки	Доліхокранні			Мезокранні			Суббрахікрания
	Широколиці (відносно)	Середньолиці	Вузьколиці	Широколиці (відносно)	Середньолиці	Вузьколиці	Середня ширина обличчя
8 : 1	73—74	71—73	74	75	74—76	74—77	77
45	134—136	130—133	129	135	130—132	129—130	132
75.1	31—32	27—30	27	30	27—29	23—26	31
54 : 55	49—51	50—51	51	50	50—52	51—52	50
Племена	Волиняни, полоцькі кривичі	Кривичі смоленські, дреговичі, радимичі, сіверяни	В'ятичі	Тиверці, древляни	Поляни кийвські, чернігівські, переяславські	Кривичі ярославські, костромські, володимирські	Словене новгородські

Таблиця 2. Краніологічні типи, виділені на основі збірних чоловічих серій черняхівської культури

Ознаки	Доліхокранні		Мезокранні
	Вузьколиці	Вузьколиці з тенденцією до середньої ширини обличчя	Середня ширина обличчя
8 : 1. Черепний показник	74,6—74,9	73,3—74,2	75,4—75,8
45. Ширина вилиць	126,7—129,3	130—131,4	131—131,3
75.1. Кут носових кісток	25,6—26,9	25—36	28,3—37,5
54 : 55. Носовий	48,5—48,8	45—48,8	48,7—49,6
Збірні групи регіонів	Західна Україна, Молдова	Центральна Україна, Нижнє Подніпров'я,	Лівобережжя, Південнобузьке-Тилігульське Буджак межиріччя

ж серія із Шестаивиці виявляє статистичну та морфологічну подібність до матеріалів із могильників вікінгів, а не слов'ян.

Доліхокранний вузьколиций з тенденцією до середньої ширини обличчя тип представляє черняхівське населення Центральної України (табл. 3). У добу середньовіччя такий комплекс не був характерним для мешканців цієї території.

Мезокранні з ширшим (середньошироким) обличчям форми черняхівців найхарактерніші для східних та південних районів України (табл. 4). Цей морфокомплекс черняхівців має паралелі у пізньоскіфських групах. У X—XIII ст. мезо-

кранний середньолиций морфологічний тип репрезентував частину давньоруського населення Лівобережжя України (поляни переяславські). Проте мезокранна з середньошироким обличчям комбінація ознак у черняхівців поєднується з меншими розмірами черепної коробки, іншими пропорціями обличчя та його деталей, аніж у найсхідніших груп слов'ян.

Отже, морфологічні комплекси ознак та географічні закономірності їх поширення в черняхівському та східнослов'янському масивах не збігаються. Якщо в чоловічих групах черняхівської культури найвужче обличчя характерне для

Таблиця 3. Середні значення розмірів та показників черепів із черняхівських могильників України

Ознаки	Західна Україна				Центральна Україна			
	Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки	
	N	M	N	M	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	19	187,5	26	177,5	80	186,6	73	177,9
8. Поперечний діаметр	20	139,1	28	136,1	79	136,8	73	135,0
17. Висотний діаметр (ba-b)	16	138,6	22	130,2	66	137,0	51	130,4
20. Висотний діаметр (po-br)	19	115,0	26	110,8	61	115,5	57	111,4
5. Довжина основи черепа	16	102,1	22	94,0	58	103,7	51	97,0
9. Найменша ширина лоба	17	94,2	29	95,5	79	95,4	67	93,2
10. Найбільша ширина лоба	16	120,0	27	117,4	58	118,9	51	115,3
11. Ширина основи черепа	20	119,5	26	119,3	60	122,4	58	118,7
12. Ширина потилиці	20	110,9	27	106,6	60	109,4	55	109,1
40. Довжина основи обличчя	13	94,6	16	91,7	35	99,3	36	92,2
43. Верхня ширина обличчя	18	101,9	27	101,7	59	103,6	49	100,1
45. Ширина вилиць	14	126,7	16	125,9	60	130,0	45	124,1
46. Середня ширина обличчя	15	90,4	15	90,7	47	95,4	36	91,4
48. Верхня висота обличчя	15	68,1	19	63,9	65	69,7	55	66,5
47. Повна висота обличчя	7	108,0	7	108,0	41	114,6	33	108,7
55. Висота носа	14	50,5	19	48,1	65	51,1	54	48,7
54. Ширина носа	17	23,5	21	24,6	66	24,9	53	23,5
51. Ширина орбіти	15	41,5	21	40,5	63	41,3	53	40,2
52. Висота орбіти	16	32,4	22	32,0	66	32,7	54	32,6
77. Назомалярний кут	16	138,4	24	141,1	55	136,3	44	138,6
Zm. Зигмаксилярний кут	14	124,7	16	128,6	46	125,5	32	125,8
SC. Симотична ширина	13	8,8	17	9,1	50	9,0	38	8,7
SS. Симотична висота	12	4,3	16	3,9	50	4,3	38	4,1
32. Кут лоба	13	86,6	12	87,1	53	84,3	41	86,2
72. Загальний кут обличчя	12	84,1	13	85,9	53	85,1	38	85,2
75.1. Кут носових кісток	10	25,6	10	25,6	40	29,0	26	25,8
8 : 1. Черепний	18	74,6	26	76,9	79	73,3	70	76,1
48 : 45. Верхньолицевий	13	53,8	13	51,0	58	53,7	44	53,7
52 : 51. Орбітний	15	78,1	21	79,1	63	79,8	50	81,2
54 : 55. Носовий	15	48,5	19	51,3	64	48,8	50	48,9
SS:SC. Симотичний	11	48,7	16	42,3	50	48,8	37	46,7
DS:DC. Дакріальний	7	61,9	10	54,7	28	53,2	21	54,0
Матеріали могильників	Чернелів-Руський, Романове Село, Романківці, Петриківці, Чистилів, Біла				В. Бугаївка, Дідовщина, Дерев'яна, Журівка, Косанове, Курники, Маслове, Ромашки, Черкаси, Черняхів			

західного регіону України, то в добу Київської Русі для західного регіону розселення східних слов'ян були характерні найбільш широколиці форми (волинські, древлянські, тиверські території, полоцькі кривичі та західнослов'янська група мазовшан). На східному кордоні черняхівського масиву були поширені мезокранні, але більш широколиці (у черняхівському масштабі) групи, у той час як у східних слов'ян у східній зоні концентрувалися найбільш вузьколиці форми в поєднанні з доліхокранією (сіверяни, в'ятичі, частина кривичів).

До цього часу порівнювалися лише чоловічі групи. Проте для більш чіткого з'ясування антропологічної ситуації до порівняльного аналізу

слід залучити жіночі серії. Чоловічі групи вважаються більш мобільними, вони є кращим матеріалом для вивчення міграційних процесів, а жіночі — ліпше характеризують морфологічний тип субстратного населення території.

Морфологічні комплекси в жіночих групах та їх локалізація у межах як черняхівського, так і східнослов'янського масивів відрізняються від чоловічих. За основу класифікації жіночих серій (за аналогією з чоловічими) нами було взято черепний показник та ширину вилиць, що дало змогу згрупувати серії таким чином (табл. 5).

Східні слов'яни. Жінки. Як і слід було очікувати, жіночий слов'янський масив виявився менш строкатим, ніж чоловічий. Доліхокранний

Таблиця 4. Розміри та показники черепів із могильників черняхівської культури Лівобережної України та Причорномор'я

Показник	Лівобережжя				Буджак				Південнобузько-Тилігульське межиріччя			
	Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки	
	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M
1.	22	184,2	15	179,3	22	184,4	19	178,6	8	184,6	18	175,7
8.	22	139,0	14	134,9	21	136,7	20	137,7	8	139,0	18	135,1
17.	15	137,1	9	131,2	15	136,9	12	132,8	6	135,8	10	129,0
20.	17	116,5	12	111,8	20	113,4	19	178,6	7	113,6	13	110,6
5.	16	104,4	9	99,2	13	104,6	10	116,7	5	99,4	8	97,1
9.	22	95,0	14	93,3	22	95,5	18	93,9	8	94,3	18	94,3
10.	21	119,4	13	114,8	19	117,0	16	116,7	7	118,7	14	117,4
11.	15	122,9	11	117,9	19	123,3	16	121,9	6	125,8	14	117,4
12.	19	108,8	12	106,7	22	107,4	20	106,1	7	109,6	11	107,9
40.	8	100,8	6	93,5	7	94,3	3	94,3	4	94,5	8	92,8
43.	17	104,2	11	98,7	19	104,0	12	99,8	8	103,3	15	101,0
45.	10	131,3	8	122,6	12	131,4	10	126,3	6	131,0	12	121,9
46.	11	94,2	8	90,5	8	95,3	6	93,2	2	90,5	12	92,1
48.	15	69,4	12	64,5	11	70,2	8	64,5	7	71,7	12	66,5
47.	5	113,8	6	105,9	7	113,4	1	114,0	4	116,3	10	106,4
55.	16	51,2	11	47,6	14	50,4	8	46,9	6	51,1	10	49,5
54.	15	23,9	13	22,5	12	23,5	8	22,4	8	25,2	12	24,3
51.	17	41,1	12	39,5	16	41,2	7	39,6	6	40,5	13	39,5
52.	15	31,9	11	32,1	15	33,0	10	31,1	6	32,5	15	32,2
77.	15	137,1	7	137,4	16	137,6	11	140,3	7	135,7	14	136,9
Zm.	10	126,8	7	128,6	7	126,9	3	127,0	5	124,8	13	126,8
SC.	15	9,1	7	8,6	7	8,6	2	11,5	4	9,8	10	10,6
SS.	15	4,5	7	3,8	7	3,9	2	3,5	3	6,5	10	4,2
32.	13	83,9	9	86,9	6	82,0	3	85,0	5	80,8	10	85,8
72.	11	84,1	9	83,0	5	85,8	2	84,5	4	84,8	9	25,7
75.1	7	28,3	7	25,3	3	25,0	1	25,0	2	37,5	7	25,7
8:1.	22	75,8	13	75,5	21	74,2	19	77,4	8	75,4	18	76,9
48:45.	9	52,9	7	53,7	8	53,5	6	51,4	6	55,2	11	53,9
52:51.	14	78,0	11	80,9	15	79,5	7	77,8	6	80,5	13	81,9
54:55.	10	48,7	10	47,2	10	45,0	6	51,2	6	49,6	10	49,4
SS:SC.	14	50,5	7	45,9	7	44,6	2	30,7	4	59,2	10	40,6
DS:DC.	8	58,3	5	54,7	4	51,8	1	66,6	—	—	3	55,5
Матеріали могильників	Боромля, Сад, Успенка, Лохвиця, Кантемирівка, Соснова						Нагорне, Холмське, Вікторівка, Городок, Каборга, Кам'янка-Анчекрак, Коблеве, Ранжеве					

у поєднанні з середньошироким обличчям та сильно або середньовиступаючим носом комплекс був характерний для серій дреговичів, радимичів, в'ятичів, сіверян, полян чернігівських, тобто він займав територію, що тягнеться смугою уздовж північного кордону України. Найближчі паралелі знаходимо у групах балтів II—XIII ст. (прусів, селів, земгалів та жемайтів). Перелічені слов'янські серії відрізняються від балтських хіба що ширшим носом (дреговичі та радимичі).

Мезокранний відносно широколиций з середньошироким та середньовиступаючим носом морфотип характерний для древлян-волинян, тиверців, населення Галицької землі (хорватів), полян переяславських. Мезокранні широколиці (чи відносно широколиці) форми типові для більшості жіночих серій різних слов'янських територій. На заході це серії хорваток (південних), моравок та вісянок (з дещо вужчим носом), лужичанок та богемок (з ширшим носом). На сході мезокранний з тенденцією до широколицесті, з широким слабо- та середньовиступаючим носом тип був характерним також для кривичів смоленських, ярославських, костромських та володимирських, але ширина обличчя та дещо слабше виступаючий ніс зближують ці кривичькі серії з фінно-угорським населенням.

На загальному тлі відносно широколицих та широколицих жіночих груп дещо виділяється територія, яку займали поляни київські. Для них

були характерні мезокранія із середньошироким обличчям, середньошироким носом, який виступає помірно та сильно. Близьким комплексом з-поміж слов'янських груп характеризуються поморянки, полянки польські та частина словачок.

Черняхівська культура. Жінки. Морфологічні типи жінок та їх локалізація у черняхівську добу досить істотно відрізняється від давньоруського матеріалу. Окремі типові для черняхівок комплекси взагалі не трапляються на нашій території у більш пізній час (табл. 6). Це насамперед стосується вузьколицих груп. Долі-хокранні вузьколиці та вузьконосі форми характеризують черняхівське жіноче населення Нижнього Придніпров'я. Мезокранні з вузьким обличчям та середньошироким носом черепа, що репрезентують жіноче населення черняхівської культури Молдови (Великанова 1975) та Буго-Тилігульського межиріччя (табл. 4), також не характерні для східнослов'янських територій. Для слов'янських груп середньовіччя типова більша ширина обличчя. Мезокранні відносно широколиці з середньошироким носом форми репрезентують черняхівських жінок із території Буджака, але з дещо вужчим носом (табл. 4) та Західної України, але з ширшим носом (табл. 3). У добу середньовіччя близький морфологічний комплекс мали мешканки Галицької землі, хорватки, моравки та вісянки, а з дещо ширшим носом — значна кількість східнослов'янських груп: древлянки-волинянки, тиверські жінки,

Таблиця 5. Краніологічні типи, виділені на основі східнослов'янських жіночих збірних серій

Ознаки	Доліхокранні	Мезокранні	
	Середня ширина обличчя	Середня ширина обличчя	Широколиці або відносно широколиці
8 : 1. Черепний показчик	73,9—74,7	76,1	75,8—77,7
45. Ширина вилиць	122,2—125,7	124,1	126,3—128,3
75.1. Кут носових кісток	20,3—26	25,8	21,3—23,7
54 : 55. Носовий показчик	50,5—52	46,7	47,9—52,9
Племена	Дреговичі, радимичі, в'ятичі, поляни чернігівські, сіверяни	Поляни київські	Древляни-волиняни, тиверці, східні хорвати (Галичина), поляни переяславські

Таблиця 6. Краніологічні типи, виділені на основі черняхівських жіночих збірних серій

Ознаки	Мезокранні		
	Вузьколиці	Середня ширина обличчя	Широколиці або відносно широколиці
8 : 1. Черепний показчик	75,3—76,9	76,1	76,9—77,4
45. Ширина вилиць	121,9—122,6	124,1	125,9—126,3
75.1. Кут носових кісток	22,9—26,6	25,8	25—25,6
54 : 55. Носовий показчик	47,2—49,4	46,7	51,2—51,3
Групи	Молдова, Південнобузько-Тилігульське межиріччя, Лівобережжя, Нижнє Подніпров'я	Центральна Україна	Західна Україна, Буджак

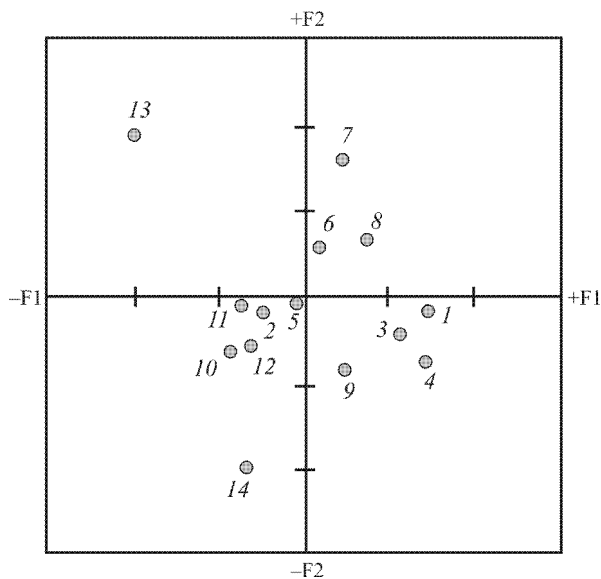

Рис. 1. Розподіл чоловічих серій черняхівської культури та східних слов'ян доби середньовіччя у просторі двох факторів: 1 — тиверці; 2 — збірна черняхівської культури Молдови; 3 — волиняни-древляни; 4 — східні хорвати (Галич); 5 — збірна черняхівської культури Лівобережжя; 6 — поляни чернігівські; 7 — поляни київські; 8 — поляни переяславські; 9 — сіверяни; 10 — збірна черняхівської культури Центральної України; 11 — збірна черняхівської культури Нижнього Придніпров'я; 12 — збірна черняхівської культури Буджака; 13 — збірна черняхівської культури Південного Бугу-Тилігулу; 14 — збірна черняхівської культури Західної України

полянки переяславські, чернігівські, словенки новгородські, частина кривичів, а з західних слов'ян — богемки та лужичанки.

Морфологічний комплекс із мезокранією, середньошироким обличчям із середньошироким носом характеризує черняхівське жіноче населення Центральної України (табл. 3). У добу середньовіччя близьке поєднання ознак зі східнослов'янськими групами мали поляни київські, із західнослов'янських — поморяни, поляни польські та частина словаків. Отже, для Центральної України на матеріалі жіночої вибірки теж можна говорити про певну біологічну спадкоємність між давньоруським та черняхівським населенням, хоча слід зауважити, що цей морфологічний комплекс не характерний для інших східнослов'янських груп, а дещо ближчий до західнослов'янських серій — помор'ян, полян польських. Можливо, це пов'язано з субстратним дослов'янським населенням, яке мало паралелі у вузьколицих балтських серіях. До того ж, використання ретроспективного методу в антропології потребує обережності. Досить близький комплекс, але з мезокранією на межі з доліхокранією, з тенденцією до вузьколицесті та вузьконосості мали жінки черняхівської культури Лівобережжя України (табл. 4). Цей комплекс не знаходить близьких аналогій серед

населення давньоруської доби східнослов'янських територій.

Таким чином, окремі, але далеко не всі морфологічні типи, наявні на могильниках черняхівської культури України, мають аналогії серед населення територій, які охоплювали слов'яномовні групи доби середньовіччя. Загальні характеристики жіночих серій черняхівок та населення доби Київської Русі залишаються найбільш незмінними хіба що для території Західної та частково Центральної України.

У I тис. н. е. — час досить значних міграцій — слов'янська колонізація охопила землі, до цього заселені іншими народами, певні переміщення проходили й у межах самого слов'янського масиву. Зважаючи на це, інколи морфологічно близькими виявляються територіально далекі групи, тому слід уважно розглядати можливі генетичні лінії, що ведуть від населення черняхівської культури до населення доби середньовіччя окремих територій.

Для точнішого з'ясування місця збірних серій черняхівців та середньовічних слов'ян ми скористалися методами багатовимірної статистики.

Чоловіки. До міжгрупового аналізу нами було залучено 14 чоловічих серій. Черняхівську культуру репрезентують збірні групи черепів Західної та Центральної України, Молдови, збірні групи з Буджака, з Південного Бугу-Тилігульського межиріччя та Нижнього Подніпров'я (табл. 3, 4). При цьому було використано матеріали Г.Ф. Дебеца (Дебеч 1948), М.С. Великанової (Великанова 1975), Т.С. Кондукторової (Кондукторова 1978), П.М. Покаса (Покас 2000), Т.О. Рудич (Рудич 1995; 1999; 2003а; 2003б; 2004). Давньоруську добу представлено збірними серіями сівер'ян (Алексеева 1973; Покас 1987), полян переяславських (Алексеева 1973), полян київських (Зиневич 1967; Алексеева 1973; Орлов, Моця, Покас 1985; Покас 1988а; Козак 2000), полян чернігівських (Алексеева 1973; Покас 1988б), древлян-волинян (Дебеч 1948; Рудич 2003с), Галицької Землі (Рудич 1998) та тиверців (Великанова 1975). Усі групи походять із територій поширення черняхівської культури або тяжіють до них.

Серії було проаналізовано методом факторного аналізу (далі — МГФ) (Дерябин 1982). Найвиразніше черняхівські та східнослов'янські групи диференціюють показники пропорцій обличчя та черепа. Серії порівнювалися за такими показниками: черепний, верхньолицевий, орбітний, носовий та ознаками: ширина лоба, висота черепа, кути горизонтального профілювання обличчя, кут носа.

Після факторизації кореляційної матриці було виділено два головних фактори, у яких власна маса більша за одиницю. Найбільші до-

датні навантаження після варімаксної ротації за 1-м фактором мають ширина лоба, носовий показник, кути горизонтального профілювання обличчя, а найбільші від'ємні навантаження — верхньолицевий та орбітний показники (40,4 %). За 2-м фактором найбільші додатні навантаження несуть висота черепа, черепний показник, а від'ємні — кут носа (21,5 %).

За результатами аналізу всю сукупність було поділено за навантаженнями двох факторів. Серії було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторною вагою (рис. 1).

Давньоруський та черняхівський масиви розділяють передусім ознаки, що несуть навантаження на 1-й фактор. Східнослов'янські групи відрізняються від черняхівських ширшим за показником обличчям, слабше профільованим у горизонтальній площині, з нижчими орбітами, ширшими носом та лобом. Отже, характер відмінностей відрізняється від того, який слід було б очікувати у випадку генетичної спорідненості черняхівського та середньовічного населення. Теоретично можна було б припустити збільшення черепного показника в слов'янських серіях як наслідок брахікефалізації, але у нашому випадку це не носить тотального характеру, а в окремих групах слов'ян черепний показник навіть менший, ніж у черняхівців. З огляду на це можна говорити про значні зміни в складі населення, принаймні чоловічої його частини, у другій половині I тис. н. е. практично на всій території існування черняхівської культури.

Жінки. До міжгрупового аналізу було залучено 14 серій жіночих черепів. Черняхівську культуру представляли збірні серії різних територій: Західної, Центральної України (табл. 3), Лівобережжя, Буджака, П. Буго-Тилігульського межиріччя (табл. 4), Нижнього Придніпров'я (Кондукторова 1958), Молдови (Великанова 1975). Давньоруські жінки були представлені збірними групами полян київських (Зиневич 1967; Алексеева 1973; Орлов, Моця, Покас 1985; Покас 1988а; Козак 2000), переяславських (Алексеева 1973), чернігівських (Алексеева 1973; Покас 1988в), сіверянських (Алексеева 1973; Покас 1987), волинсько-древлянських (Дебец 1948; Рудич 2003с), тиверських (Великанова 1975) та хорватських (Галицьких) територій (Рудич 1998).

Найвиразніше розділив черняхівські та східнослов'янські жіночі серії аналіз, що проводився за черепним, лицевим, орбітним, носовим показниками, висотою черепа, шириною лоба, кутами горизонтального профілювання обличчя, кутом носа. Після факторизації кореляційної матриці було виділено два головних фактори, у яких власна маса більша за 1.

Найбільші додатні навантаження на 1-й фактор несе кут носа, а найбільші від'ємні — череп-

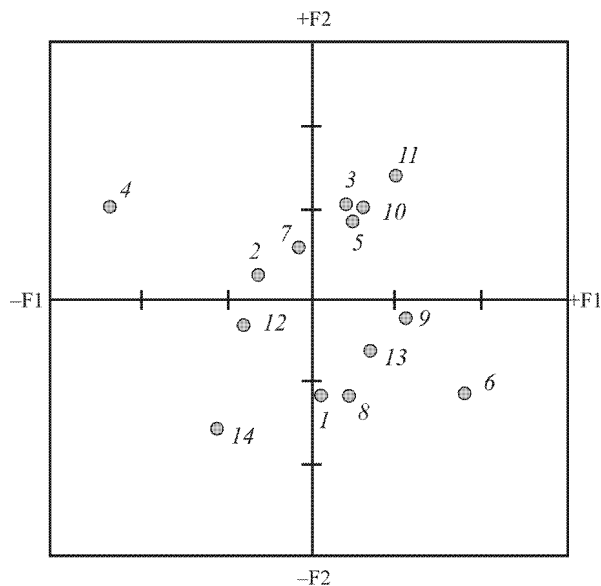

Рис. 2. Розподіл жіночих серій черняхівської культури та східних слов'ян доби середньовіччя у просторі двох факторів: 1 — збірна черняхівської культури Західної України; 2 — збірна черняхівської культури Молдови; 3 — збірна черняхівської культури Центральної України; 4 — східні хорвати (Галич); 5 — черняхівська культура Лівобережжя; 6 — поляни чернігівські; 7 — поляни київські; 8 — поляни переяславські; 9 — сіверяни; 10 — збірна черняхівської культури Південнобузько-Тилігульського межиріччя; 11 — збірна черняхівської культури Нижнього Подніпров'я; 12 — збірна черняхівської культури Буджака; 13 — тиверці; 14 — древляни-волиняни

ний показник, ширина лоба, висота черепа, назомалярний кут. За 2-м фактором найбільші додатні навантаження несуть орбітний та лицевий показники, а найбільші від'ємні — носовий показник та зигомасиллярний кут.

За результатами факторного аналізу всю сукупність було поділено за навантаженнями двох факторів. Серії було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторною масою (рис. 2). Масив черняхівських груп, до якого входять жінки Центральної України, Лівобережжя, нижнього Дніпра та Південнобузько-Тилігульського межиріччя, відходить до поля, що характеризується меншим черепним показником, нижчою черепною коробкою, вужчим обличчям, різкіше профільованим, із вищими орбітами та вужчим носом, що більше виступає. Жодна зі східнослов'янських серій до цього поля не потрапляє. Дещо інші пропорції виявляє збірна серія черняхівських жінок Західної України, що за пропорціями обличчя та черепа більше тяжіє до жіночих слов'янських груп. З серіями полян переяславських, сіверян та полян чернігівських вона потрапляє до факторного поля, що має такі характеристики: менший черепний показник, нижча черепна коробка, ширше, але краще профільоване на назомалярному рівні та гірше на зигомасиллярному рівні обличчя, нижчі орбіти,

ширший, але сильніше виступаючий ніс. Досить близькими черняхівкам західного регіону виявилися жінки волинсько-древлянських та тиверських територій, але черняхівки відрізняються меншим черепним показником, нижчою черепною коробкою, різкішим горизонтальним профілюванням на назомалярному рівні та різкішим виступанням носа. Найближчим за пропорціями черепа та обличчя до східнослов'янських широколицих та відносно широколицих груп виявилось жіноче населення Буджака. Ця збірна група разом із серіями древлян-волинян та тиверців потрапила до поля, що характеризується більшим черепним показником, вищими черепними коробками, нижчим обличчям, гірше профільованим у горизонтальній площині, з нижчими орбітами, ширшим, але менше виступаючим носом.

Отже, характер відмінностей черняхівських та слов'янських жіночих серій за лінійними розмірами та показниками в різних регіонах має різний характер, що зайвий раз доводить неможливість пояснення цих відмінностей виключно епохальною мінливістю. Максимально збігаються як за лінійними ознаками, кутами, так і за показниками пропорцій черепа, обличчя та його деталей із середньовічними слов'янськими групами збірні жіночих черепів черняхівської культури Західної України та Буджака. Цікаво, що черняхівки Західної України виявилися ближчими до слов'янських груп східніших територій — полянських та сіверянських, а жінки з Буджака — до середньовічного населення древлянсько-волинських територій. Отже, спостерігається певна спорідненість окремих слов'янських груп доби середньовіччя та черняхівської культури, але не на тих самих територіях, що може відбивати міграції, які мали місце у післячерняхівську добу. За результатами статистичного аналізу найвиразніше простежується генетична спорідненість між черняхівськими жіночими групами Західної України та Буджака із давньоруськими серіями.

Така ситуація змусила розширити коло залучених до міжгрупового аналізу серій слов'янськими групами сусідніх територій, а також серіями вельбарської культури Польщі. Зважаючи на відмінності в методиках різних авторів, ми звузили коло ознак, за якими порівнювалися популяції.

Чоловіки. До міжгрупового аналізу було залучено 24 чоловічі серії, що репрезентують збірні серії черняхівської культури різних регіонів вельбарської культури Польщі (Kozak-Zychman 1996), слов'янських груп України та близьких територій, груп західних слов'ян (Алексеева 1973).

Через відсутність інформації про профілювання обличчя у серіях західних слов'ян, їх порівнювали за 10 лінійними ознаками, а в окре-

мих варіантах аналізу — з урахуванням показників.

Під час порівняння за лінійними ознаками чоловічі серії черняхівської і вельбарської культур та серії слов'ян було насамперед розділено за ознаками, що несуть навантаження за 1-м фактором: довжина черепної коробки, висота та ширина обличчя, ширина орбіт (додатні навантаження), а також висота орбіт (від'ємні навантаження). Збірні групи черняхівського та вельбарського кола відрізняються від слов'янських меншою довжиною черепної коробки, меншими розмірами обличчя, вужчими та вищими орбітами. За результатами кластеризації результатів факторного аналізу (ієрархічна процедура, метод Word, дистанція Евкліда) черняхівські групи Західної, Центральної та Лівобережної України, а також вельбарські серії Кашубії та групи Масломенч-Грудек потрапили до окремого кластера, в який входить одна слов'янська серія — помор'яни. Від інших слов'янських груп черняхівські серії суттєво відрізняються.

Утім найбільш чітко диференціює слов'янські та черняхівські серії варіант аналізу з використанням таких показників: лицевого, орбітного, носового, висоти черепа та ширини лоба. За результатами кластеризації результатів факторного аналізу саме за цими ознаками черняхівські збірні групи лісостепу, а також вельбарська серія з Кашубії потрапили до одного кластера, в який не входить жодна слов'янська серія.

Отже, розширення кола груп, залучених до міжгрупового аналізу, загальної ситуації не змінило. Збірні чоловічі серії черняхівської культури України суттєво відрізняються від слов'янських серій різних територій як за лінійними ознаками, так і показниками. Це дає змогу говорити про суттєві зміни антропологічного складу населення України у другій половині I тис. н. е., що особливо яскраво проявилось під час аналізу чоловічих груп.

Жінки. До аналізу було залучено 25 жіночих груп, що представляли збірні серії різних черняхівських територій, вельбарської культури (Kozak-Zychman 1996), слов'ян із території України та сусідніх земель, західних слов'ян із території Польщі (Алексеева 1973). Серії порівнювалися за 10 лінійними ознаками за методом головних факторів.

Після факторизації кореляційної матриці було виділено 3 головних фактори, у яких власна маса більша за 1. За 1-м фактором найбільші додатні навантаження несуть ширина обличчя, черепа, лоба і носа; за 2-м фактором — висота обличчя, носа та орбіт; за 3-м фактором — довжина та висота черепа, ширина орбіт. За результатами факторного аналізу всю сукупність було поділено за навантаженнями трьох факторів.

У жіночих серіях чіткої диференціації між черняхівками та жінками давньоруської доби не спостерігається.

За ознаками, що несуть навантаження за 1-м фактором, збірні черняхівської культури Центральної і Лівобережної України, Молдови, Нижнього Придніпров'я істотно відрізняються від жіночих серій волино-древлянських, тиверських, хорватських (Галицьких) територій та меншою мірою, полянських груп, вісян, дреговичів, тобто тих груп східних слов'янок, для яких характерні значні широтні розміри. Від більш вузьколицих слов'янських серій черняхівські серії відрізняються передусім більшою довжиною та висотою черепної коробки та вужчим носом (навантаження на 3-й фактор). До широколицих слов'янських форм морфологічно та статистично найближчими є черняхівки Буджака та групи Масломенч-Грудек (особливо до збірних древлянок-волинянок). Черняхівки Західної України тяжіють до широколицих східнослов'янських груп тиверських та хорватських територій, але найбільшу статистичну подібність виявляють до жіночих груп вісян та дреговичів. Досить близькими до них виявилися полянки київські та переяславські, поморянки.

Серії було проаналізовано й після заміни довжини та ширини черепа, ширини та висоти орбіт, ширини та висоти носа на показники. Після факторизації кореляційної матриці було виділено 2 головних фактори, у яких власна маса більша за 1. За 1-м фактором найбільші додатні навантаження несуть черепний та орбітний показники; за 2-м фактором найбільше додатне навантаження має лицевий показник, а від'ємне — носовий; за 3-м фактором найбільші від'ємні навантаження несуть висота черепа та ширина лоба.

Найбільше черняхівські та слов'янські групи диференціюють ознаки, що несуть навантаження за 2-м фактором (ширина обличчя та носа). Черняхівки мали вужчі обличчя та ніс. Особливо це стосується жінок Лівобережжя, Центральної України та нижнього Дніпра, а також груп вельбарської культури Мазовії-Підлясся та Словінсько-Дравської. До найширшого кола слов'янських груп відходить жіноча збірна черняхівської культури Західної України. З усіх черняхівських серій вона виявляє максимальну подібність із різними групами слов'янок.

Результати факторного аналізу було піддано кластеризації (ієрархічна процедура, відстань Евкліда, метод Word). Максимальну подібність до великого кола слов'янських серій (сіверян, радимичів, в'ятичів, дреговичів, полян переяславських, чернігівських та польських) виявила черняхівська збірна Західної України. Серія черняхівок Буджака та жінок масломенчської групи вельбарської культури Східної Польщі виявила подібність до

жінок Галицьких територій (східнохорватських) та древляно-волинських груп.

Отже, лише збірна жіноча серія черняхівської культури Західної України виявляє найбільшу подібність до груп слов'ян X—XIII ст., переважно східних і меншою мірою західних слов'ян. Подібність фіксується і за лінійними ознаками, і за показниками черепа, обличчя, деталей обличчя. Жіноча група з Буджака за пропорціями черепа та обличчя виявляє подібність до цілої низки слов'янських серій X—XIII ст.: древлян, тиверців, населення Галичини (а також до хорваток, моравок, словачок). Проте слід зауважити, що черняхівки Буджака дещо відхиляються в бік балтських серій — латгалів та жемайтів. З огляду на певну морфологічну подібність буджацької жіночої серії з групами вельбарської культури Польщі та групами зі Східної Прибалтики I—V ст. подібне відхилення в бік середньовічних балтських серій зрозуміле. Можливо, черняхівки Буджака генетично пов'язані з населенням культури Етулія, в якому деякі дослідники вбачають слов'ян. На жаль, населення останньої надавало перевагу обряду кремації, який не залишив матеріалу для краніологів.

Результати проведеного дослідження дають змогу стверджувати, що в слов'янських серіях різних територій доби середньовіччя найвиразніше простежуються генетичні лінії, що йдуть від жіночого населення черняхівської культури Західної України, Буджака та масломенчської групи вельбарської культури Польщі. Швидше за все, західноукраїнські та східнопольські території у черняхівську добу були вихідними для морфологічних форм, що потім поширилися на значні території, які в епоху середньовіччя займали слов'яни. Певною мірою можна говорити про генетичний зв'язок між жіночим населенням черняхівської культури Центральної України та полянками київськими, хоча тут і фіксується приплив нового населення, але зберігаються антропологічні зв'язки з північно-західними серіями.

У цілому склад чоловічого населення у постчерняхівську добу суттєво змінився на всій території, яку раніше займала культура. Слід відзначити, що пропорції черепа, обличчя та його деталей східнослов'янських чоловічих серій давньоруської доби (у тому числі статевого диморфізму) близькі тим, що характеризують жіночі черняхівські серії Західної України, Буджака та масломенчської групи вельбарської культури Польщі. Це також може свідчити на користь того, що перелічені західноукраїнські та східнопольські території у черняхівську добу були вихідними для морфологічних форм, що потім поширилися на значні території, які в епоху середньовіччя займали слов'яни.

- Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М.: Изд-во МГУ, 1973. — 329 с.
- Алексеева Т.И. История изучения антропологического состава восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999а. — С. 10—29.
- Алексеева Т.И. Этногенез и этническая история восточных славян. Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999b. — С. 307—315.
- Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М.: Наука, 1975. — 283 с.
- Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР // ТИЭ. — 1948. — Т. 4. — 392 с.
- Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К.: Наук. думка, 1967. — 239 с.
- Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к современности. Антропология. — М., 2000. — Ч. 2. — С. 243—260.
- Кондукторова Т.С. Антропологические материалы черняховской культуры Украины // Могильники черняховской культуры. — М., 1979а. — С. 163—204.
- Кондукторова Т.С. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области // Сов. антропология. — 1958. — № 2. — С. 69—79.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie—Skłodowskiej, 2001. — 290 с.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 30—62.
- Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 94—98.
- Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К.: Наук. думка, 1988а. — С. 136—138.
- Покас П.М. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К.: Наук. думка, 1988b. — С. 118.
- Покас П.М. Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры // Народы России: от прошлого к современности. Антропология. — М.: Старый Сад, 2000. — Ч. 2. — С. 260—273.
- Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. — 1995. — Вип. 1. — С. 87—97.
- Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення черняхівської культури на території Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 64—75.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. — К., 1998. — С. 119—124.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Лівобережної України // Археологічний літопис Лівобережної України. — № 2. — 2002; № 1. — 2003а. — Полтава, 2003а. — С. 205—213.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я // Археологія. — 2003b. — № 4. — С. 19—32.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antiqua. — К., 2003с. — № 5/6. — С. 202—214.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 388—397.
- Kozak-Zychman W. Charakterystyka antropologiczna ludnoszczyny z mlodszeo okresu rzymskiego. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996. — 163 s.

Одержано 20.09.2006

Т.А. Рудич

РОЛЬ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОГО СОСТАВА СЛАВЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ I — НАЧАЛА II тыс. н. э.

Рассмотрен вопрос о возможной преемственности между черняховцами и населением древнерусского времени. Статья содержит сравнительный анализ антропологического состава населения черняховской культуры Украины и славянских групп X—XIII вв. Результаты исследования позволяют сделать заключение о том, что в постчерняховское время антропологический состав населения существенно изменился на всей территории Украины. Наиболее выразительно в славянских группах разных территорий эпохи Киевской Руси прослеживаются генетические линии, ведущие от женских сборных серий черняховской культуры Западной Украины и Буджака. Скорее всего, западно-украинские территории в черняховскую эпоху были исходными для морфологических форм, распространившихся затем на значительных территориях, которые в средневековье занимали славяне.

THE ROLE OF THE CHERNYAKHIVSKA CULTURE POPULATION IN FORMATION
OF ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE OF THE SLAVONIC POPULATION OF UKRAINE
IN THE SECOND HALF OF THE 1st — THE BEGINNING OF THE 2nd MILLENNIA AD

The issue of possible succession of Chernyakhiv and Ancient Rus time population is viewed here. The article includes the comparative analysis of anthropological structure of the population of Chernyakhivska culture of Ukraine and the Slavonic groups of the 10th—13th cc. The results of the research allow concluding that in post-Chernyakhiv time anthropological structure of the population has changed substantially on whole the territory of Ukraine. The most realistic in Slavonic groups of various territories of Kyiv Rus epoch are the genealogical lines ascending from the combined series of Chernyakhivska culture of Western Ukraine and Budzhak.

Книжковий огляд

Зубарь В.М., Сон Н.А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития // МАИЭТ. — Supplementum. — Вып. 3. — Симферополь, 2007 — 240 с.

Книгу присвячено основним тенденціям соціально-економічного розвитку Борисфена, Ольвії, Ніконія і Тіри протягом античної епохи. На широкому історичному тлі і за комплексного використання усіх доступних джерел піднято питання характеру землеволодіння, рівня розвитку ремесла, торгівлі і особливостей характеру економічного розвитку регіону. Цієї основі зроблено спробу моделювання динаміки соціальної структури населення і особливостей виробничих відносин протягом усього досліджуваного періоду.

Попович І. Закарпаття за доби раннього заліза. —

Krakow — Lwow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego. — 2006. — 121 с.

Робота є важливим внеском у вивчення проблем ранньозалізного періоду не лише Карпатського регіону, а й Центрально-Східної Європи. Дослідження поселень на великій площі, вперше проведені автором монографії, дали змогу визначити характер житлово-господарських комплексів, схарактеризувати основні напрями господарської діяльності куштановицького населення Закарпаття. Вихід цієї книги є найкращим вшануванням пам'яті вченого-археолога Івана Поповича.

Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. — Supplementum. — Вып.2. — Симферополь, 2006. — 504 с.

Над роботою працював великий колектив авторів. У ній наведено основні результати дослідження різноманітних матеріалів із розкопок Західного теменосу в Ольвії Понтійській. Розглянуто топографію, стратиграфію, історіографію, структуру відкритих святилищ окремих божеств, а також будівельні рештки храмів, олтарів, священних огорож, пропілеї та інших споруд, зроблено графічну реконструкцію храму Аполлона Іетроса. Схарактеризовано різноманітні категорії знахідок: архітектурні кам'яні і теракотові деталі, епіграфічні пам'ятки і керамічні клейма, скульптуру і теракотові статуетки, монети і вагові гирі, керамічні, кам'яні, кістяні, скляні, металеві вироби і ливарні форми, остеологічні матеріали. Висвітлено основні етапи розвитку цієї сакральної зони в контексті історії Ольвії та у взаємозв'язку з новими даними стосовно культів вшановуваних тут божеств, проведено коротку порівняльну характеристику Східного і Західного теменосів.

Майко В.В. Средневековые некрополи Судакской долины. К.: Академперіодика, 2007. — 273 с.

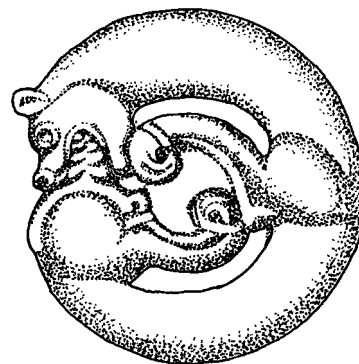
Монографію присвячено некрополям середньовічної Сугдеї. На основі залучення неопублікованих архівних матеріалів і даних розкопок розглянуто історію вивчення міських некрополів VIII — XVI ст. Такий широкий хронологічний обсяг дав змогу прослідкувати особливості формування некрополів як складової середньовічної інфраструктури городища і розглянути особливості поховального обряду протягом усієї епохи існування середньовічного міста.

Котова Н.С. Ранний энеолит степового Подніпров'я і Приазов'я. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. — 328 с.

Монографію присвячено дослідженню середньостогівської культури, населення якої мешкало у степовому межиріччі Дніпра і Дону в епоху раннього енеоліту. На основі комплексного аналізу матеріалів поселень і поховань автор характеризує етапи розвитку культури, її генезу, пропонує реконструкцію господарської діяльності і соціальної структури ранньоенеолітичного населення степу.

Приймак В.В., Осадчий Є.М. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI—XVII ст. (історико-археологічні нариси). — Полтава, 2006. — 72 с.

У монографії висвітлено питання археології та історичної географії північно-східного регіону Дніпровського Лівобережжя у період між кінцем XVI — серединою — третьою чвертю XVII ст. Опубліковано описи і плани пізньосередньовічних фортець, виявлених під час роботи над створенням «Зводу пам'яток історії та культури».

В.О. Самолюк

ПОСЕЛЕННЯ СТЖИЖОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА р.ІКВА НА ВОЛИНІ

Статтю присвячено об'єктам стжижовської культури, форма і заповнення яких порушують проблему хронологічного співвідношення городцько-здовбицької, межановицької та стжижовської культур.

Розробляючи таксономічно-хронологічну схему пам'яток Волині зі шнуровою керамікою, І.К. Свешніков зіткнувся з певними проблемами. Кількісний і якісний склад наявної джерельної бази не давав змоги визначити чіткі критерії хронологічної диференціації старожитностей виділеної ним городцько-здовбицької культури і їх співвідношення зі стжижовською культурою, а також культурою Хлопце-Веселе й межановицькою (Свешніков 1974). Я. Махнік, піддавши сумніву правомірність виділення городцько-здовбицької культури, пропонував розглядати ранній її етап як локальний прояв культури Хлопце-Веселе, а пізній — як стжижовську культуру (Махнік 1977, с. 101—103). У результаті вдосконалення концепції Я. Махніка (Kadrow, Machnik 1997) городцько-здовбицькі пам'ятки було віднесено до східного вкороченого в часі варіанта межановицької культури, що збігався переважно з її ранньою фазою, а пізніше трансформувався в стжижовську культуру. І.К. Свешніков уже не міг відреагувати на це, деякі науковці легковажно взяли бік польських дослідників, обстоюючи доцільність використання для пам'яток Волині «загальноприйнятого» терміна «межановицька культура» (Охріменко, Локайчук 2006, с. 310), інші запропонували «альтернативні», абсолютно необґрунтовані побудови (Бандрівський 2005; 2006). Нові матеріали з розкопок на Рівненщині дають змогу повернутися до деяких аспектів окреслених проблем.

Поселення Дубно-Волиця-2 виявлено автором 1992 р. і досліджено в 1993 і 2004 рр. Воно розташоване на південно-західній околиці м. Дубно на високому (15—20 м) мисі надзаплавної тераси правого берега р. Іква. З південного сходу мис обмежений невеликим ярмом, а з півдня — старим кар'єром, що частково обрізав його. Площа пам'ятки за поверхневими зборами становить приблизно 6 га. Поселення розо-

рюється, лише вузька смужка вздовж кар'єру задернована. Тут і було закладено 3 розкопи. Досліджено 208 м² пам'ятки.

Геоморфологічна структура розкопу 1:

- дерновий шар потужністю до 0,2 м;
- гумусний шар — чорнозем пухкий чорного кольору потужністю до 0,6 м із невиразним підґрунтям до 0,2 м;
- перехідний до материка темно-бурий шар потужністю до 0,6 м;
- материк — лесоподібний світло-жовтий су-глинок з глибини 1,2—1,4 м від денної поверхні.

На розкопі 1 відкрито чотири об'єкти — два стжижовської культури (III, IV) (рис. 1) і два римського часу (II, IVa). Об'єкти римського часу зафіксовано на початку перехідного горизонту, вони перекривали стжижовські об'єкти, зруйнувавши їх верхні частини. Стратиграфія розкопів 2 і 3 в цілому така само, лише потужність чорнозему дещо менша (0,5 м). На розкопі 2 розкрито 7 об'єктів і зафіксовано 3: один — культури кулястих амфор (V), 5 — стжижовської (I, VI, X, XI, XII), 1 — римського часу (VII) і 3 давньоруські (VIII, IX, XIIa). На розкопі 3 виявлено 5 об'єктів: 2 римського часу (XIV, XV), 1 давньоруський (XVII) і 2 стжижовських (XIII, XVI).

Усього розкрито 8 об'єктів стжижовської культури. За їх межами шар цієї культури не простежувався. Всі об'єкти, крім ями XI, це так звані трапецієподібні в перетині ями, розташовані групами (рис. 1).

Об'єкт I (рис. 2). Зафіксовано на глибині 0,75 м у перехідному шарі. Глибина ями 1,7 м від рівня вияву; верхній діаметр — 2,45 м, діаметр дна — 2,9 м, висота підбою — 0,75 м. У заповненні виявлено відходи, цілі й фрагментовані вироби з кременю, кістки тварин, уламки посуду.

Кераміка — реконструйовано 5 посудин.

1. Амфора з високою циліндричною горловиною, що, плавно розширюючись, переходить у кулястий тулуб (рис. 2, 3). Дві петельчасті ручки прикріплені до середини горловини й верху

плічок. Поверхня заглажена, місцями лошена, рожева. В тісті перепалений кремій. Орнаментована на шийці чотирма лініями подвійного шнура.

2. Фрагмент амфори з високою горловиною та кулястим тулубом (рис. 2, 7). На плічках масивна ручка. Поверхню вкрито світлим ангобом і «розчесано». Орнаментована шнуром. Горловина щільно вкрита горизонтальними лініями, плічка — трьома стрічками із вертикальних і скісних відбитків, ручка зверху — дугами. Верхнє кріплення ручки переходить у горизонтальний валик. У тісті шамот і слюда.

3. Амфора з низькою шийкою і роздутим тулубом (рис. 2, 18). Ручку прикріплено до краю вінець і плічок. Поверхня шийки заглажена, тулуба — «розчесана», рожева, в тісті шамот.

4. Горщик чи амфора з низькою лійчастою горловиною і кулястим тулубом (рис. 2, 15). На шийці і плічках — рядочки наколів, між ними — дугоподібні виступи. Поверхня жовтогаряча, з горизонтальними розчосами на тулубі, шийка і верх плічок заглажені. В тісті шамот.

5. Миска конічна з опуклими стінками й маленьким вушком під вінцями (рис. 2, 16). Поверхня сіра зі скісними розчосами. В тісті шамот.

Кременевий комплекс налічує 3655 знахідок. Здебільшого це відходи виробництва (3619 екз.), серед яких домінують відщепи, решта — цілі й фрагментовані знаряддя різних стадій обробки: 23 виготовлено на «основах», 13 — на відщепках. Найвиразнішими є фрагменти тонких лінзоподібних у перетині серпів (рис. 3, 1—13), фрагмент масивної овальної у перетині сокири (рис. 2, 1), трапецієподібна тонка сокирка (рис. 2, 6),

підтрикутна лінзоподібна в перетині сокира (рис. 2, 2), дві трапецієподібні сокирки-гесла (рис. 2, 4, 5), ножі й ножі-скребки (рис. 2, 11—14, 17; 3, 14, 15), листоподібні ножі-вістря (рис. 2, 9, 10), фрагмент вістря на спис (рис. 2, 8).

Об'єкт III (рис. 4). Зафіксовано в обриві кар'єру. Яма перекрита житлом римського часу. Вціліла частина має глибину 1,1 м. Діаметр дна — 2,16 м. Висота підбою — 0,8 м, на рівні якого діаметр об'єкта становить 1,65 м. У заповненні знайдено кілька фрагментів кераміки, відходи крем'яного виробництва, кістяна трубочка (рис. 4, 4), кістки тварин.

Кераміка представлена такими знахідками.

1. Напівсферична миска, оздоблена двома шнуровими лініями, в тісті домішка піску (рис. 4, 8). 2. Фрагменти амфори з рядочком наколів на плічках (рис. 4, 11). 3. Фрагменти горщика (рис. 4, 12).

Кременевий комплекс складається з 1089 знахідок: 1079 — відходи (переважно відщепи) і 10 знарядь, 9 з яких виготовлено на масивних сколах і 1 — на пластинчастому відщепі: це трапецієподібна сокира (рис. 4, 1), фрагмент масивної сокири (рис. 4, 3), сокироподібне знаряддя (рис. 4, 2), фрагменти серпів (рис. 4, 5—7), ніж-вістря (рис. 4, 10), ніж-скребок (рис. 4, 9).

Об'єкт IV (рис. 5). Зафіксовано теж в обриві кар'єру. Верх знищено житлом римського часу. Вціліла частина розпочиналася на глибині 1,2 м потужними, до 0,2 м, лінзами кременю. Глибина ями — 1,3 м; висота підбою — 0,8 м; діаметр дна — 2,24 м. У заповненні, крім кременю, виявлено багато фрагментів посуду й кістяну голку.

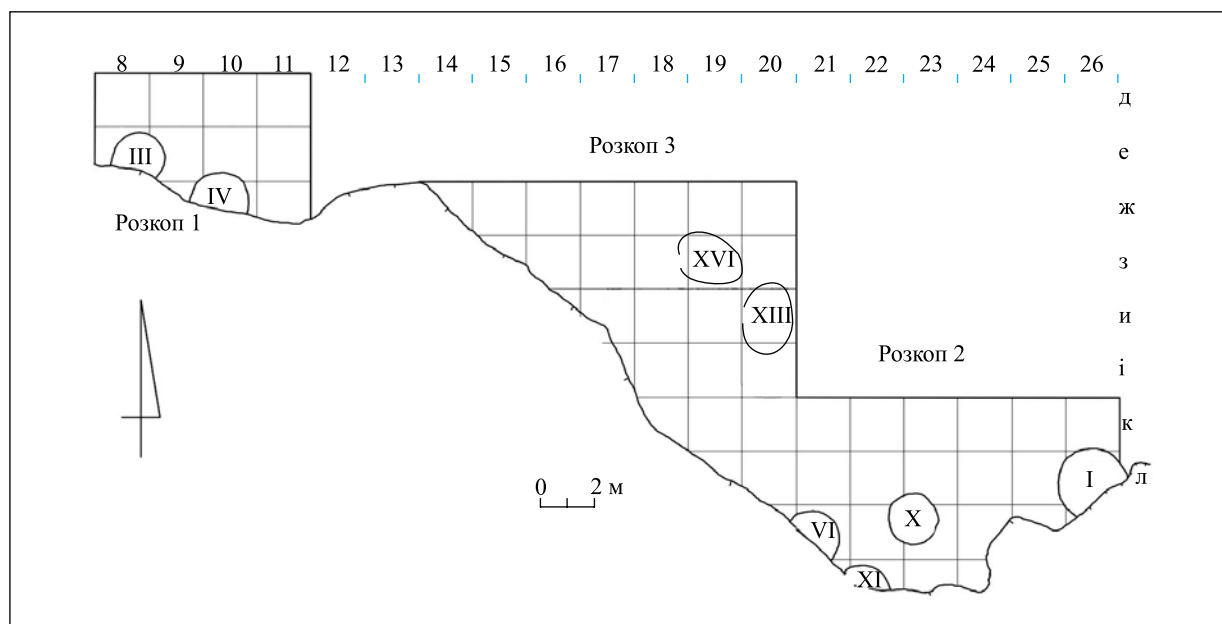

Рис. 1. Дубно-Волиця-2. Об'єкти стжижовської культури (римські цифри)

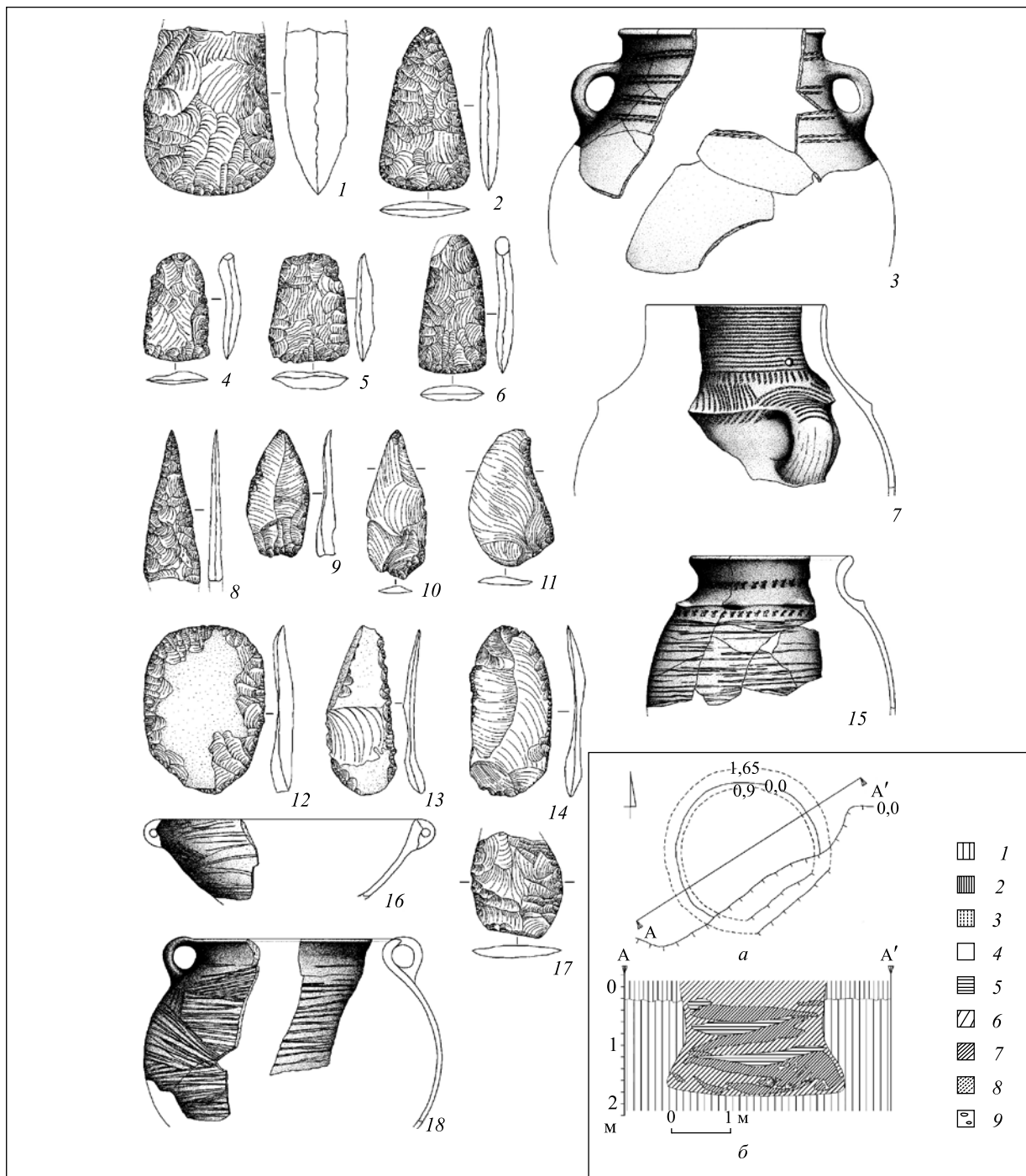

Рис. 2. Дубно-Волиця-2. Об'єкт І: 1—2, 4—6, 8—14, 17 — вироби з кременю; 3, 7, 15, 16, 18 — кераміка. На врізці: а — план; б — розріз по лінії А—А': 1 — світло-жовтий материковий суглинок; 2 — жовто-коричневий суглинок перехідного шару; 3 — сіро-коричневий гумусований суглинок; 4 — білий суглинок; 5 — перемішаний жовто-сіро-чорний суглинок; 6 — чорний гумусований суглинок заповнення; 7 — темно-сірий суглинок заповнення; 8 — сірий суглинок; 9 — кістки

Кераміка найвиразніше представлена такими знахідками.

1. Амфора з невисокою лійчастою горловиною, кулястим тулубом і ручками на плічках (рис. 5, 5). Поверхня заглажена, чорна, домішка перепаленого кременю. Орнаментована на плічках двома лініями подвійного шнура.

2. Амфора з невисокою лійчастою горлови-

ною і кулястим тулубом (рис. 5, 15). Петельчасті Х-подібні ручки, прикріплені до плічок, плавно переходять у горизонтальні ребра на тулубі. На верхньому ребрі навпроти розміщені овальні виступи. Поверхня заглажена, рожево-чорна. В тісті шамот. Орнаментована під вінцями подвійним шнуром, нижче — двома рядочками підковоподібних відбитків.

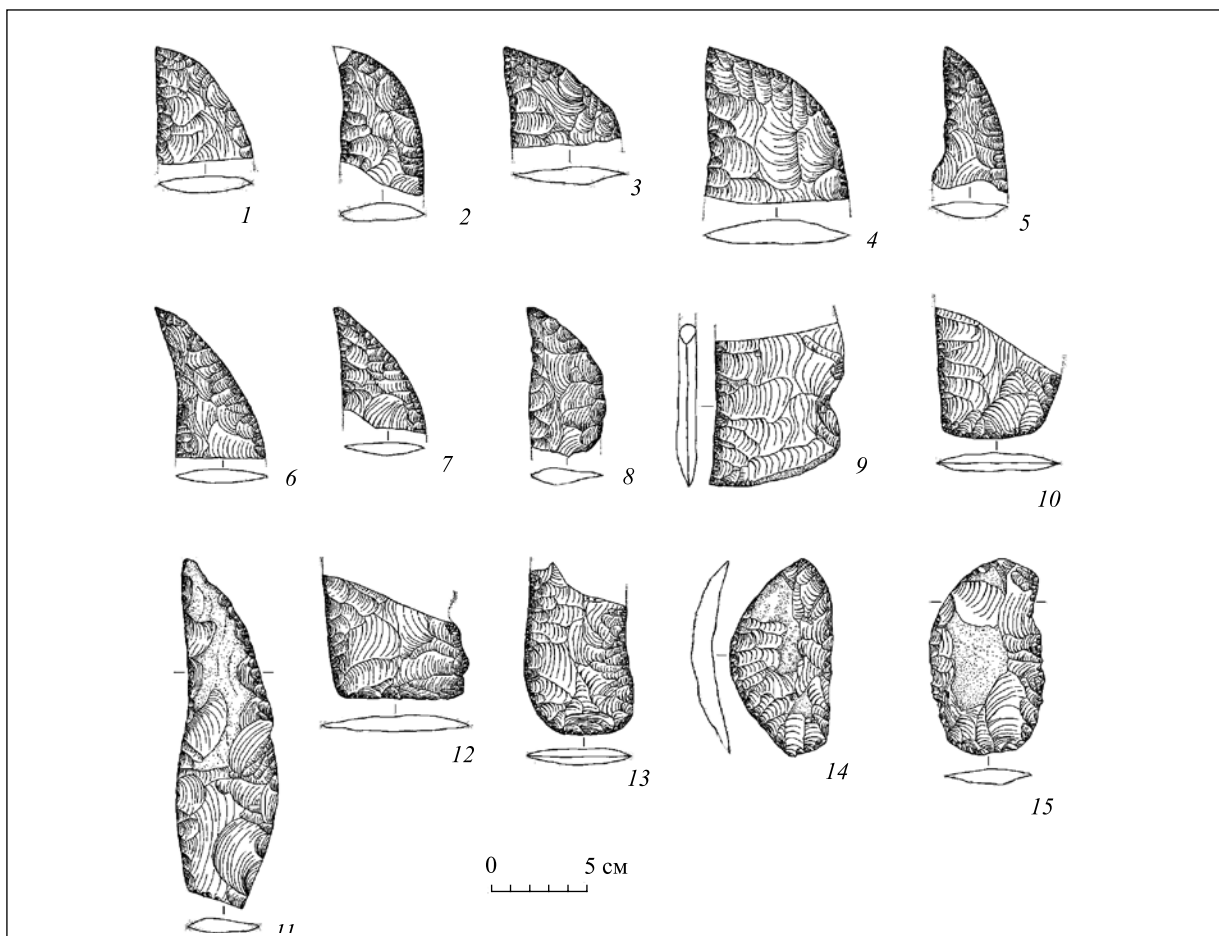

Рис. 3. Дубно-Волиця-2. Об'єкт I. Вироби з кременю

3. Фрагменти амфори діжкоподібної форми з широким дном (рис. 5, 13). Вінця нахилені до центра посудини. Х-подібні ручки, прикріплені трохи нижче вінець, плавно переходять у горизонтальні ребра, прикрашені скісними насічками. Поверхня цеглястого кольору з розчосами, в тісті шамот.

4. Амфора з лійчастою горловиною, кулястим тулубом і широким дном (рис. 5, 9). На плічках петельчасті ручки. Поверхня сіро-бежева, домішка перепаленого кременю. Орнаментована у верхній частині чотирма лініями по-двійного шнура.

5. Фрагмент амфори з високою циліндричною горловиною і різко відігнутими плічками (рис. 5, 16). Поверхня рожева, місцями лощена. В тісті шамот. Орнаментована чотирма лініями подвійного шнура.

6. Черпак циліндричний присадкуватий (рис. 5, 17). Нижня частина заокруглена, денце рівне. Петельчасту ручку розміщено трохи нижче вінець. Поверхня заглажена, сіро-коричнева. В тісті перепалений кремень.

7. Денце з ребристими стінками, лощене, в тісті шамот (рис. 5, 18).

8. Лощене денце від великої посудини (рис. 5, 19).

Кременевий комплекс налічує 1479 знахідок, здебільшого (1467) — відходи. З 12 знарядь 4 виготовлено на відщепках, 8 — на «основах»: фрагмент масивної овальної у перетині сокири (рис. 5, 2), уламок лінзоподібної у перетині сокири (рис. 5, 6), фрагмент вістря (рис. 5, 14), 3 уламки серпів (рис. 5, 8), ніж (рис. 5, 11), фрагмент кінцевого скребка (рис. 5, 12), атипові двобічно оброблені знаряддя (рис. 5, 1, 3, 7, 10).

Кістяна голка (рис. 5, 4) з наскрізним отвором і другим незавершеним. На одному боці вздовж вушка прорізано борозенку.

Об'єкт VI (рис. 6). Зафіксовано на глибині 0,5 м на початку перехідного шару як пляму діаметром 2,25 м. Підбій зроблено на висоту 0,5 м від дна. На цьому рівні діаметр ями зменшувався до 1,96 м. Глибина ями — 1,4 м, діаметр дна — 2,55 м. У заповненні знайдено фрагменти кераміки, вироби з кременю й кістки, мушлі, кістки тварин, шліфувальний камінь із дрібнозернистого пісковика.

Кераміка бідна. Один фрагмент підійшов до посудини з об'єкта X (рис. 7, 11), один фрагмент вінець аналогічний вінцям миски з об'єкта X (рис. 7, 13).

Кременевий комплекс складається з 914 пред-

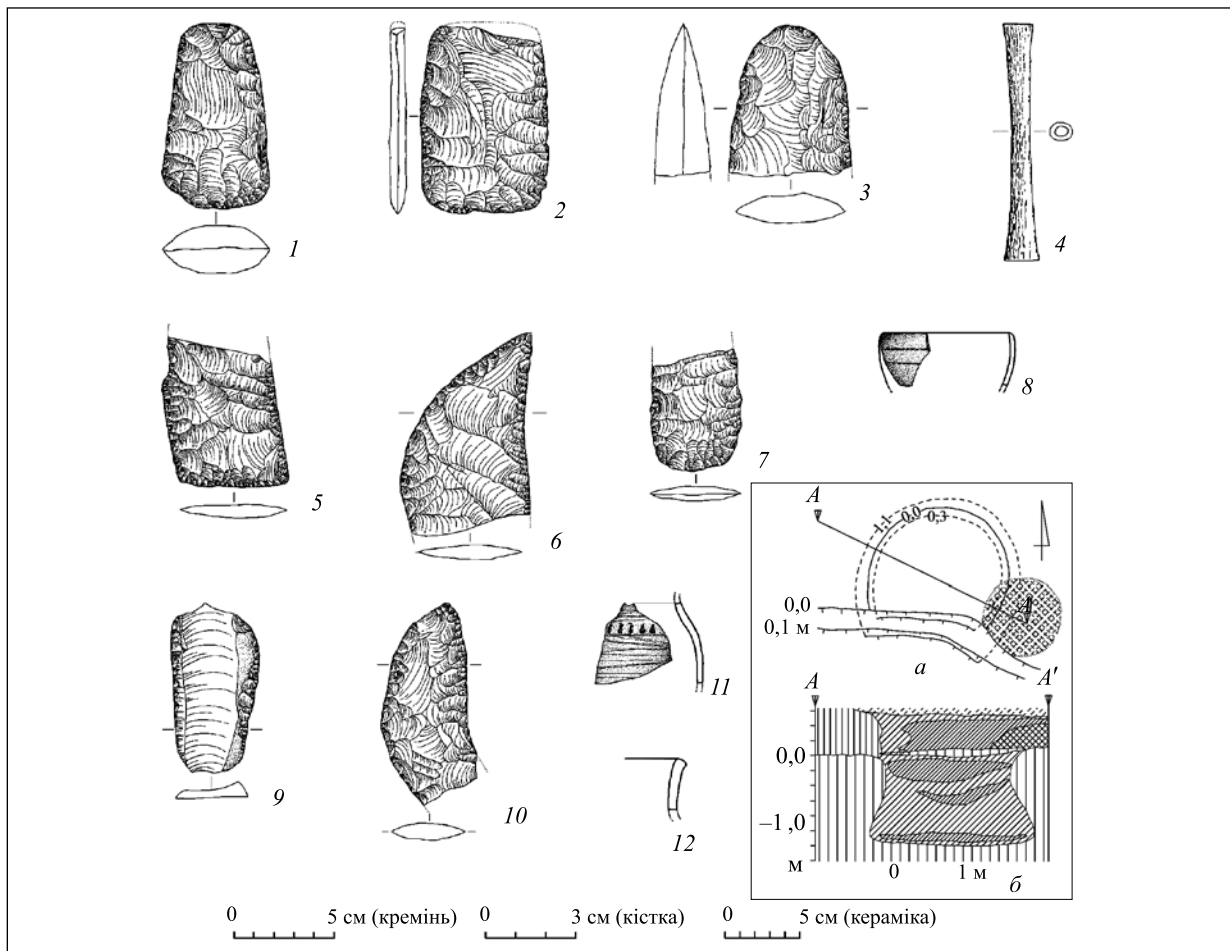

Рис. 4. Дубно-Волиця-2. Об'єкт III: 1—3, 5—7, 9, 10 — вироби з кременю; 4 — кістка; 8, 11, 12 — кераміка. На врізці: а — план; б — розріз по лінії А—А' (умовні позначення див. на рис. 2)

метів, із них 907 — відходи. Знарядь 7: 4 на відщепі і 3 на «основах»: ніж-вістря (рис. 6, 3), 2 фрагменти серпів (рис. 6, 1, 2), ніж — латеральний скребок (рис. 6, 4).

Вироби з кістки представлені проколкою (рис. 6, 7), трубкою із насічками (рис. 6, 5), заготовкою у вигляді опуклої пластини (рис. 6, 6).

Об'єкт Х (рис. 7). Зафіксовано на глибині 0,5 м на межі гумусного і перехідного шарів як потужне скупчення відходів крем'яного виробництва. Під скупченням на рівні перехідного шару виявлено пляму діаметром 1,85 м. На глибині 1 м від рівня фіксації вона звужувалася до діаметра 1,75 м. Глибина ями від скупчення кременю 2,05 м. Діаметр дна — 2,25 м. У північній частині в дні виявлено заглиблення діаметром 0,65 м і завглибшки 0,4 м. У заповненні знайдено фрагменти посуду, вироби з кременю й кістки, 3 шліфувальних каменя з дрібнозернистого пісковику, численні кістки тварин.

Кераміка. Реконструйовано 4 посудини.

1. Амфора (рис. 7, 4) з невисокою шийкою, кулястим тулубом і маленьким денцем. Ручки на плічках. Поверхня заглажена, сіра. В тісті домішка перепаленого кременю. Орнаментована

на плічках і шийці трьома скісними лініями подвійного шнура.

2. Амфорка (рис. 7, 11) з циліндричною горловиною і манжетоподібно потовщеними вінцями. Нижній край манжета утворює ребро з дугоподібними виступами, що збігається з верхнім кріпленням Х-подібних ручок. Поверхня «розчесана», темно-коричнева. В тісті шамот.

3. Фрагмент подібної амфори (рис. 7, 14).

4. Фрагмент напівсферичної миски (рис. 7, 13) зі слідами від ручок під вінцями. Поверхня з розчосами, сіра, в тісті шамот.

Кременевий комплекс налічує 1379 одиниць: 1368 — відходи, 11 — переважно фрагментовані знаряддя (2 виготовлено на пластинчастих відщепі, 9 — на «основах»): трапецієподібна со-кіра (рис. 7, 1), двобічно оброблений ніж (рис. 7, 6), 5 фрагментів серпів (рис. 7, 5, 7—10) і цілий маленький (рис. 7, 2), ніж на пластинчастому відщепі (рис. 7, 3).

Вироби з кістки представлені 3 проколками з трубчастих кісток (рис. 7, 15—17) і одною з кістяною пластини (рис. 7, 12).

Об'єкт ХІ (рис. 6). Це частина єдиної ями з майже прямовисними стінками завглибшки 1 м.

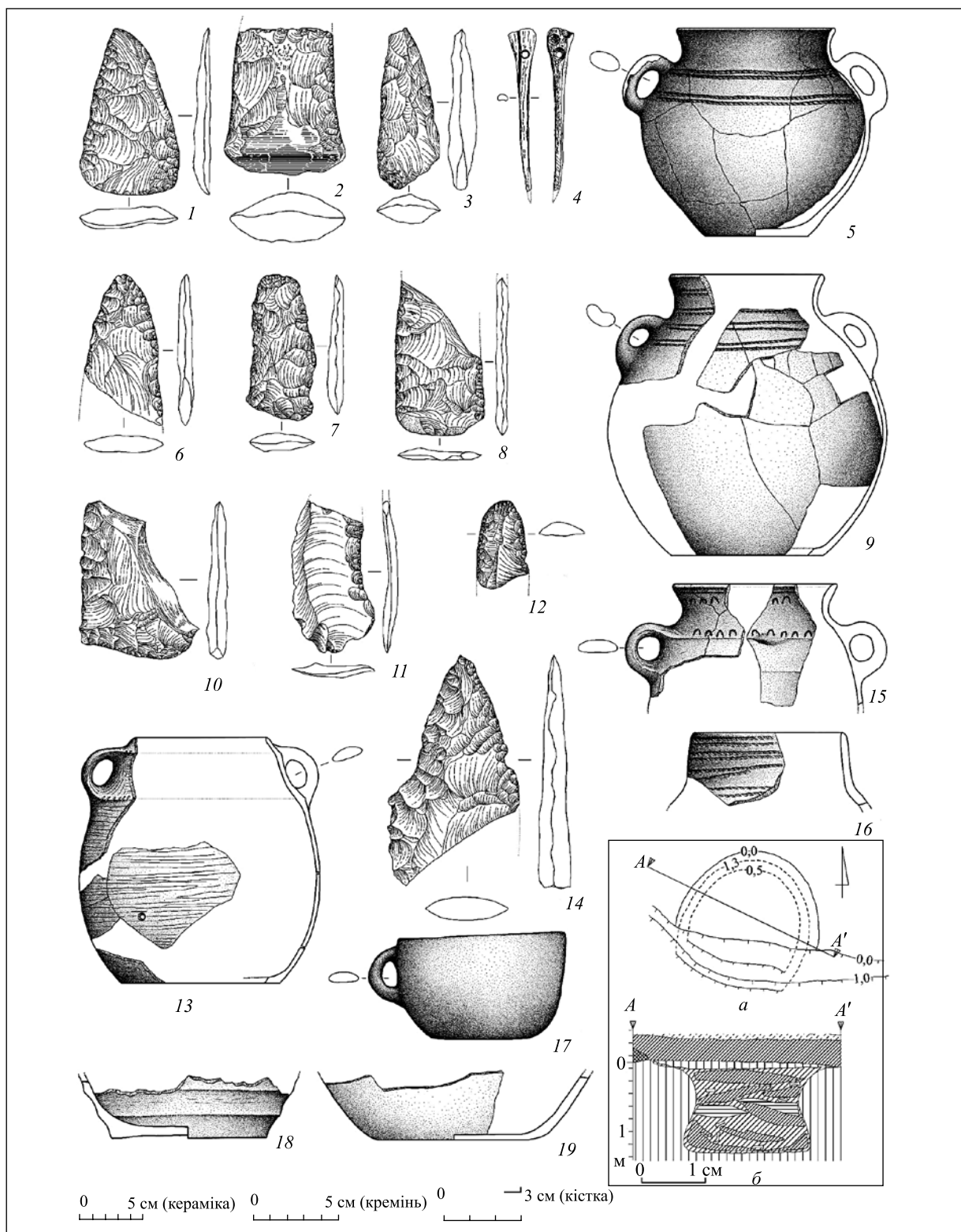

Рис. 5. Дубно-Волиця-2. Об'єкт IV: 1—3, 6—8, 10—12, 14 — вироби з кременю, 4 — кістка; 5, 9, 15—19 — кераміка. На врізці: а — план; б — розріз по лінії А—А' (умовні позначення див. на рис. 2)

Діаметр верхньої частини — 1,85 м, дна — 1,6 м. У заповненні виявлено незначну кількість відщепів та уламків кременю, кісток тварин, дрібних фрагментів стжижовської кераміки.

Об'єкт XIII (рис. 8). Зафіксовано за різким

зростанням кількості знахідок на початку перехідного шару на глибині 0,5 м. Трохи нижче виявлено контури овалу $2,9 \times 2,2$ м, що на глибині 1,3 м став округлим і зменшився до діаметра 1,6 м. Ще нижче почалася власне яма, що на

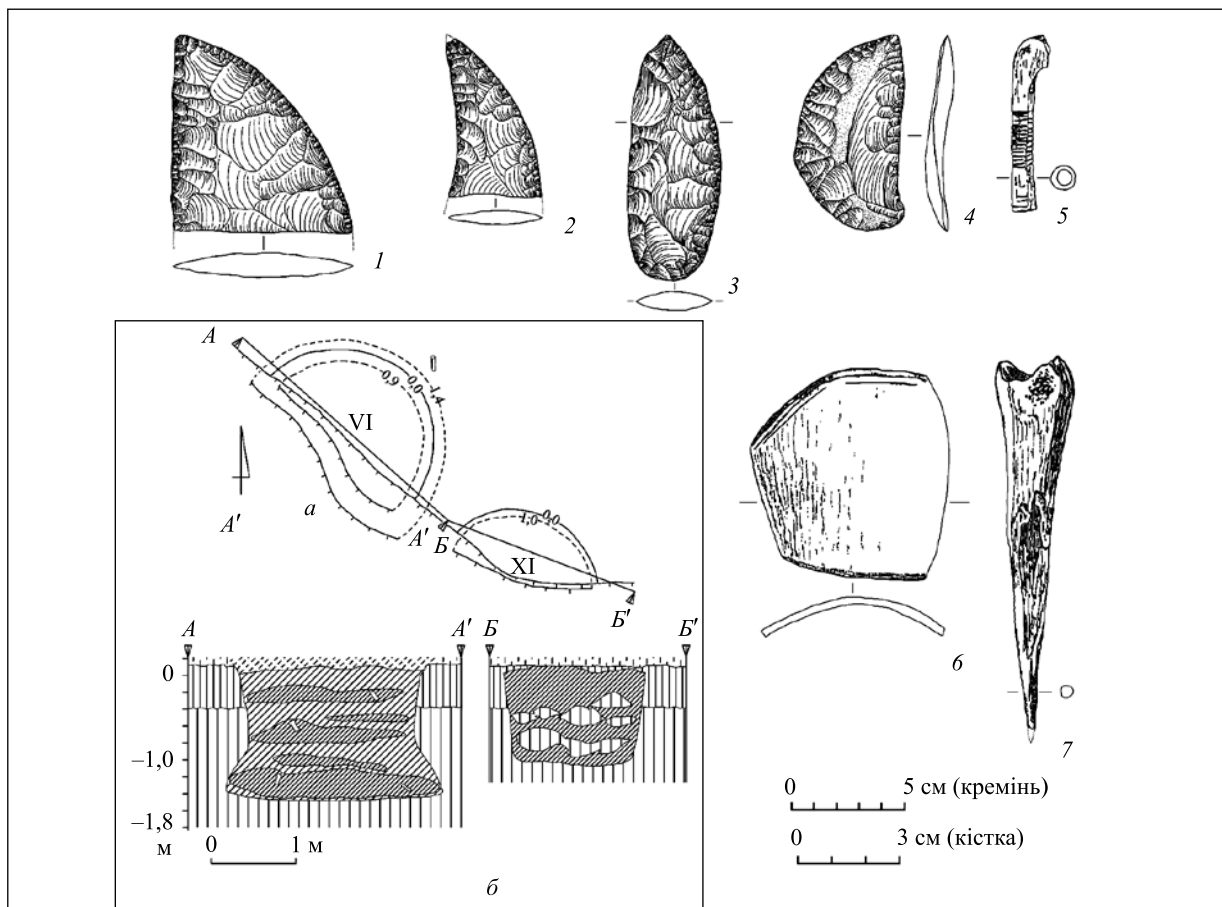

Рис. 6. Дубно-Волиця-2. Об'єкти VI і XI: 1—4 — вироби з кременю; 5, 7 — кістка. На врізці: а — плани; б — розрізи об'єктів по лініях А—А' і Б—Б' (умовні позначення див. на рис. 2)

глибині 2,3 м мала діаметр 2,6—2,7 м. Глибина ями — 1,8 м. Заповнення об'єкта шарувате. В заповненні було багато кісток тварин і мушлів, траплялися шматки обгорілої глини й кременю, кальциновані кістки й вуглики, уламки посуду, вироби з кістки й мушлі, дуже багато кременю.

Кераміка налічує 242 фрагменти. Найбільший інтерес становлять такі фрагменти.

1. Амфороподібна посудинка з короткою звуженою шийкою і кулястим тулубом (рис. 8, 2). Під вінцями — сліди ручки. Денце широке, знизу з обідком. Поверхня розчесана, коричнево-чорна, в тісті шамот. Орнаментована на шийці трьома шнуровими лініями, на плічках — рядком вертикальних відбитків шнура. На шийці два просвердлених отвори.

2. Подібна посудинка з валикоподібним потовщенням на плічках, карбованим вертикальними відбитками шнура (рис. 8, 1). Поверхня розчесана, коричнево-чорна, в тісті шамот.

3. Фрагмент амфори зі стягненими вінцями й слідами ручки під ними (рис. 8, 9). Поверхня жовтогарячо-коричнева, розчесана, домішка шамоту. Прикрашена рядком наколів по внутрішньому боці вінця, двома рядками наколів під вінцями і вертикальними відбитками шнура над ручкою.

4. Фрагмент посудини з лійчастою горловиною (рис. 8, 6). Під вінцями дугоподібний виступ, що переходить у горизонтальне ребро. Поверхня чорна з жовтогарячими плямами, розчесана, в тісті шамот.

5. Фрагмент амфори з кулястим тулубом, звуженою шийкою і широкою петельчастою ручкою на плічках (рис. 8, 4). Поверхня розчесана й заглажена, чорно-коричнева, в тісті шамот. Прикрашена подвійним шнуром на шийці та ручці.

6. Фрагменти конічної миски (рис. 8, 12). Прикрашена виступом-шишечкою під вінцями і рядком наколів. Поверхня розчесана, сіро-чорна, в тісті шамот.

7—8. Фрагменти подібних мисок (рис. 8, 13, 14).

9. Фрагмент посудини з реберчастим переламом стінок із наколами по ребру (рис. 8, 7). Поверхня рівна, в тісті шамот.

10. Фрагмент амфори з низькою циліндричною горловиною і петельчастою ручкою під вінцями (рис. 8, 3). Поверхня лощена, чорна, в тісті перепалений кремень. Прикрашена трьома стрічками подвійного шнура.

11. Фрагменти посудини зі слабoproфільованою лійчастою горловиною (рис. 8, 5). Орнаментована на шийці шнуром.

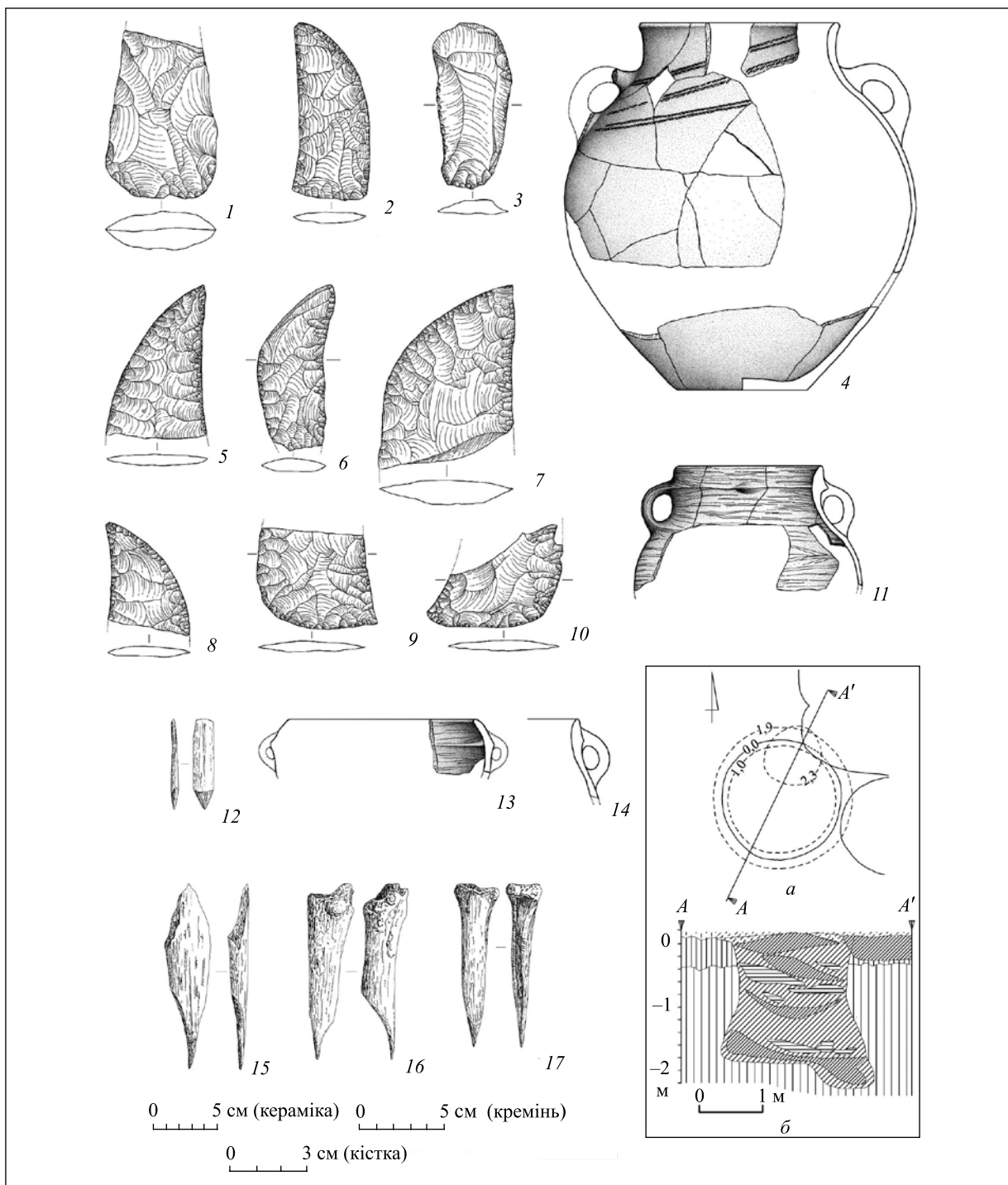

Рис. 7. Дубно-Волиця-2. Об'єкт Х: 1—3, 5—10 — вироби з кременю; 4, 11, 13, 14 — кераміка; 12, 15—17 — кістка. На врізці: а — план; б — розріз по лінії А—А' (умовні позначення див. на рис. 2)

12. Фрагменти стінок з підтрикутними в перетині наліпними валиками (рис. 8, 10, 11).

13. Фрагмент посудини з нахиленими до середини вінцями (рис. 8, 8).

Кременевий комплекс налічує 7392 екз.: 7276 — відходи, 116 — знаряддя й фрагменти знарядь. Більша частина кременю була розташована компактними скупченнями. Із 53 двобічно оброблених знарядь 27 — серпи (рис. 9, 1—13). Зауважимо, що цілі серпи (3 екз.) знай-

дено в перехідному шарі, де погано читалися деталі об'єкта. Не виключено, що то був зруйнований і перевідкладений «склад готової продукції». Ще 12 фрагментів — сокири різних типів (рис. 9, 16—20), 5 — фрагменти вістер на списи (рис. 9, 14) і 9 — різаків та інші біфаси. З-поміж знарядь на відщепках і пластинчастих відщепках 13 ножів, 7 латеральних і 1 кінцевий скребки (рис. 9, 15), 2 скобелі, 6 комбінованих знарядь, 6 різаків і стамесок, «рубанок», 2 від-

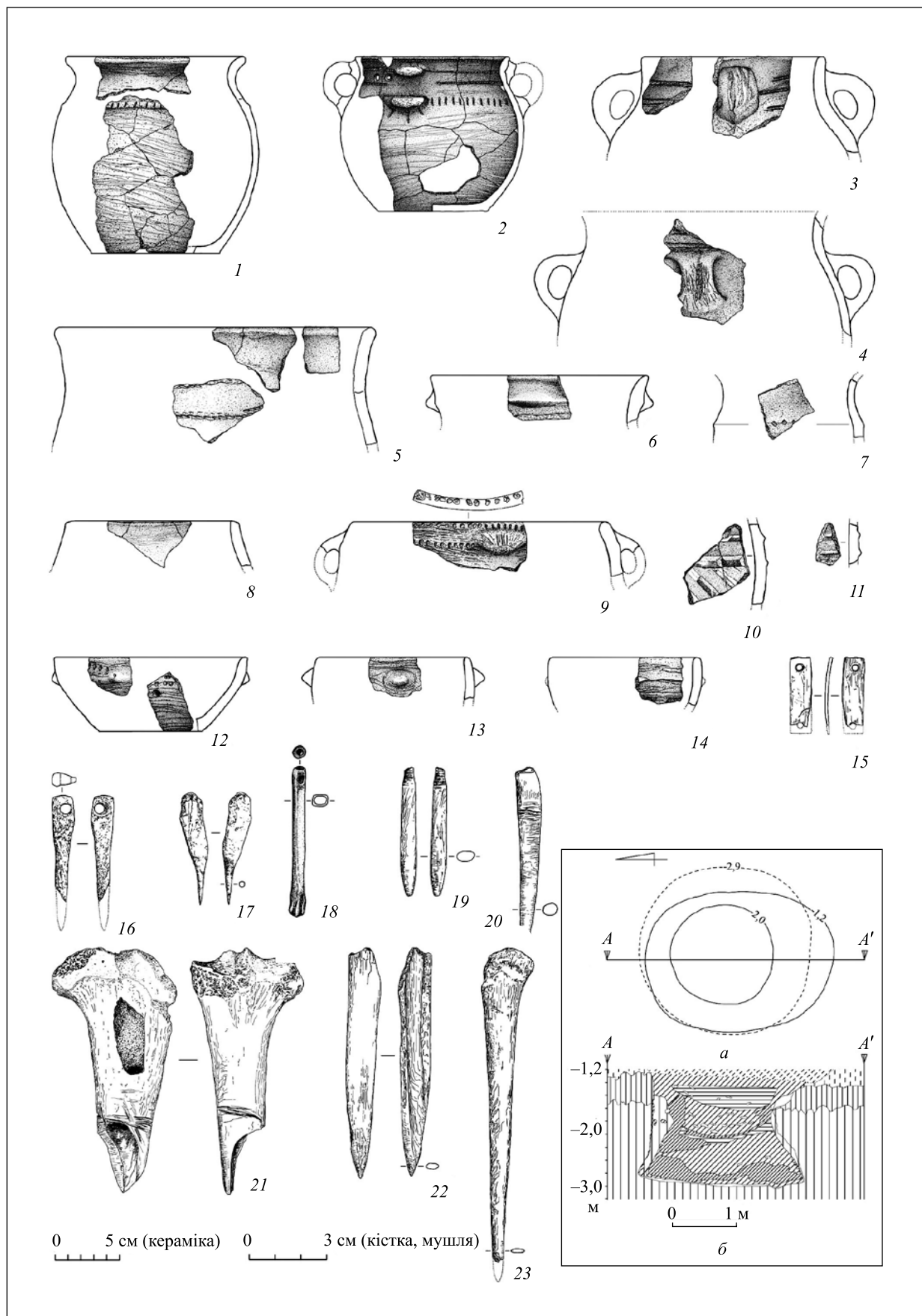

Рис. 8. Дубно-Волиця-2. Об'єкт XIII: 1—14 — кераміка; 15—23 — кістка, мушля. На врізці: а — план; б — розріз по лінії А—А' (умовні позначення див. на рис. 2)

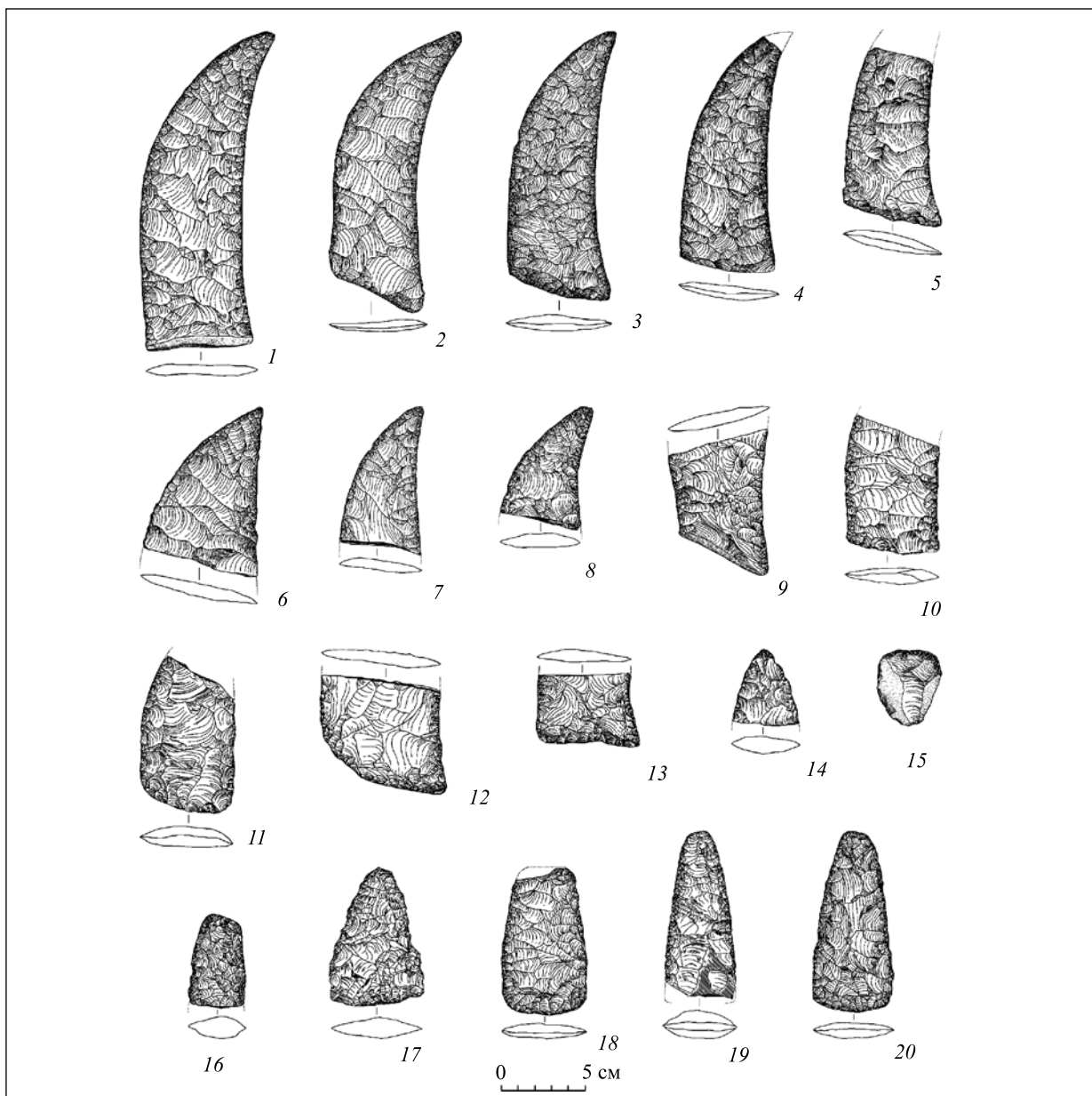

Рис. 9. Дубно-Волиця-2. Об'єкт XIII. Вироби з кременю

бійники, 4 ретушери, 23 відщепи з ретушню тощо.

Вироби з кістки й мушлі — це 13 переважно поламаних предметів. Серед них прямокутна підвіска із мушлі з отворами на кінцях (рис. 8, 15), кістяна голка з широким вушком (рис. 8, 16), трубочка з отвором (рис. 8, 18), фрагмент підвіски з фаскою (рис. 8, 19), проколка з тонким жальцем (рис. 8, 17), фрагмент кілочка з конічним кінцем (рис. 8, 22), велика проколка (рис. 8, 23), проколка з концентричними нарізами (рис. 8, 20), «мотика» (рис. 8, 21).

Об'єкт XVI (рис. 10). Мав складну конструкцію через поправлення його в процесі функціонування. Фіксувався на глибині 0,9—0,95 м як сіро-жовта пляма на тлі темнішого перехідного шару. На глибині 1,0—1,1 м яма мала вигляд

овалу розмірами $3,6 \times 2,6$ м, який на глибині 0,8 м трансформувався в слабoproфільоване вісімкоподібне в плані приміщення розміром $4,0 \times 2,3$ м із дном із перемішаного з гумусом суглинку і підбосом у північно-західній стіні з рештками печі (чи кострища) у вигляді шматків череню, печини й вугликів. Нижче дна виявлено нижню частину трапецієподібної ями завглибшки 0,65 м і верхнім діаметром 2,2 м, нижнім — 2,6 м. Заповнення шарувате, з численними скупченнями кременю, найбільше з яких розміщувалося на дні верхньої ями — у вигляді стінки з великих уламків кременю розмірами $1,3 \times 0,6 \times 0,35$ м. Характер знахідок у заповненні подібний до такого у заповненні попереднього об'єкта.

Кераміка налічує 237 фрагментів, з них близько 190 знайдено у верхній ямі. Кераміка

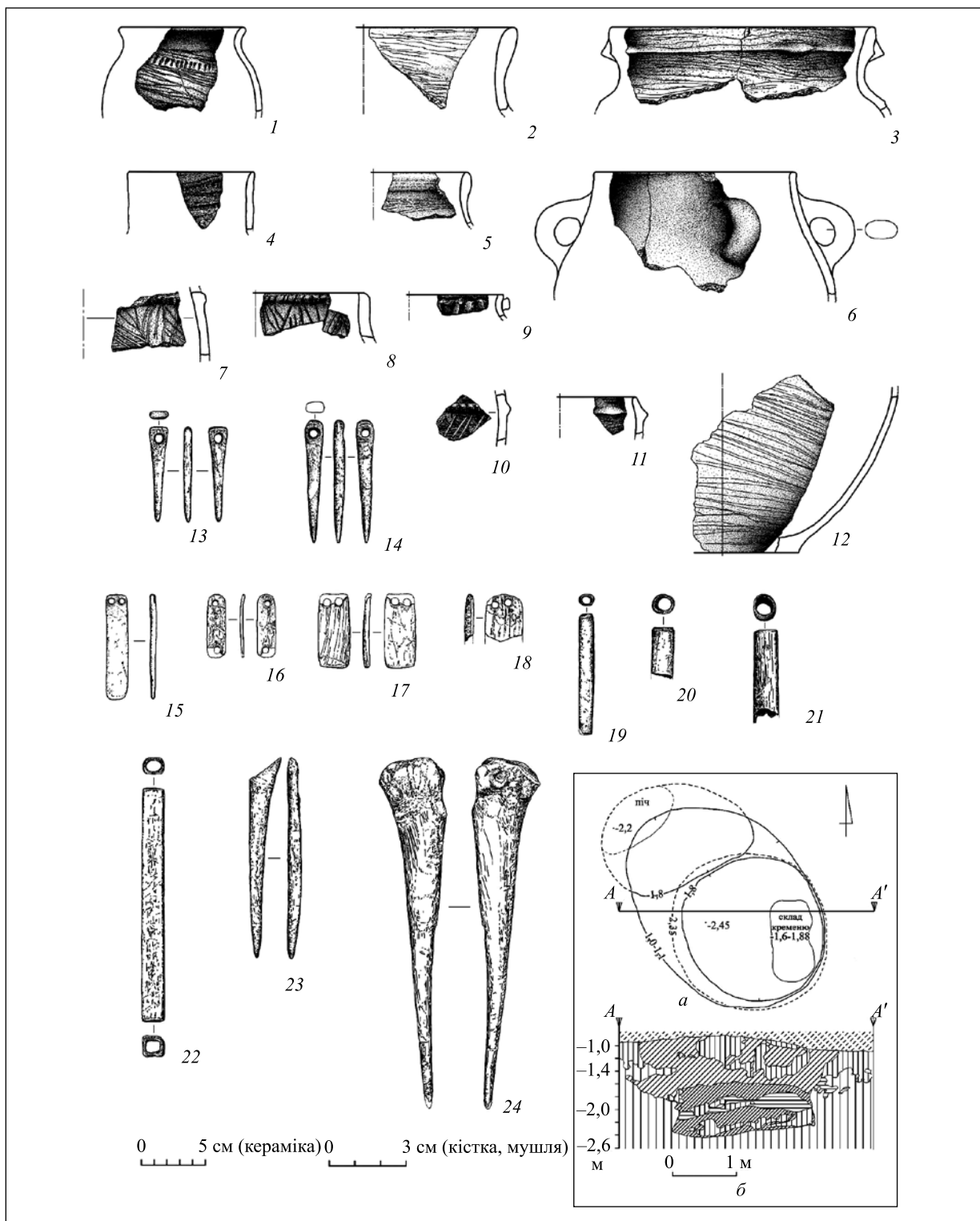

Рис. 10. Дубно-Волиця-2. Об'єкт XVI: 1—12 — кераміка; 13—24 — кістка, мушля. На врізці: а — план; б — розріз по лінії А—А' (умовні позначення див. на рис. 2)

обох ям суттєво не різняться. Найвиразнішими є 12 фрагментів.

1. Уламок посудини з малим виділенням децем і роздутим тулубом (рис. 10, 12). Поверхня сіро-жовтогаряча, розчесана, в тісті домішка шамоту.

2. Фрагмент миски з виступом (рис. 10, 11).

Поверхня розчесана, коричнево-сіра, в тісті шамот.

3. Фрагмент горщика чи амфори з високою циліндричною горловиною і манжетоподібно потовщеними вінцями (рис. 10, 5). Поверхня розчесана й заглажена, темно-коричнева, в тісті кремій і шамот (?).

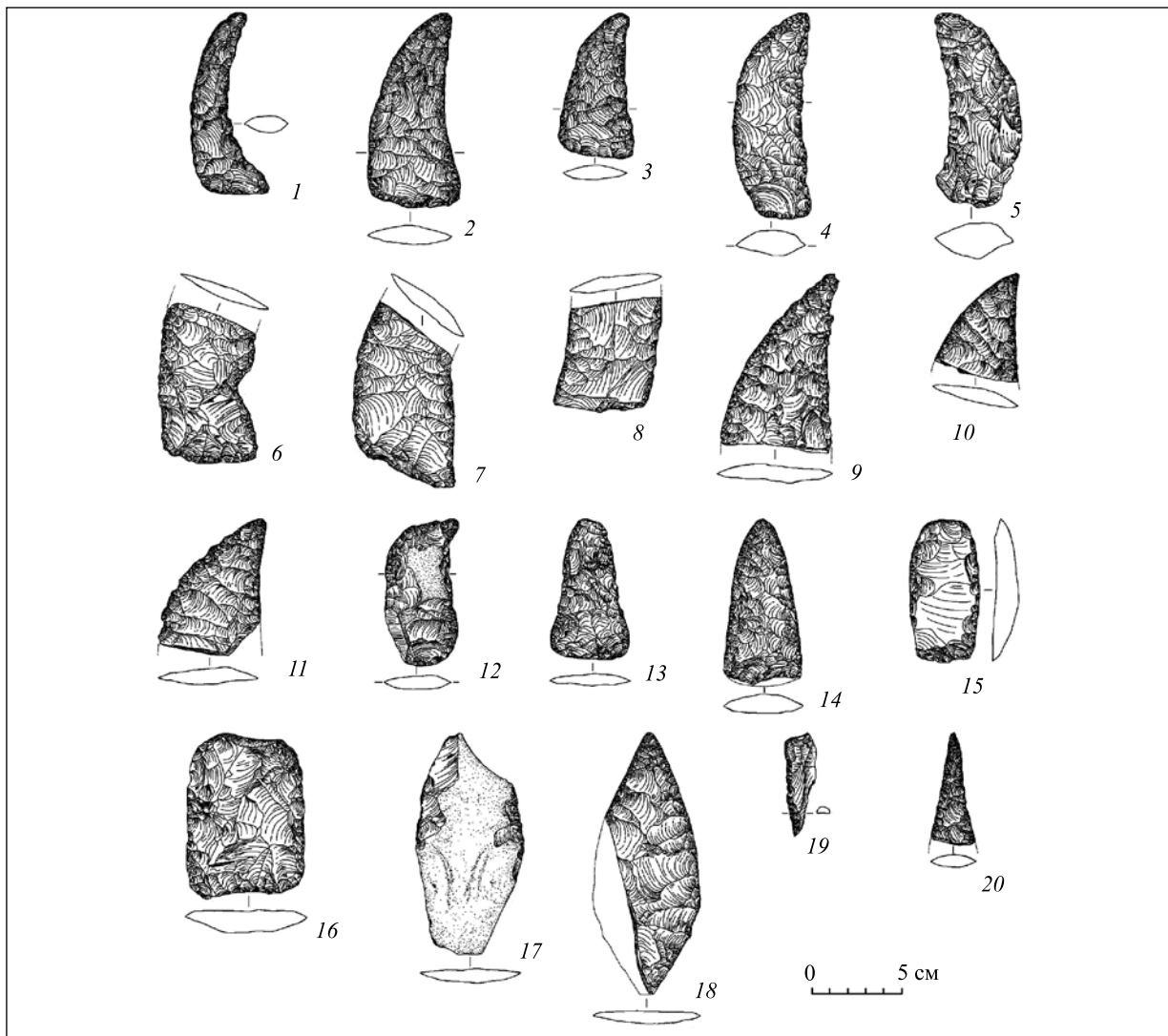

Рис. 11. Дубно-Волиця-2. Об'єкт XVI. Вироби з кременю

4. Фрагмент подібної посудини, але більшого розміру (рис. 10, 2).

5. Частина горщика з рядком рисок на плічках (рис. 10, 1). Поверхня черно-коричнева, розчесана, в тісті домішка шамоту й жорстви.

6. Фрагмент верхньої частини посудинки з трьома рядками наколів (рис. 10, 4). Поверхня чорна, заглажена, в тісті шамот.

7. Верхня частина горщика з манжетоподібно потовщеними вінцями (рис. 10, 3). Поверхня сіро-коричнева, розчесана, в тісті шамот. По краю манжета розміщено мигдалеподібні виступи.

8. Верхня частина амфори (рис. 10, 6) з ручкою, прикріпленою до горловини й плічок. Поверхня рівна, бежева, в тісті перепалений кремінь.

9. Фрагмент, орнаментований карбованим валиком і скісними лініями (рис. 10, 10). Поверхня бежева з тонкими розчосами, в тісті домішка вапняку або черепашки.

10. Фрагмент із карбованим валиком під

вінцями (рис. 10, 9). Поверхня рівна, чорна, в тісті дрібна жорства.

11. Фрагмент, орнаментований карбованим валиком і скісними лініями (рис. 10, 7). Поверхня рівна, сіро-чорна, в тісті черепашка або вапняк.

12. Уламки посудини з низькою циліндричною горловиною (рис. 10, 8). Прикрашені скісними лініями й насічками по краю вінець. Поверхня шерехата, сіро-чорна, в тісті черепашка або вапняк.

Кременевий комплекс налічує 12 010 предметів, із них 11 924 — відщепи й уламки. Здебільшого кремій зафіксовано компактними скупченнями. З-поміж 86 предметів із вторинною обробкою 47 двобічно оброблених. Це цілі й фрагментовані серпи різних типів (28 екз.) (рис. 11, 1—11), 3 лінзоподібні у перетині сокири (рис. 11, 13, 14), 5 фрагментів можна віднести до наконечників на спис (рис. 11, 18, 20), 11 — різаків, стамески та інші біфаси (рис. 11, 12, 15, 16). Серед знарядь на відщепках 3 ножі (рис. 11,

17), 9 скребків, 2 скобелі, 2 проколки (рис. 11, 19), прокрутки, великий пренуклеус, ретушери й відщепи з ретушню.

Вироби з кістки й мушлі — ціла, недороблена й 3 ушкоджених підвіски із мушлі (рис. 10, 15—18), 2 кістяні голки (рис. 10, 13, 14), 1 під-квадратна й 3 округлих у перетині трубочки (рис. 10, 19—22), 2 проколки (рис. 10, 23, 24) та знаряддя із рогу оленя.

Аналіз матеріалів. Більшість об'єктів на поселеннях стжижовської культури представлено ямами округло-овальної у плані форми з прямовисними, трохи скошеними до центру або східчастими стінками (Захарук 1961; Свешников 1961; 1962; Głosik 1968, s. 18—19; Пелешишин 1971, с. 90—101). Трапецієподібні в перетині ями характерні для поселень межановицької культури (Machnikowe 1987, s. 43, гус. 5—12; Kadrow 1991, s. 91).

Кераміку технологічно й стилістично можна розділити на кілька груп. Домінує типова для стжижовської культури кераміка: з домішкою шамоту, розчесаною поверхнею, манжетоподібно потовщеними вінцями, прикрашена пластичними виступами, реберцями-валиками, відбитками шнура і наколами. Другу виразну групу складає посуд, близький до городоцько-здовбицької культури: з домішкою перепаленого кременю, добре заглаженою або лощеною поверхнею, орнаментований відбитками шнура.

Посуд здебільшого представлено амфорами. Для амфор першої технологічної групи (9 екз.) — стжижовських — спільними є специфічні Х-подібні ручки. За формою і місцем кріплення ручок можна виділити 5 відмін. Амфори першої відміни (рис. 2, 7; 5, 16) дещо нагадують типи А-а й А-б класифікації Є. Глосіка (Głosik 1968, гус. 7, а, б). Подібні амфори знайдено в ямі 22 на поселенні Зозів II (Свешников 1974, рис. 45, 7, 8). Амфорам другої відміни (рис. 7, 11; 8, 2) відома аналогія із пох. 2 кургану Жорнів (Свешников 1993, рис. 4, 24). Третя відміна (рис. 5, 15; 8, 4) близька до амфори із Зозова II (Свешников 1974, рис. 39, 7), четверта (рис. 2, 18) — до орнаментованих амфор із поховань у Валентинові й Вишкові (Свешников 1974, рис. 47, 5, 12). Амфори п'ятої відміни (рис. 5, 13; 8, 9) — так звані діжкоподібні — відомі, як правило, за фрагментами (Głosik 1968, гус. 8, 11, 12).

Амфори другої технологічної групи (6 екз.) за конструкцією ручок можна розділити на 2 відміни. З амфор першої відміни (рис. 2, 3; 5, 5, 9; 7, 4) знахідка з ями I найближче стоїть до амфор із Городка (Свешников 1974, рис. 26, 14, 17) і в цілому до амфор типу С ранньої фази межановицької культури (Kadrow, Machnik 1997, гус. 13, С1, С2). Цікаво, що амфори типу С не характерні для ареалу власне межановицької культури

(Machnik 1977, s. 30, 31; Kadrow, Machnik 1997, s. 76—80), натомість є наймасовішими знахідками на пам'ятках городоцько-здовбицької культури. Амфори другої відміни (рис. 8, 3; 10, 6) в межановицькій культурі прямих аналогій не мають, а на Волині орнаментовані зразки відомі з поселення Майдан Моквинський (Ginter, Rogozińska-Goszczyńska 1965, tabl. III, 13; VI, 5, 8), неорнаментовані — з поселення Торчин (Пелешишин 1971, рис. 8, 1).

Горщики (рис. 2, 15; 8, 1; 10, 1) й миски (рис. 2, 16; 7, 13; 8, 12—14; 10, 11) належать до першої технологічної групи і мають численні аналогії на стжижовських поселеннях Ставок (Захарук 1961, рис. 4, 3—6, 10—17), Стжижов (Głosik 1968, гус. 21, 22, 29, 30), Білів, Торчин (Пелешишин 1971, рис. 7, 2, 4; 8, 4, 5), Зозів II, Валентинів (Свешников 1974, рис. 39, 2; 47, 11). Черпак (рис. 5, 17) належить до другої технологічної групи і має аналогії на поселенні Здовбиця (Свешников 1961, рис. 20, 19) і пох. 55 у Межановицях (Kadrow, Machnik 1997, гус. 37, 9, 11).

Численні вироби з кременю разом із більшістю кераміки яскраво репрезентують стжижовську культуру. Характерним є переважання біфасціальних макролітичних форм і домінування серпів за наявності сокир і наконечників списів, значна кількість ріжучих знарядь, відсутність нуклеусів і пластин, а також слідів спрацьованості на більшості двобічних знарядь. Значну частину серпів і їх фрагментів, знайдених на всіх об'єктах, можна віднести до типу «Раціборовице» (Libera 2001, s. 130, гус. 39). Аналогії таким серпам є на поселенні Торчин (Пелешишин 1971, рис. 8, 16) і однойменному могильнику (Fitzke 1975, гус. 7, b; 14, a), поселеннях Зозів II (Свешников 1974, рис. 34, 30) і Караєвичі (Свешников 1961, табл. II, 16), Страклівському скарбі (Конопля 1982, рис. 5, 12, 14, 15).

Серед виробів із кістки найбільше шил і проколки (рис. 6, 7; 7, 12, 15—17; 8, 17, 20, 22, 23; 10, 23, 24). Подібні вироби виявлено майже на всіх поселеннях стжижовської культури (Захарук 1961, рис. 7, 3—6; Głosik 1968, гус. 24, l, m; 25, b, c; 26, f, g; 27, d, e; 28, e; Свешников 1974, рис. 39, 6; 40, 16, 17; 45, 3; 49, 1; Пелешишин 1971, рис. 5, 17—19, 21, 22). Голки (рис. 5, 4; 8, 16; 10, 13, 14) відомі з поселень Ставок (Захарук 1961, рис. 7, 7, 8), Стжижов (Głosik 1968, гус. 24, h; 28, f), Зозів II (Свешников 1974, рис. 34, 12; 40, 15). Типовими для стжижовських пам'яток є трубки (рис. 4, 4; 6, 5; 10, 19—22). Підвіска у вигляді трубки з отвором (рис. 8, 18) має прями аналогії у Ставку (Захарук 1961, рис. 7, 17) і Стжижові (Głosik 1968, гус. 24, g). Пластинки з мушлі з отворами (рис. 8, 15; 10, 15—18) знайдено на поселеннях Ставок (Захарук 1961, рис. 7, 20, 21) і Білів (Пелешишин 1971, рис. 7, 11).

Культурна й хронологічна атрибуція пам'ятки. Отже, пам'ятка має дещо змішаний характер. Кременевий комплекс є типовим для стжижовської культури, як і більшість кераміки та вироби із кістки й мушлі. Проте форма ям вказує на межановицьку культуру, у класичну фазу якої з'явилися аналогічні нашим біфаціальні вироби, що побутували до початку пізньої фази. Подібні кістяні вироби в межановицькій культурі також поширилися з класичної фази, а згадані черпаки характерні для пізньої фази. Отже, на підставі типологічних зіставлень пам'ятку можна синхронізувати з класичною — початком пізньої фази межановицької культури. Однак амфори другої технологічної групи, що більше відповідають ранній фазі межановицької культури, випадають із цих зіставлень, тому лишається пов'язати їх саме з городоцько-здовбицькою культурою, яку вони і характеризують.

Зі змішаними комплексами зіткнувся у Здовбиці й І.К. Свешніков. У житлі 1 на черені виявлено амфору стжижовської культури й амфору та черпак городоцько-здовбицької (Свешніков 1961, рис. 20, 18—20). Слід зазначити, що цей комплекс перегукується з посудом із об'єкта IV. Дослідник відніс житло 1 до пізнього етапу городоцько-здовбицької культури і розглядав посуд із нього як наслідок контактів між двома культурами. Пізніше він, частково погоджуючись із Я. Махніком, визнав наявність на Волині й межановицьких комплексів, наприклад, поховання у Волиці Страклівський і Торчині (Свешніков 1993, с. 25). М.А. Пелешишин також звертав увагу на наявність серед типового для стжижовської культури посуду й кераміки, що має відмінні технологічні й стилістичні риси, але пояснював це зв'язками з межановицьким населенням (Пелешишин 1971, с. 102). Я. Махнік, ототожнюючи городоцько-здовбицьку культуру з ранньою фазою межановицької, розглядав змішані матеріали як стжижовські з механічною домішкою межановицьких (Kadrow, Machnik 1997, s. 50) або як перехідні від ранньої фази межановицької культури до стжижовської, не виключаючи можливості в майбутньому виділення відповідної цим матеріалам протостжижовської фази (Machnik 1978, s. 81).

Найузгодженішою з фактами, попри певні застереги, видається позиція І.К. Свешнікова. З ог-

ляду на матеріали поселення Дубно-Волиця-2 її можна сформулювати так: в епішнуровий час на Волині фіксуються городоцько-здовбицькі, межановицькі, стжижовські й змішані комплекси. Городоцько-здовбицька культура є окремим явищем, і вік її не був коротшим за межановицьку, а отже, приблизно з класичної фази останньої вона розвивалася паралельно зі стжижовською культурою. Це стало особливо очевидним, коли Є. Лібера розділив серпи межановицької й стжижовської культур, а також довів приблизно одночасну їх появу в обох культурах (Libera 2001, s. 129—130). І.К. Свешніков так само оцінював цю ситуацію, тож віднесення вченим поселення Зозів I до пізнього етапу городоцько-здовбицької культури, синхронного стжижовській, є цілком виправданим (Свешніков 1974, с. 109, рис. 34, 35). Слід зауважити, що домішок стжижовської культури на цьому поселенні не помічено, а одна із амфор за відсутності орнаментативної корелює зі знахідкою на об'єкті XVI (рис. 10, 6). Можна припустити, що деякі змішані комплекси є окремим явищем, не пов'язаним ані з механічним змішуванням одночасних різнокультурних матеріалів, ані з процесом переростання однієї культури в іншу. Тут слід зважати на характер самої пам'ятки Дубно-Волиця-2, яку навряд чи можна віднести до традиційних поселень. З огляду на провідні знахідки — скупчення кременю — це був виробничий осередок, у межах якого перетинались інтереси носіїв переважно стжижовської культури, а також, імовірно, городоцько-здовбицької і навіть межановицької. Адже, як показав Є. Лібера, межановицьке населення значною мірою забезпечувало свої потреби в знаряддях волинським кременем, що, швидше за все, здійснювалося не лише через обмін, а й через допуск західного населення до волинських родовищ кременю, чим, зрештою, й можна пояснити певну спорідненість межановицької культури та городоцько-здовбицької, з одного боку, і стжижовської — з іншого. Водночас городоцько-здовбицька культура демонструє не лише певну самобутність на тлі межановицької, а й інші закономірності розвитку керамічного комплексу. Проте ми не схильні абсолютизувати ці висновки, оскільки поселення порушує більше запитань, аніж дає відповідей на них.

Бандрівський М. Роль азово-причорноморських степових культур у походженні і розвитку скотарської спільноти на заході Подільської височини (3700—2900 рр. до н. е.) // МДАПВ. — 2005. — Вип. 9. — С. 135—173.

Бандрівський М. Північно-західна периферія культурного кола Бабино: спостереження за хронологією та поховальним обрядом // Історія релігій в Україні. — Львів, 2006. — Кн. I. — С. 8—26.

Захарук Ю.М. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині // МДАПВ. — 1961. — Вип. 3. — С. 22—41.

Конопля В.М. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді — ранньої бронзи // Археологія. — 1982. — № 37. — С. 17—31.

- Охріменко Г.В., Локайчук С.М. Означення культур епохи бронзи на Волині // Нариси культури давньої Волині. — Луцьк, 2006. — С. 309—312.
- Пелешишин М.А. Нові поселення стжижовської культури на Волині // Археологія. — 1971. — № 1. — С. 89—103.
- Свешников И.К. Памятники культуры шнуrowой керамики у села Здолбица (УССР) // КСИА. — 1961. — Вып. 85. — С. 55—65.
- Свешников И.К. Пам'ятки культур шнуrowої кераміки в басейні р. Устя // МДАПВ. — 1962. — Вип. 4. — С. 44—53.
- Свешников И.К. Поселение культуры шнуrowой керамики у с. Городок Ровенской области // КСИА. — 1964. — Вып. 97. — С. 127—134.
- Свешников И.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974.
- Свешников И.К. Стжижовская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). — К., 1990. — С. 68—74.
- Свешников И.К. Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині // Studia archaeologica. — 1993. — № 1. — С. 23—31.
- Fitzke J. Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczynie pod Luckiem na Wolyniu // WA. — 1975. — № 11, z. I. — S. 53—62.
- Głosik J. Kultura Strzyżowska // MS. — 1968. — T. 11.
- Ginter B., Rogozińska-Goszczyńska R. Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej // MA. — 1965. — 6. — S. 33—68.
- Kadrow S. Chronologia wczesnej epoki brązu. Stanowisko Babia Góra w Iwanowicach // Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej. — LMA. — 1991. — T. 6. — S. 91—101.
- Kadrow S., Machnik J. Kultura Mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. — PKA. — 1997. — 29. — 196 s.
- Libera J. Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy. — Lublin, 2001. — 237 s.
- Machnik J. Frühbronzezeit Polens // PKA. — 1977. — 15. — 222 s.
- Machnikowa A. & J., Kaczanowski K. Osada i cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu na «Górze Klin» w Iwanowicach. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. — 158 s.

Одержано 21.12.2006

В.А. Самолюк

ПОСЕЛЕНИЕ СТЖИЖОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА р. ИКВА НА ВОЛЫНИ

Материалы многослойного памятника Дубно-Волиця-2 позволяют вернуться к дискуссионным вопросам о хронологическом соотношении городокско-здолбицкой, стжижовской и межановицкой культур. Открытые объекты в виде трапециевидных ям, известные только в межановицкой культуре, сопровождалась преимущественно материалами стжижовской культуры и, в меньшей мере, городокско-здолбицкой. Типологические особенности находок позволяют синхронизировать объекты с классической и поздней фазами межановицкой культуры. Это противоречит концепции польских исследователей, которые, рассматривая городокско-здолбицкую культуру как восточный вариант межановицкой, ограничивают ее век в основном ранней фазой из-за формирования на Волини стжижовской культуры и подтверждают таксономическо-хронологическую схему И.К. Свешникова, хотя последняя и требует уточнений.

В.О. Самолук

SETTLEMENT OF STZHYZHOVSKA CULTURE ON THE IKVA RIVER IN VOLYN REGION

Materials of multi-layer site Dubno-Volytsya 2 allow the author to return to controversial issue of the chronological correlation of Horodsko-Zdovbytska, Mezhanovytska, and Stzhyzhovska cultures. Discovered trapezoid pits known only in Mezhanovytska culture contained mainly the materials of Stzhyzhovska culture and to a less degree the materials of Horodsko-Zdovbytska culture. Typological peculiarities of the finds allow synchronizing them with the classical and late phase of Mezhanovytska culture. This fact contradicts the conception of Polish scholars who are viewing Horodsko-Zdovbytska culture as the eastern variant of Mezhanovytska culture limiting the former to the early phase because of the forming of Stzhyzhovska culture in Volyn region. Thus, this fact confirms the taxonomic and chronological scheme by I.K. Sveshnikov, which, however, needs to be adjusted.

СЕРЕЖКИ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НОВОЇ ЕРИ З КОЛЕКЦІЇ С.М. ПЛАТОНОВА У ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ*

Подано каталог, хронологію та атрибуцію золотих сережок перших століть нової ери з колекції С.М. Платонова, що зберігаються в Національному музеї історії України. На основі аналізу близьких аналогій зроблено висновок про ймовірність походження розглянутих речей із античних, пізньоскіфських та сарматських поховальних комплексів Північного Причорномор'я.

У 2001 р. С.М. Платонов передав до Національного музею історії України колекцію археологічних матеріалів. Речі були пришиті до планшетів і не скомпоновані за хронологічним чи будь-яким іншим принципом. Важливе місце серед предметів займають прикраси із золота. Найчисленнішою є група сережок перших століть нової ери. На жаль, місце та час знахідок речей не відомі, хоча є всі підстави припускати, що значна їх частина походить із грабіжницьких розкопок 1990-х рр. Деякі речі мають близькі аналогії на пам'ятках Північного Причорномор'я і є особливо цікавими.

1. Сережка. I ст. Золото 750⁰; кування. Інв. № ДРА 1881: 15 × 12 мм, маса 0,64 г (рис. 1).

Сережка у вигляді кільця з круглого в перерізі дроту, один кінець у вигляді гачка, а інший — загнутий у петлю, спіралью завитий і обмотаний навколо дроту. Збереженість: без пошкоджень.

Подібні срібні сережки знайдено в пох. 2 могили № 164 некрополя Золотого (Корпусова 1983, с. 110, рис. 15, 10, табл. XLIV, 18). В.Н. Корпусова датує їх першою половиною I ст. н. е.

2. Сережки (пара). I ст. Золото 750⁰; кування, паяння. Інв. № ДРА 1766, 1767; ДРА 1766: 22 × 23 мм; маса 3,65 г; ДРА 1767: 22 × 23 мм, маса 4,10 г (рис. 2).

Сережка у вигляді кільця із чотиригранного в перерізі стрижня, один кінець якого розклепано і загнуто в трубочку-замок, а інший — гладенький і загострений. На одній грані стрижня напаяно 14, на другій — 17, а на третій — 15 пластинчастих рифлених кілець.

Сережка у вигляді кільця із чотиригранного в перерізі стрижня, один кінець якого розклепано і загнуто в трубочку-замок, а другий — гладенький і загострений. На одній грані стрижня напаяно 14, на другій — 16, а на третій — 14 пластинчастих рифлених кілець. Збереженість: без пошкоджень.

3. Сережки (пара). I ст. Золото 750⁰; кування, паяння. Інв. № ДРА 1754, 1755; ДРА 1754: 25 × 23 мм, маса 3,25 г; ДРА 1755: 25 × 25 мм, маса 3,23 г (рис. 3).

Сережки у вигляді кілець із чотиригранного в перерізі стрижня, один кінець якого запаяно, а інший — гладенький і загострений. На трьох гранях стрижня напаяно 14 рядків пластинчастих рифлених кілець. Збереженість: ДРА 1754 — поверхня місцями вкрита червоним нашаруванням; ДРА 1755 — на одній грані не вистачає двох кілець; поверхня місцями вкрита червоним нашаруванням.

4. Сережки (пара). I ст. Золото 750⁰; кування, паяння. Інв. № ДРА 1756; 1757; ДРА 1756: 25 × 27 мм, маса 3,83 г; ДРА 1757: 25 × 27 мм, маса 4,00 г (рис. 4).

Сережка у вигляді кільця із чотиригранного в перерізі стрижня, один кінець якого розклепано і загнуто в трубочку-замок, а другий — гладенький і загострений. На одній грані стрижня напаяно 11, на другій — 13, а на третій — 12 пластинчастих рифлених кілець.

Сережка у вигляді кільця із чотиригранного в перерізі стрижня, один кінець якого розклепано і загнуто в трубочку-замок, а другий — гладенький і загострений. На одній грані стрижня напаяно 12, на другій — 13, і на третій — 12 пластинчастих рифлених кілець.

Збереженість: поверхня місцями вкрита червоним нашаруванням.

5. Сережка. I ст. Золото 750⁰; кування, паяння. Інв. № ДРА 1758; 25 × 25 мм, маса 2,64 г (рис. 5).

Сережка у вигляді кільця з чотиригранного в перерізі стрижня, один кінець якого розклепано і загнуто в трубочку-замок, інший — гладенький і загострений. На трьох гранях стрижня напаяно по 12 пластинчастих рифлених кілець. Збереженість: без пошкоджень.

6. Сережка. I ст. Золото 750⁰; кування, паяння. Інв. № ДРА 1759, 28 × 30 мм, маса 3,57 г.

Сережка у вигляді кільця з чотиригранного в перерізі стрижня, один кінець якого у вигляді гачка, інший — загнутий у петлю й обмотаний у чотири оберти навколо основи. На трьох гра-

* Опис сережок виконано О. Пукліною, атрибуцію — М. Трейстером.

Рис. 1. Інв. № ДРА 1881

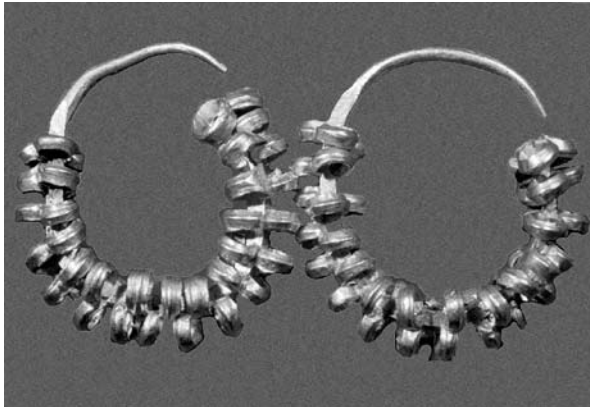

Рис. 2. Інв. № ДРА 1766, 1767

Рис. 3. Інв. № ДРА 1754, 1755

нях стрижня напаяно по 15 пластинчастих рифлених кілець. Збереженість: поверхня місцями вкрита червоним нашаруванням.

7. Серезки (пара). I ст. Золото 750⁰; кування, паяння. Інв. № ДРА 1760, 1761; ДРА 1760: 22 ×

× 20 мм, маса 2,83 г; ДРА 1761: 22 × 21 мм, маса 2,89 г (рис. 6).

Серезки у вигляді кілець із чотиригранного в перерізі стрижня, один кінець якого розклепано і загнуто в трубочку-замок, інший — гладенький і загострений. На трьох гранях стрижня напаяно по 13 пластинчастих рифлених кілець. Збереженість: поверхня місцями вкрита червоним нашаруванням.

Серезки каталогу 2—7 не мають паралелей серед античних ювелірних виробів Середземномор'я. Найближчі аналогії походять із сарматських поховань I ст. н. е. Північно-Західного Причорномор'я та Південно-Західного Криму: біля с. Михайлівка (Субботин, Дзиговский 1990, рис. 16, 8); пох. 5 кургану № 8/1992 біля с. Писарівка (Cat. Milan 1995, No. 79); з ольвійського поховання на хут. Філіпова, грабіжницькі розкопки 1913 р. (ОАК за 1913 р., рис. 74; Phagmakowsky 1914, Abb. 66; ИИМК, фотоархів, нег. П 18489); некрополя Усть-Альми (пох. 618/1996), пох. 195 Завітнинського могильника (Богданова 1963, с. 101, рис. 5, 7; Богданова, Гущина 1964, с. 329, рис. 3, 6; Дашевская 1991, с. 38, табл. 67, 15); могильника Бельбек IV (Гущина, Журавлев, Фирсов 2001, с. 235, рис. 4), а також із розкопок некрополя Херсонеса — гробниці № 38/1891 р. (ОАК за 1891 р., с. 145, рис. 175) і 599/1895 р., що датується монетами 54 р. н. е. (ОАК за 1895 р., с. 113, рис. 283; ИИМК, фотоархів П 25596). Аналогічні серезки з грабіжницьких розкопок у Північному Причорномор'ї, придбані через аукціон «Гелос» у Москві, зберігаються в Ростовському обласному краєзнавчому музеї (Ильюков 1998, рис. 3). Усі вони є досить однотипними, за винятком серезок із Писарівки, де кільця утворені спіральними обертами дроту. На цьому тлі виділяються типологічно близькі серезки зі зруйнованого поховання I ст. до н. е. — I ст. н. е., відкритого у 1978 р. біля хут. Виноградний. Вони мають масивну широку пустотілу дужку з напаяними на неї у три ряди маленькими кільцями (Cat. Daoulas 1995, No. 116; Cat. Paris 2001, No. 135). Подібні серезки походять із гробниці № 38/1879 біля Пірамідального пагорба в Керчі першої половини I ст. н. е. (ОАК за 1880 р., с. 99, табл. IV, 22; Garschin-von Engelhardt 1926, S. 244ff., Abb. 4 в центрі зверху). З огляду на те, що серезки з хут. Виноградний та некрополя Пантікапея найраніші з розглянутої групи, можна припустити, що вони є прототипами серезок, поширених у Північно-Західному Причорномор'ї і Південно-Західному Криму.

8. Серезки (пара). I ст. Золото; кування, паяння, тиснення, зернь. Інв. № ДРА 1691, 1692; ДРА 1691: загальна довжина 39 мм, кільце 16 × × 14 мм, підвіска 23 × 11 мм, маса 3,62 г; ДРА 1692:

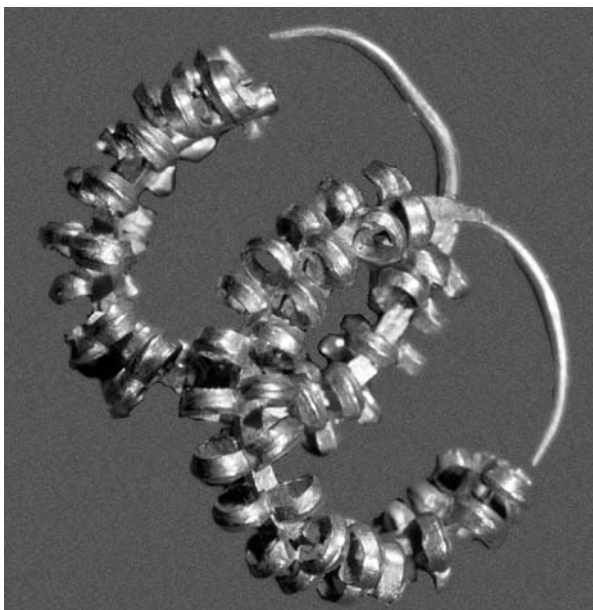

Рис. 4. Інв. № ДРА 1756, 1757

загальна довжина 40 мм, кільце $17 \times 14,5$ мм, підвіска 23×11 мм, маса 4,06 г (рис. 7).

Сережки у вигляді круглодротяних розімкнених кілець із припаяними до них амфороподібними підвісками. Кільця сережок виготовлено з круглого в перерізі дроту, кінці якого заходять один за другий. У верхній частині підвіска утворена пластинчастим конусом, розміщеним верхівкою донизу, з напаяною зверху круглою пластинкою, припаяною до кільця. Знизу припаяно циліндричне горло, виготовлене з прямокутної пластини, спаяної збоку (помітний вертикальний шов) з двома спаяними між собою конусами. Основи конусів розклепані й утворюють у плані квадрат, по кутах якого в нижній і верхній частинах напаяно пірамідки зерні (8) із 4 кульок. Знизу нижнього конуса припаяно пластину округлої форми з пірамідкою зерні з 4 кульок.

Збереженість: ДРА 1691 — кільце деформоване; на поверхні кульки вм'ятини, на місці з'єднання двох конусів — розриви; поверхня місцями корозована; невеликий отвір на округлій пластинці, 3 отвори на верхньому конусі та невеликий отвір на середньому конусі зроблено в процесі виготовлення; ДРА 1692 — кільце деформоване; на поверхні кульки вм'ятини, на місці з'єднання двох конусів — розриви; поверхня місцями корозована; на округлій пластинці й на верхньому конусі 4 отвори.

Імовірно, подібні сережки, зважаючи на опис та посередню якість рисунків, походять зі зруйнованого поховання біля с. Смолянінова Луганської обл. (Багалеї 1908, с. 78; Спицын, «Корочки», НА ЛОИА, фонд № 5, л. 101, № 317; Вязьмитина 1972, с. 148—149, прим. 108;

Рис. 5. Інв. № ДРА 1758

Рис. 6. Інв. № ДРА 1760, 1761

Simonenko 1994, р. 106, No. 1; 121, fig. 2, 1). Разом із сережками було знайдено фігурні нашивні бляшки, золоті намистина та підвіска овальної форми, прикрашена вставками з сердоліку, блакитної емалі та зелено-синіх каменів, в яких орнаментована зерню кулька безпосередньо примикає до верхньої півкулі. Поперечна прокладка має вигляд розетки, до якої прикріплено грона зерні. Дужка значно більша за розмірами, ніж у нашому екземплярі. О. Симоненко (Simonenko 1994, р. 106) датує ці сережки кінцем II—I ст. до н. е., знаходячи паралелі в Україні (Костенко 1979, с. 125, 132, рис. 2, 6) та Поволжі (Мошкова 1963, с. 33, 35, табл. 29). Близькою конструктивною паралеллю цих сережок є сережки з пізньоскіфського могильника біля с. Золота Балка, могили № 59 (Вязьмитина 1972, с. 144, рис. 69, 5—6; с. 148). Відмінності

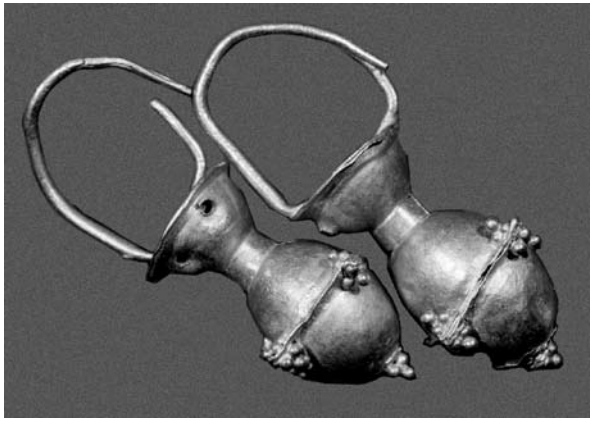

Рис. 7. Інв. № ДРА 1691, 1692

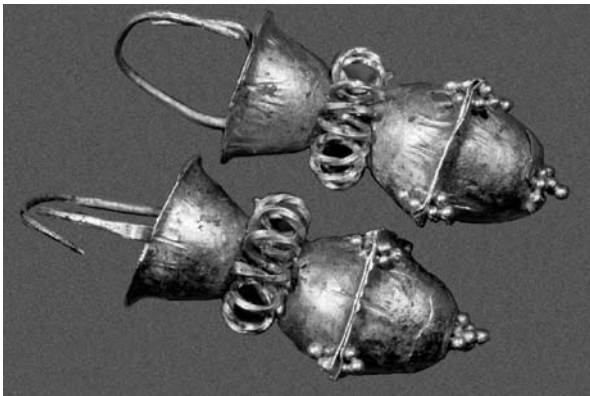

Рис. 8. Інв. № ДРА 1689, 1690

полягають у тому, що на сережках із Золотої Балки циліндричну шийку прикрашено хвилястим філігранним орнаментом із перекрученого дроту (Богданова 1963, с. 101). М.І. Вязьмітіна відзначила як паралелі сережки з Залевкінського скарбу, що мають рельєфний горизонтальний обідок у середній частині циліндричної шийки (Бобринский 1887, с. 153, № 107—108, табл. XXI, 7—8; ДЕ, інв. 202117). За повідомленням М.І. Вязьмітіної, аналогічні сережки, але меншого розміру відомі зі збірки Ханенків.

Техніка виготовлення двох половинок посудини — підвіски з прямокутних листків металу з відтиснутими в центрі напівсферами та напаяними по кутах пірамідками з кульок зерні досить примітна. Аналогічним є принцип виготовлення сережок із підвісками у вигляді сферичної посудинки з вузьким циліндричним горлом, що, можливо, походять із півдня Росії і зберігаються в Провіденсі (Hackens 1976, No. 60). Т. Хакенс помилково датував ці сережки VI ст. н. е. або пізнішим часом. Близькі сережки з Керчі зберігаються в Празі (див. нижче). Дійсно, як відзначала М.І. Вязьмітіна, прикраси цього типу, ймовірно, стали прототипами сережок, розповсюджених уже у візантійську епоху і представлених знахідками з Харівки Путивльського р-ну

Сумської обл. 1949 р. зі срібла (Cat. Firenze 1987, No. 80) та золота (Cat. Firenze 1987, No. 84), датованими кінцем VII—VIII ст. н. е. Однак, на відміну від ранніх, на цих сережках з'явилися додаткові орнаментальні елементи у вигляді кілець із рубчастого дроту у верхній частині тулуба, між пірамідкою зерні та дном посудинки, а дужку додатково орнаментовано двома біко-нічними намистинами, окантованими кільцями з рубчастого дроту. Знизу дужку прикрашено припаяною пірамідкою із кульок зерні.

Сережки аналогічної конструкції (Greifenhagen 1975, S. 64, Taf. 50, 14, inv. 30219, 1064) з античної збірки Берліна походять із колекції Ф.Л. фон Ганса. Їх прикрашено кільцями з пустотілих кульок, що утворюють ніжку посудини, прикрашають зверху горло та тулуб по боках, як і сережок дещо іншої конструкції з пох. 8 кургану № 12 біля Гейманівської (Кат. Москва 1987, № 194, рис. 58 праворуч зверху; Cat. Tokyo 1991, No. 96; Marcenko 1995, 324, fig. 10, B). Лійкоподібне горло пустотілої підвіски у вигляді посудини також припаяно знизу до дужки. Ці прикраси близькі до групи сережок, прикрашених підвісками у вигляді грон винограду, утворених пустотілими кульками. Не знаючи причорноморських аналогій, А. Грайфенгаген вважав сережки з Берліна пізньоантичними або візантійськими.

Подібні дужки з відігнутою угору майже під прямим кутом нижньою частиною та припаяні до підвіски характерні ще для одного типу сережок, поширеного в Північному Причорномор'ї. Знизу до дужки припаяно закручені з пластинки конуси, двочасні, розділені та окантовані напаяними перекрученими дротиками, до яких знизу припаяно 4 пустотілі кульки, що імітують палицю Геракла (?) або гроно винограду. Три таких сережки (дві парні та одна маленька) походять із закупок 1911 р. із Таманського півострова (Pharmakowsky 1912, S. 333—334, Nr. 1—2, Abb. 16; Античные государства ... 1984, с. 353, табл. CLXII, 12). Датовані II—I ст. до н. е. помилково. З розкопок некрополя Пантікапея у 1911 р. (пох. 59 [14]) походить ще одна пара подібних сережок (Pharmakowsky 1912, S. 346, Abb. 31; Шкорпил 1914, с. 25, рис. 12—13). Однак дужка цих виробів прикрашена припаяним щитком підтрикутної форми, а пустотілі кульки знизу утворюють пірамідку з трьох рядів (8 ?) кульок. За описом В. Шкорпила, до видовженого щитка з двома протилежними гачками прикріплено трубочку, розширену знизу та охоплену в трьох місцях ланцюжками поміж двох паралельних рядків зерні. Знизу до отвору трубочки припаяно виноградне гроно, кожен ягоду якого прикрашено знизу пірамідкою із золотих зерен; бокові краї щитків, з яких складається

верхня частина сережок, також окантовано рядом золотих зерняток. Довжина сережок — близько 7 см.

9. Сережки (пара). I ст. Золото 750⁰; кування, паяння, тиснення, зернь. Інв. № ДРА 1689, 1690; ДРА 1689: загальна довжина 39 мм, кільце 13 × 13 мм, підвіска 26 × 13 мм, маса 3,45 г; ДРА 1690: загальна довжина 39 мм, кільце 14 × 14 мм, підвіска 25 × 12, 5 мм, маса 3,35 г (рис. 8).

Сережки у вигляді круглодротяних розімкутих кілець із прикріпленими до них підвісками. Кільця сережок виготовлено з круглого в перерізі дроту, кінці якого заходять один за другий. Підвіска утворена пластинчастим конусом, розміщеним верхівкою донизу, з напаяною зверху круглою пластинкою, припаяною до кільця, а знизу — спаяними між собою конусами. Основи конусів розклепані й утворюють у центрі невеликий чотирикутний виступ з напаяними по кутах 8 пірамідками зерні з 4 кульок зверху та знизу виступу. Горло утворене ажурним кільцем зі спірально закрученого чотирикутного в перерізі дроту. Знизу нижнього конуса припаяно пластину (в ДРА 1689 — прямокутну, а в ДРА 1690 — округлу) з пірамідкою зерні з 10 кульок.

Збереженість: ДРА 1689 — пірамідка зерні дещо деформована; поверхня місцями кородована; ДРА 1690 — поверхня місцями кородована.

Тип сережок близький до каталогу 8. Абсолютно аналогічні золоті вироби походять із катакомбного пох. 51 пізньоскіфського могильника біля с. Золота Балка Херсонської обл. (Вязьмитина 1972, с. 144, рис. 69, 1, 8; 148). За описом М.І. Вязьмитіної, вони складаються з двох частин: нижня у вигляді пустотілої кульки з двох півкуль, розділених квадратною прокладкою, до витягнутих кінців якої припаяно грона зерні — по 4 на обох половинках. Знизу прикріплено тригранну пірамідку зерні. Верхня частина сережок у вигляді півкулі, розташованої основою догори. Обидві частини сережок з'єднано 9 тоненькими кільцями, нанизаними вертикально в ряд. О.Д. Дашевська визначила їх як тип сережок із підвісками з півкуль, ажурною перемичкою та пустотілою кулькою із зерню (Дашевская 1991, с. 38). Такі ж прикраси було знайдено в пох. 65 I ст. н. е. Завітинського могильника (Богданова 1963, с. 101, рис. 5, 9; Высотская 1972, с. 158; Дашевская 1991, с. 38, рис. 67, 17). М.І. Вязьмитіна (Вязьмитина 1972, с. 148) як ще одну паралель відзначила сережки з Келегейських хуторів Голопристанського р-ну Херсонської обл., що зберігаються у фондах МІКУ. Ще одна паралель — сережка з пох. I кургану № 1 групи Височіно II з розкопок 1978 р., яка датується I ст. н. е. (Cat. Paris 2001, No. 269).

10. Сережки (пара). I ст. Золото 900⁰; кування, паяння. Інв. № ДРА 1850, 1851; ДРА 1850:

загальна довжина 64 мм, кільце 21 × 16 мм, підвіска 30 × 9 мм, довжина ланцюжків 30 мм, діаметр дроту 1,5 мм, маса 7,24 г (рис. 9). ДРА 1851: загальна довжина 62 мм, кільце 22 × 17,5 мм, підвіска 29 × 10 мм, довжина ланцюжків 30 мм, діаметр дроту 1,5 мм, маса 7,18 г.

Сережки у вигляді круглодротяних кілець із прикріпленими до них підвісками. Кільце сережки виготовлено з перекрученого круглого в перерізі дроту, один кінець у вигляді гачка, другий — утрачено. Підвіска у вигляді амфори складається з двох дзеркально розміщених пластинчастих трубочок, зверху та знизу окантованих напаяним рубчастим дротом, і припаяних до них конусоподібних пластин, що утворюють тулуб посудинки. Зазначені пластини скріплені між собою за допомогою 9 штифтів із коротких відрізків круглого в перерізі дроту, що утворюють ажурну горизонтальну перемичку в центральній частині тулуба. До верхньої трубочки припаяно рифлену петлю для підвішування до кільця. Нижня трубочка закінчується пластинчастим циліндриком, окантованим зверху та знизу напаяним рубчастим дротом. До верхньої частини підвіски припаяно 4 S-подібні рифлені пластинки з ланцюжками типу «петля в петлю», що закінчуються дротяними кільцями з напаяними пустотілими кульками, спаяними з двох половинок.

Кільце сережки виготовлено з перекрученого круглого в перерізі дроту, один кінець у вигляді гачка, другий — загнутий у петлю й тричі обмотаний навколо основи. Підвіска у вигляді амфори складається з двох дзеркально розміщених пластинчастих трубочок, зверху та знизу окантованих напаяним рубчастим дротом, і припаяних до них конусоподібних пластин, що утворюють тулуб посудинки. Зазначені пластини скріплені між собою за допомогою 9 штифтів із коротких відрізків круглого в перерізі дроту, що утворюють ажурну горизонтальну перемичку в центральній частині тулуба. До верхньої трубочки припаяно рифлену петлю для підвішування до кільця. Нижня трубочка закінчується пластинчастим циліндриком, окантованим зверху та знизу напаяним рубчастим дротом. До верхньої частини підвіски припаяно 4 S-подібні рифлені пластинки з ланцюжками типу «петля в петлю», що закінчуються дротяними кільцями з напаяними пустотілими кульками, спаяними з двох половинок.

Збереженість: ДРА 1850 — частина гачка і петля відсутні; кульки деформовані; ДРА 1851 — три кульки відсутні; одна кулька цілком деформована; на поверхні червоне нашарування.

11. Сережки (пара). I ст. Золото 900⁰, скло, халцедон; кування, паяння, зернь, лиття, різьблення, шліфування. Інв. № ДРА 1848, 1849; ДРА

Рис. 9. Інв. № ДРА 1850, 1851

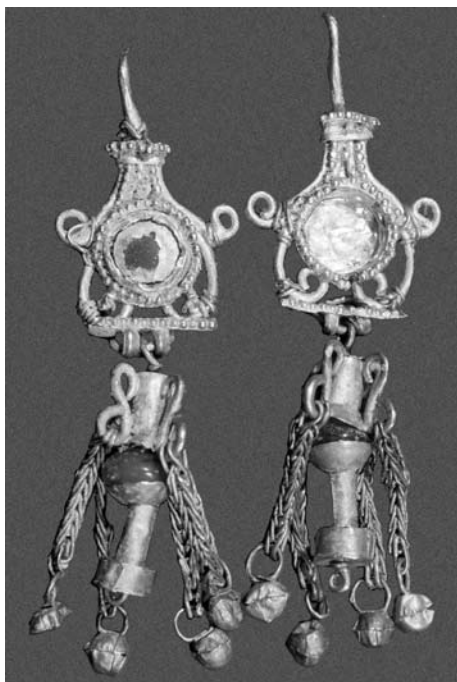

Рис. 10. Інв. № ДРА 1848, 1849

1848: загальна довжина 65 мм; ширина щитка 20 мм; діаметр вставки 7 мм; довжина підвіски 30 мм; діаметр намистини 8 мм; маса 8,84 г; ДРА 1849: загальна довжина 70 мм; ширина щитка 21 мм; довжина підвіски 35 мм; діаметр намистини 8 мм; маса 8,41 г (рис. 10).

Сережки складаються з фігурних щитків і підвісок у вигляді амфорок. Щитки сережок у вигляді фігурної пластини з розміщеним у центрі глухим пластинчастим кастом округлої форми, окантованим зерню, і округлою пласкою

скляною вставкою. Верхню частину щитків прикрашено двома напаяними вертикальними рядами зерні з кулькою між ними. Над ними напаяно рельєфний пояс, у верхній частині прикрашений зерню. По боках щитків припаяно 4 завитки з круглого дроту — два зверху і два знизу. До нижніх завитків припаяно вузьку горизонтально розташовану пластину, прикрашену рядком зерні, з двома припаяними знизу в центральній частині пластинчастими петлями, в які вдягнуто дріт із загнутими кінцями. До нього прикріплено стрижень, на якому кріпиться підвіска. Кінці стрижня загнуті в петлі й обмотані навколо основи. До зворотного боку щитка зверху припаяно дужку сережки у вигляді гачка з круглого в перерізі дроту. Гачок і завитки на пластині обмотані тонким дротом.

Амфороподібна підвіска утворена двома пластинчастими трубками циліндричної форми, в нижній частині розклепаних у конусоподібні напівсферичні пластини, що утворюють кулястий тулуб підвіски, між якими розміщено округлу намистину з червоного халцедону. До верхньої трубочки припаяно 4 S-подібних дротяних завитки, що утворюють ручки посудинки, до яких підвішено ланцюжки складного плетіння (у вигляді так званого лисячого хвоста). На кінцях ланцюжків закріплено кільця з напаяними пустотілими кульками, виготовленими з двох половинок. Нижня трубочка закінчується пластинчастим циліндриком.

Збереженість: ДРА 1848 — вставка іризована; кульки деформовані; нижньої половинки однієї кульки не вистачає; ДРА 1849 — вставка відсутня; кульки деформовані; на одній із кульок у нижній частині — невеликий отвір.

Конструкція щитка з кастом, окантованим дротиками, нагадує конструкцію сережок середини — третьої чверті I ст. н. е. з підвісками у вигляді амфорок із грабіжницьких розкопок Ольвії 1891 р. (Орешников 1894, с. 9, табл. 1, 1), Усть-Альмінського склепу № 620 (з підвісками у вигляді чоловічків: Loboda u.a. 2002, S. 324f. Nr. 13, Abb. 16, 1—2; Mordvintseva 2002, P. 347—352, fig. 1, 1; Мордвинцева 2002; Зайцев, Мордвинцева 2004, с. 184, 202, рис. 10, 3) та з музею Ростова-на-Дону, також із чоловічками (Ільюков 1998, с. 89, № 2 г, табл. 2; Mordvintseva 2002, P. 348, fig. 1, 2—3; P. 349 ff.; Cat. Frankfurt 2003, S. 44, Abb. 17 у центрі ліворуч).

12. Сережки (пара). I—II ст. Золото 958⁰; кування, паяння, тиснення, зернь. Інв. № ДРА 1687, 1688; ДРА 1687: загальна довжина 34 мм, підвіска 21 × 8,5 мм, кільце 13 × 14 мм; маса 3,97 г; ДРА 1688: загальна довжина 34 мм, підвіска 21 × 9 мм, кільце 13 × 12,5 мм, маса 3,97 г (рис. 11).

Сережки у вигляді круглодротяних розімкнутих кілець із прикріпленими до них підвісками.

Кільця сережок виготовлено з круглого в перерізі дроту, кінці якого заходять один за другий. У верхній частині підвіска утворена пластинчастим циліндриком, оповитим гладеньким дротом, виготовленим зі спіралью перекрученої і розплющеної пластинки, з напаяною зверху круглою пластинкою, припаяною до кільця. Знизу припаяно пустотілу кульку з двох спаяних напівсфер, прикрашених безсистемно розташованими ромбиками дрібної зерні з 4 кульок. Основи напівсфер розклепані й утворюють у центрі невеликих 4 трикутних виступи з напаяними по кутах 8 кульками, зверху та знизу виступів. Знизу кульку прикрашено напаяними одна на другу 3 пірамідками зерні з 4 кульок кожна.

Збереженість: знизу кульки з невеликими вм'ятинами.

Конструкцію сережок характеризує припаяна до дужки підвіска. Форма верхньої частини підвіски у вигляді циліндра, прикрашеного рифленням, нагадує сережки з пох. 8 кургану № 12 біля Гейманівської, що датуються I ст. н. е. (Cat. Tokyo 1991, No. 96) або першою половиною I ст. н. е. (Marcsenko 1995, 324, fig. 10, B). Конструкція тулуба підвіски з двох напівсферичних частин, прикрашених зерню, нагадує конструкцію підвісок сережок каталогу 8. Відомі також сережки з подібними підвісками, вдягнутими на кільцеву дужку, сережки з перетяжками, але верхня циліндрична частина їх підвіски гладенька, а нижня, як у розглянутих виробів, складається з двох половинок, прикрашених групами зерні. Вони походять із Керчі і зберігаються в Пільзені (Ondrejova 1975, No. 25, pl. V, 1a—b; XII, 2a—b). І. Ондрейова датує їх I—III ст. н. е.

13. Сережка. I—II ст. Золото 958⁰, лазурит; кування, паяння, зернь, формування. Інв. № ДРА 1872; кільце 18 × 19 мм; підвіска 25 × 12 мм; довжина ланцюжків 20 мм; діаметр намистин 2 мм; діаметр дужки 1 мм, маса 5,66 г (рис. 12).

Сережка у вигляді круглодротяного кільця з прикріпленою до нього підвіскою. Кільце сережки виготовлено з округлого в перерізі дроту, один кінець у вигляді гачка, а другий загнутий у петлю і спіралью обмотаний навколо основи в 5 обертів. Підвіска у вигляді стилізованого грона винограду, спаяного з 9 елементів. Її верхня частина утворена рифленою петлею для підвішування до кільця, до якої знизу припаяно 2 кільця з горизонтальним рифленням. Нижня частина підвіски утворена розклепаною конусоподібною пластиною, до якої припаяно 5 пустотілих кульок, виготовлених з двох спаяних між собою половинок. Три кульки розміщені по боках, а дві — одна під другою з рифленим кільцем між ними. Чотири кульки рясно прикрашено пірамідками зерні з 4 кульок. На нижню кульку напаяно 3 розетки з 7 кульок і 3 ромби з 9 кульок, що чергують-

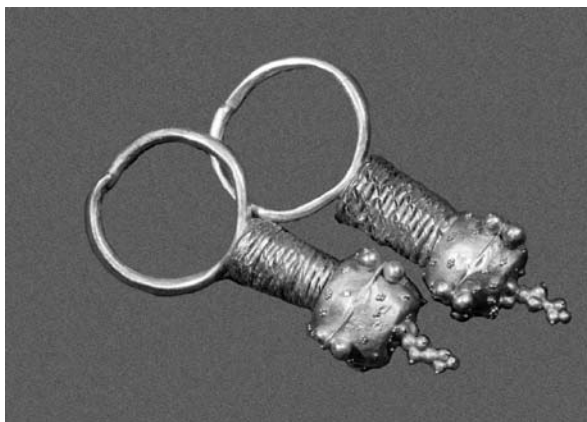

Рис. 11. Інв. № ДРА 1687, 1688

ся між собою, а знизу — пірамідку зерні з 5 кульок. До 3 бокових кульок припаяно петлі з ланцю-жками типу «петля в петлю» і дротяні стрижні з пустотілими підвісками конусоподібної форми. Один кінець стрижня загнутий у петлю та двічі обмотаний навколо основи, а інший закінчується маленькою круглою намистиною з синього лазуриту.

Збереженість: кільце і одна конусоподібна підвіска деформовані.

Цю сережку знайдено, ймовірно, в комплексі, що походить із грабіжницьких розкопок у Прикубанні або на Таманському півострові близько 1999 р. У ньому ж було знайдено відтиски пряжок із тамгами із золотої фольги (ДРА 1884—1991), поховальний вінок (ДРА 1882) та золоте намисто з округлими підвісками (ДРА 1883), що дають змогу датувати комплекс третьою чвертю II ст. н. е. (про датування та атрибуцію пряжок із тамгами із золотої фольги див., наприклад, Treister 2000).

14. Сережка (пара). III ст. Золото 900⁰, агат; кування, штампування, паяння, зернь, різьблення по каменю. Інв. № ДРА 1852, 1853; ДРА 1852: пластина 16 × 17 мм; підвіска 23 × 10 мм; каменя 10 × 10 мм; маса 4,09 г; ДРА 1853: пластина 16 × 17 мм; підвіска 25 × 10 мм; каменя 8 × 10 мм; маса 3,98 г (рис. 13).

Щиток сережок у вигляді штампованої пластинки округлої форми з ажурними краями, прикрашеними рельєфним орнаментом у вигляді ов. У центрі розміщено глухий пластинчастий каст зі вставкою у вигляді камеї з білого агату із зображенням голови Медузи Горгони. До зворотного боку щитка припаяно дужку, один кінець якої має вигляд гачка, а другий загнутий у петлю. Підвіска у вигляді стилізованого грона винограду, спаяного з 9 елементів. Її верхня частина утворена рифленою петлею для підвішування до дужки, до якої знизу припаяно пустотілу трубочку з горизонтальним рифленням. Нижня частина підвіски утворена розклепаною трикутною пластиною, до якої припаяно

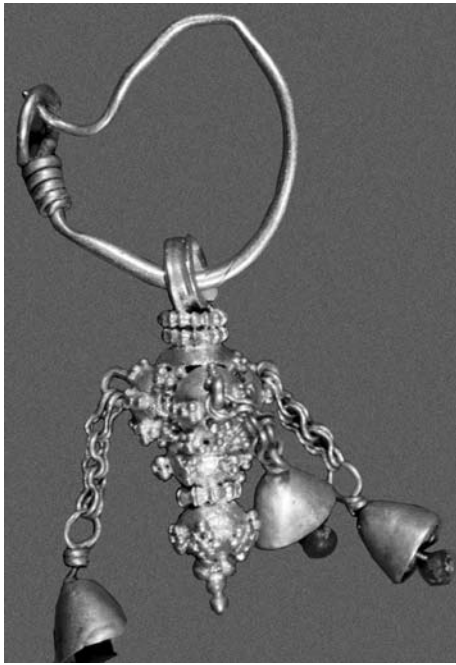

Рис. 12. Інв. № ДРА 1872

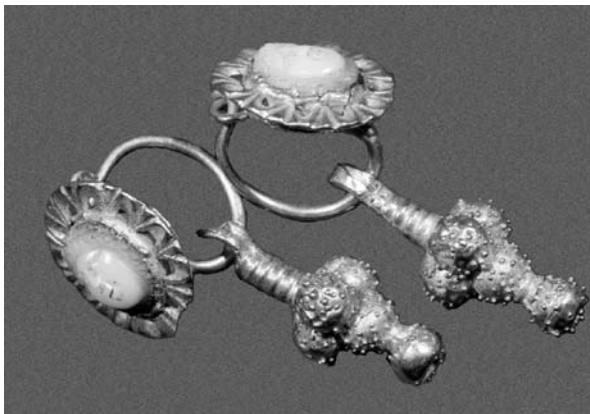

Рис. 13. Інв. № ДРА 1852, 1853

5 пустотілих кульок, виготовлених із двох спаяних між собою половинок. Три кульки розміщені з боків, а дві — одна під другою із ци-ліндричною прокладкою між ними. Кульки рівно-мірно прикрашені зерню.

Збереженість: ДРА 1852 — краї каста пошкоджені; знизу щиток деформований; кульки дещо деформовані; внизу нижньої кульки невеликий отвір (пошкодження); ДРА 1853 — кульки дещо деформовані; внизу нижньої кульки невеликий отвір (пошкодження).

Практично ідентичні підвіски має сережка з ліроподібним щитком та краплеподібною вставкою з гранату, знайдена в пох. 61 з розкопок Р.Х. Лепера в Херсонесі в 1911 р. (Пятышева 1956, с. 50—51, № 50, табл. X, 4; Античные государства ... 1984, с. 353, табл. CLXII, 23; Кат. Москва 2002, № 191: I—II ст. н. е.), та сережка зі щитком у вигляді жіночого бюсту в профіль праворуч з хер-

сонеської катакомби № 2132 розкопок К.К. Косцюшко-Валюжинича 1906 р. (Косцюшко-Валюжинич 1909, с. 52, рис. 2). Сережки з такими са-мими підвісками та округлими щитками з аналогічними каменями у вигляді масок Медузи, але в дещо іншій оправі, походять із розкопок 1982 р. західного некрополя Херсонеса (Зубарь 1993, с. 57, рис. 24, 1; 1997, с. 78, рис. 32, 1—2). Оправа щитків сережок із західного некрополя Херсонеса у вигляді рубчастого дроту з припаяними по периметру кульками зерні знаходить паралелі в сережках з гробниці № 440 некрополя Херсонеса розкопок 1894 р. (ОАК за 1894 р., с. 63—64, рис. 89, зображення перевернуте) й у вищезгаданих сережках із катакомби № 2132. Аналогічним способом окантовано медальйон із зображенням сидячої богині з Прикубання (Толстой, Кондаков 1889, с. 45, рис. 32; Ростовцев 1913, с. 28, табл. II, 3; Артамонов 1961, с. 64, рис. 8; Горончаровский 1993, с. 80, 84, рис. 1, 3). Так само оформлено торець трапецієподібної підвіски зі скарбу III ст. н. е. в Дура-Європос (Johnson 1931, p. 78, No. 9; p. 81f., pl. XLIV, 1; Nettleton 1933, pl. XXVI; Makkay 1949, p. 166, fig. 1, d; Cat. Providence 1983, p. 125, fig. 16; Musche 1988, S. 194, Typ 6.3, Taf. LXVIII; див. про скарб також Oliver 1996, p. 149f. No. 74).

Щитки цих сережок у вигляді ажурної розети, характерні для сережок кінця II — першої половини III ст. н. е., прикрашено агатовими каменями із зображенням голови Медузи en face. Подібні халцедонові камеї в іншому обрамленні прикрашають сережки з Херсонеса, а саме, з пох. 14 розкопок Р.Х. Лепера 1913 р. (Пятышева 1956, с. 50, № 48, табл. X, 6—6a; Кат. Москва 2002, № 197—198: I—II ст. н. е.), а також зі склепу № 3265 розкопок К.К. Косцюшко-Валюжинича (Пятышева 1956, с. 50, № 47, табл. X, 5—5a; Античные государства ... 1984, с. 353, табл. CLXII, 30; Кат. Москва 2002, № 199—200: I—II ст. н. е.).

Камеї із сардоніксу з маскою Медузи в обрамленні, аналогічному цій сережці та сережкам іншого типу, переважно з перекладиною та підвісками в ряд, відомі в Західному Причорномор'ї (Сухиндол: Ruseva-Slokoska 1991, No. 51: початок III ст. н. е.). Публікуючи сережку з подібною камеєю у подібному ж обрамленні, що зберігається в Брукліні (Davidson, Oliver 1984, No. 89: III ст. н. е.), П. Девідсон та Є. Олівер відзначили паралелі як у Західному Причорномор'ї, так і серед знахідок у Єрусалимі. Сережки з приватної колекції, представлені на виставці в Касселі в 1980 р. (Naumann 1980, Nr. 90, Taf. 18), з подібними каменями в аналогічному обрамленні та медальйон сережки з вищезазначеного пох. 14/1913 некрополя Херсонеса (Пятышева 1956, с. 50, № 49,

табл. X, 7; Кат. Москва 2002, № 196), датовані северівським часом.

У III ст. н. е. камеї широко використовували для прикрашання медальйонів із Ратіарії (Ruseva-Slokoska 1991, Nos. 127—128), Східного Середземномор'я (Rudolph 1995, No. 70.A), невідомого походження (Greifenhagen 1975, Taf. 30, 3), застібок намист із Анатолії (Bingöl 1999, No. 168), перснів (з Саллі Моорс під Кардіфом: Johns 1996, 141, fig. 15).

Розглянута сережка, з огляду на обрамлення щитка, вставку у вигляді камеї з маскою Медузи, характерну для ювелірних прикрас северівської епохи, має датуватися кінцем II — першою половиною III ст. н. е. Зважаючи на те, що вищезгадані сережки з херсонеського некрополя демонструють використання стандартних типів вставок, обрамлень і підвісок у різних комбінаціях, можна припустити їх місцеве виробництво. На користь цього свідчить і характерна форма підвісок, і порівняно рівномірне оздоблення пустотілих кульок зерню, що, наприклад, не трапляється на знахідках із Керчі. Підвіски сережок із Керчі мають гладенькі пустотілі кульки, прикрашені маленькими пірамідками зерні лише на стику (Ondrejova 1975, Nos. 48—49, pl. V, No. 4a—b). Нижня частина підвіски у вигляді грона з пустотілих кульок знаходить паралелі на підвісках сережок з некрополя Сердікі (Ruseva-Slokoska 1991, No. 7a-b), але й ці підвіски досить скупі прикрашені зерню. Дещо ближчими до підвісок наших сережок є підвіски (з коротким нерифленим циліндром зверху) сережок невідомого походження, що зберігаються в Балтиморі (Cat. Baltimore 1979, No. 304; Stefanelli 1992, No. 157, fig. 209). Високі циліндри, закручені з золотих пластинок, як на підвісках наших сережок, мають підвіски на двох парах сережок невідомого походження, що також зберігаються в Балтиморі (Cat. Baltimore 1979, Nos. 302—303). Усі три пари, що зберігаються в Балтиморі, швидше за все, походять із Північного Причорномор'я. Рифлені циліндричні трубочки у верхній частині підвісок прикрашають сережки з Керчі (Ondrejova 1975, Nos. 46—47; pl. V, 5a—b).

15. Сережки (пара). III ст. Золото 750⁰, сердолік; кування, паяння, зернь, різьблення, шліфування. Інв. № ДРА 1866, 1867; ДРА 1866: пластина 27 × 21 мм; підвіска 23 × 8 мм; вставка 12 × 6 мм; маса 6,92 г; ДРА 1867: пластина 29 × 22 мм; підвіска 23 × 8 мм; вставка 13 × 6 мм; маса 7,27 г (рис. 14).

Щиток сережки у вигляді мигдалеподібної пластинки, окантованої двома рубчастими дротиками та двома перекрученими дротиками між ними. В центрі розміщено глухий пластинчастий каст із мигдалеподібною пласкою вставкою із сердоліку, прикрашений рубчастим обідком.

На щиток напаяно 10 трикутників зерні з 3 кульок і спаяні 2 рядки з 3 кульок зерні. До зворотного боку щитка припаяно дужку з округлого дроту, один кінець якого у вигляді гачка, а другий загнутий у петлю. Підвіска у вигляді стилізованого грона винограду, спаяного з 8 елементів. Її верхня частина утворена рифленою петлею для підвішування до дужки, до якої знизу припаяно пустотілу трубочку з горизонтальним рифленням. Нижня частина підвіски утворена 5 спаяними пустотілими кульками, кожна з яких виготовлена з двох спаяних між собою половинок. Три кульки розміщені по боках, а дві — одна під одною з циліндричною прокладкою між ними. Чотири верхніх кульки прикрашені поодинокими кульками зерні.

Щиток сережки у вигляді мигдалеподібної пластинки, окантованої двома рубчастими дротиками та плетінкою між ними. В центрі розміщено глухий пластинчастий каст з мигдалеподібною пласкою вставкою з сердоліку, прикрашений рубчастим обідком. На щиток напаяно 10 трикутників зерні з 3 кульок, рядок і спаяні 2 рядки з 3 кульок зерні. До зворотного боку щитка припаяно дужку з округлого дроту, один кінець якого у вигляді гачка, а другий загнутий у петлю. Підвіска у вигляді стилізованого грона винограду, спаяного з 8 елементів. Її верхня частина утворена рифленою петлею для підвішування до дужки, до якої знизу припаяно пустотілу трубочку з горизонтальним рифленням. Нижня частина підвіски утворена 5 спаяними пустотілими кульками, кожна з яких виготовлена з двох спаяних між собою половинок. Три кульки розміщені по боках, а дві — одна під одною із циліндричною прокладкою між ними. Чотири верхніх кульки прикрашені поодинокими кульками зерні.

Збереженість: ДРА 1866 — дужка і петля дещо деформовані; ДРА 1867 — без пошкоджень.

Сережка зі слідами ремонту, з подібними овальними вставками і поверхнею, прикрашеною напаяними рядами перекрученого дротика, але з іншою формою дужки, походить із багатого поховання, знайденого в Танаїсі в 1972 р. на садибі Ченцова, 99. Вона датується серединою III — початком IV ст. н. е. (Арсеньєва, Безуглов, Толочко 2001, с. 68, табл. 83, 1056; 97, 1143). Ще одна фрагментована сережка, подібна до танаїської, зберігається в Брукліні й помилково датується I ст. н. е. (Davidson, Oliver 1984, No. 111). Таку саму сережку було придбано для Археологічної комісії у Керчі в 1912 р. (Pharmakowsky 1913, S. 190—191, Abb. 28). Пара аналогічних сережок із Ольвії збереглася в колекції Ханенків (Ханенко VI, 1907, табл. VII, № 585).

16. Сережки (пара). III ст. Золото 750⁰, гранат, бірюза; кування, паяння, тиснення, різьблення,

Рис. 14. Інв. № ДРА 1866, 1867

Рис. 15. Інв. № ДРА 1864, 1865

Рис. 16. Інв. № ДРА 1860, 1861

шліфування. Інв. № ДРА 1864, 1865; ДРА 1864: загальна довжина 40 мм; діаметр розетки 16,5 мм; ширина трапецієподібної пластини — 14 мм; діаметр намістин — 4 мм; діаметр вставки — 5 мм; довжина стрижнів — 18 мм; маса 7,39 г; ДРА 1865: загальна довжина 40 мм; діаметр розетки

16 мм; ширина трапецієподібної пластини 14 мм; діаметр намістин 4 мм; діаметр вставки 5 мм; довжина стрижнів 17 мм; маса 7,58 г (рис. 15).

Щиток сережок у вигляді рельєфної пластинчастої 20-пелюсткової розетки. В центрі розміщено округлий глухий пластинчастий каст, окантований рубчастим дротом, з конусоподібною вставкою із граната. До зворотного боку щитка знизу припаяно рифлену трапецієподібну пластину з 4 петлями зі стрижнями з рубчастого дроту, прикрашеними циліндричними намістинами з бірюзи. Один кінець стрижня загнутий у петлю, а другий спіралью закручений. Зі зворотного боку щитка припаяно дужку з круглого в перерізі дроту, один кінець якого утворює гачок, а другий загнутий у петлю.

Збереженість: ДРА 1864 — поверхня забруднена; трьох намістин з лівого боку не вистачає; намістини забруднені; дужка дещо деформована; ДРА 1865 — поверхня забруднена; крайньої лівої намістини не вистачає; намістини забруднені; дужка дещо деформована.

Поперечна пластина з горизонтальним рифленням та підвісками на 4 припаяних кільцях, знаходить паралелі на сережці цього ж типу, але з прорізним щитком, що зберігається в Брукліні і датується III ст. н. е. (Davidson, Oliver 1984, No. 89). Вивченням розвитку цього типу сережок, найпоширенішому в Єгипті, на Кіпрі, Східному Середземномор'ї, у західній частині Малої Азії та в Західному Причорномор'ї, займалися Девідсон і Олівер (Davidson, Oliver 1984, p. 97). Штамповані щитки у вигляді розет на сережках цього типу аналогічні щитку сережки з колекції Б. Беррі (Rudolph 1995, No. 68.B.1—2: кінець II — перша половина III ст. н. е.). Подібний щиток мають сережки, що експонувалися в Касселі в 1980 р. (Naumann 1980, No. 93: II—III ст.; Stefanelli 1992, No. 166). Другий тип підвісок — штамповані фігурні щитки зі вставками. Аналогічні штамповані прикрашені зерню щитки з овальними вставками в центрі та підвісками у вигляді конічних фігур (Naumann 1980, No. 86), ймовірно, походять із Причорномор'я і датуються II—III ст. Аналогічний штампований щиток у вигляді розетки має сережка III ст. н. е. з Іспарти, що зберігається в Анкарі (Bingöl 1999, No. 77). Подібні сережки з двома підвісками невідомого походження зберігаються у Візантійському музеї в Афінах. Вони також мають досить близьку форму зернених дротиків — підвісок, однак на їх кінцях не округлі намістини, а призматичні смарагди (Cat. Thessaloniki 1997, No. 158: III ст. н. е.). Подібні зернені дротики мають сережки III ст. н. е. з Кебану, що зберігаються в Анкарі (Bingöl 1999, No. 82), а також сережки III ст. н. е. із Західного Причорномор'я, наприклад, з некрополя Ратіарії (Ruseva-Slokoska 1991, No. 54), Дол-

на Оряховіца (Ruseva-Slokoska 1991, No. 55), Сексагінта Пріста (Ruseva-Slokoska 1991, No. 52).

17. Сережки (пара). III—IV ст. Срібло 875⁰, бронза, сердолік; кування, лиття, паяння, тиснення, різблення, шліфування, плакитування. Інв. № ДРА 1860, 1861; ДРА 1860: пластина 32 × 23 мм; вставка 16 × 10 мм; діаметр дужки 2 мм; маса 5,39 г; ДРА 1861: пластина 31 × 23 мм; вставка 16 × 7 мм; діаметр дужки 2 мм; маса 4,56 г (рис. 16).

Щиток сережок у вигляді бронзової пластини краплеподібної форми, плакитованої срібною пластиною з рифленими краями. В центрі розміщено овальний каст, утворений верхньою пластиною з гранованою по краях, злегка опуклою вставкою з червоного сердоліку. Пластини скріплено за допомогою двох штифтів, розміщених знизу та зверху вставки. До зворотного боку щитка зверху припаяно трикутну пластину з округлим отвором для гачка, а знизу — дужку з круглого в перерізі дроту, один кінець якого за-гнутий у вигляді гачка.

Збереженість: ДРА 1860 — поверхня коро-дована; дужка відламана; на вставці тріщина, в кількох місцях сколи; зі зворотного боку частина пластини відсутня; пластина з отвором для гачка відсутня; ДРА 1861 — поверхня коро-дована; дужка відламана, залишився невеликий фраг-

мент; зі зворотного боку частина пластини відсутня; пластина з отвором для гачка відсутня.

Сережки з дещо іншим оформленням замочка, не пластинчастим, а дротяним, походять із пох. 24 некрополя Дружне в районі Сімферополя (Cat. Rimini 1995, p. 183, No. V. 28—29; Cat. Heidelberg 1999, Nr. 13, Abb. 119; Храпунов 2004, с. 146, 221, рис. 38, 16), в якому було знайдено антоніани Гордіана III (238—244 pp.), Філіппа Араба (249—251 pp.) та Деція (249—251 pp.) (Cat. Rimini 1995, p. 182, Nos. V. 30—32; Cat. Heidelberg 1999, Nr. 10—12, Abb. 118; Храпунов 2004, с. 146, 222, рис. 39, 1—3). Звідти ж походять браслети зі щитками, стилістично близькими до щитків сережок (Cat. Rimini 1995, p. 186, Nos. V. 12, 34—35; Cat. Heidelberg 1999, Nr. 3, 18; Abb. 121; Храпунов 2004, с. 146, 222, рис. 39, 4—5). Подібні сережки також походять із Чорноріченського могильника (Бабенчиков 1963, табл. II, 13—14; Высотская 1972, с. 158) і мають паралелі у Нижньому Придніпров'ї (Дашевская 1991, табл. 67, 14).

Отже, аналіз сережок із колекції С.М. Платонова дає змогу припустити походження цих типів прикрас із античних, пізньоскіфських та сарматських поховальних комплексів Північного Причорномор'я I—IV ст. н. е.

Арсеньева Т.М., Безуглов С.И., Толочко И.В. Некрополь Танаиса. Раскопки 1981—1995 гг. — М., 2001.

Артамонов М.И. Антропоморфные божества в религии скифов // АСГЭ. — 1961. — Вып. 2.

Бабенчиков В.П. Чорноріченський могильник // АП. — 1963. — Т. 13.

Багалей Д.И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. // Труды XII Археологического Съезда. — СПб., 1908. — Т. 1.

Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические близ местечка Смелы. — СПб., 1887. — Т. 1.

Богданова Н.О. Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району // Археологія. — 1963. — Т. 15.

Богданова Н.А., Гуцина И.И. Раскопки могильников первых веков нашей эры в Юго-Западном Крыму в 1960—1961 гг. // СА. — 1964. — № 1.

Горончаровский В.А. Золотой медальон III в. н. э. из раскопок Илурата // Археологические вести. — 1993. — Вып. 2.

Гуцина И.И., Журавлев Д.В., Фирсов К.Б. Позднескифские коллекции в собрании Государственного исторического музея // Поздние скифы Крыма. — М., 2001. — Вып. 118.

Вязьмитина М.И. Золото-Балковский могильник. — К., 1972.

Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. — М., 1991.

Зайцев Ю.П., Мордвинова В.И. Варварские погребения Крыма II в. до н. э. — I в. н. э. // Сарматские культуры Евразии: Проблемы региональной хронологии: Доклады к 5 международ. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Краснодар, 2004.

Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху. — К., 1993.

Зубарь В.М. Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху. — К., 1997.

Ильюков Л.С. Коллекция античных сокровищ // Донская археология. — 1998. — № 1.

Кат. Москва 1987. Шедевры древнего искусства Кубани. — М., 1987.

Кат. Москва 2002. На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Евксинского. — М., 2002.

Корпусова В.Н. Некрополь Золотое. — К., 1983.

Костенко В.И. Сарматы в Междуречье Орели и Самары // Курганные древности степного Приднепровья в III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979.

Косцюшко-Валюжинич К.К. Извлечения из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1906 г. // ИАК. — 1909. — Вып. 33.

- Мордвинцева В.И.* Три примера украшений местного производства из Усть-Альминского могильника в Крыму // Боспорский феномен. — СПб., 2002. — Т. 2.
- Мошкова М.Г.* Памятники прохоровской культуры // САИ Д1-10. — 1963.
- ОАК* за 1880 г. — СПб., 1881.
- ОАК* за 1891 г. — СПб., 1892.
- ОАК* за 1894 г. — СПб., 1895.
- ОАК* за 1895 г. — СПб., 1896.
- ОАК* за 1913 г. — СПб., 1914.
- Орешиников А.В.* Заметки о древностях, найденных в Парутино в 1891 г. // Древности. — 1894. — Т. 15.2.
- Пятышева Н.В.* Ювелирные изделия Херсонеса (конец IV в. до н. э. — IV в. н. э.) // Памятники культуры. — М., 1956. — Вып. 18.
- Ростовцев М.И.* Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре // ИАК. — 1913. — Вып. 49.
- Субботин Л.В., Дзиговский А.Н.* Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. Часть 2. Препринт. — К., 1990б.
- Толстой И.И., Кондаков Н.П.* Русские древности в памятниках искусства. — СПб., 1889. — Вып. 2.
- Шкорпил В.В.* Отчет о раскопках в г. Керчи, на Таманском полуострове и в Алуште в 1912 г. // ИАК. — 1916. — Вып. 60.
- Ханенко VI.* Collection B. Khanenko. Antiquités de la region du Dniepre et des côtes de la Mer Noire. — Kiev, 1907. — Т. 6.
- Храпунов И.Н.* Этническая история Крыма в раннем железном веке // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2004. — Т. 6.
- Bingöl F.R.I.* Anadolu medenizetleri müzesi. Antik takilar. — Ankara, 1999.
- Cat. Baltimore 1979.* Jewelry. Ancient to Modern. A Studio Book. — Baltimore, 1979.
- Cat. Daoulas 1995.* Entre Asie et Europe. L'or des Sarmates. Nomades des steppes dans l'antiquité. 17 juin—29 octobre 1995. — Abbaye de Daoulas, 1995.
- Cat. Firenze 1987.* L'oro di Kiev. Toreutica e orificeria dal Museo storico dei preziosi dell'Ucraina (opere dall' VIII secolo a.C. al XIII secolo d.C.). — Milano, 1987.
- Cat. Frankfurt 2003.* Steppengold. Grabschätze der Skythen und Sarmaten am unteren Don. — Frankfurt, 2003.
- Cat. Heidelberg 1999.* Unbekannte Krim. Archäologische Schätze aus drei Jahrtausenden. — Heidelberg, 1999.
- Cat. Milan 1995.* Tesori delle Steppe. Cimmeri, Sciti, Sarmati, Unni, Avari e Cazari. — Milano, 1995.
- Cat. Paris 2001.* L'or des Amazones. — Paris, 2001.
- Cat. Providence 1983.* Gold Jewelry. Craft, Style and Meaning from Mycenae to Constantinople (Aurifex, 5). — Louvain-la-Neuve, 1983.
- Cat. Rimini 1995.* Dal Mille al Mille. Tesori e popoli dal mar Nero. — Milano, 1995.
- Cat. Thessaloniki 1997.* Greek Jewellery 6000 Years of Tradition. — Athens, 1997.
- Cat. Tokyo 1991.* The Treasures of Nomadic Tribes. — Tokyo, 1991.
- Davidson P.F., Oliver A.Jr.* Ancient Greek and Roman Gold Jewelry in the Brooklyn Museum. — Brooklyn, 1984.
- Garschin-von Engelhardt N.* Eine kertscher Kamee mit dem Bildnis Drusus des Jüngeren // Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts. — 1926. — Bd. 41.
- Greifenhagen A.* Schmuckarbeiten in Edelmetall. — Berlin, 1975. — Bd. II.
- Hackens T.* Catalogue of the Classical Collection. Classical Jewelry. Museum of Art, Rhode Island. School of Design. — Providence, 1976.
- Johns C.* The Jewellery of Roman Britain. Celtic and Classical Traditions. — London, 1996.
- Johnson J.* Jewelry // The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Second Season of Work, October 1928—April 1929. — New Haven, 1931.
- Loboda I.I., Puzdrovskij A.E., Zajcev Ju.P.* Prunkbestattungen des 1.Jh. n.Chr. in der Nekropole Ust'-Al'ma auf der Krim. Die Ausgrabungen des Jahres 1996 // Eurasia Antiqua. — 2002. — Bd. 8.
- Makkay D.* The Jewellery of Palmyra and its Significance // Iraq. — 1949. — Vol. 11.
- Marczenko I.I.* A Kubány-vidék szarmata katakombái // A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. — Szeged, 1995. — Vol. 1.
- Mordvintseva V.I.* A Pair of Golden Earrings from Ust'-Alma (Crimea) // Eurasia Antiqua. — 2002. — Bd. 8.
- Musche B.* Vorderasiatischer Schmuck zur Zeit der Arsakiden und der Sasaniden. — Leiden; New York; Kopenhagen; Köln, 1988.
- Naumann F.* Staatliche Kunstsammlungen Kassel. Antiker Schmuck. — Kassel, 1980.
- Nettleton M.T.* Silver Jewelry and Beads // The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Fourth Season of Work October 1930—March 1931. — New Haven; London; Oxford, 1933.
- Oliver A. Jr.* Roman Jewelry. A Stylistic Survey of Pieces from Excavated Contexts // Ancient Jewelry and Archaeology. — Bloomington, Indianapolis, 1996.
- Ondrejova I.* Les bijoux antiques. — Prague, 1975.

- Pharmakowsky B.* Archäologische Funde im Jahre 1911. Russland // Archäologischer Anzeiger. — 1912.
- Pharmakowsky B.* Archäologische Funde im Jahre 1912. Russland // Archäologischer Anzeiger. — 1913.
- Pharmakowsky B.* Archäologische Funde im Jahre 1913. Südrussland // Archäologischer Anzeiger. — 1914.
- Rudolph W.A.* Golden Legacy. Ancient Jewelry from the Burton Y. Berry Collection at the Indiana University Art Museum. — Bloomington, Indianapolis, 1995.
- Ruseva-Slokoska L.* Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum-Sofia. — London, 1991.
- Simonenko A.V.* The Problem of the Sarmatian Penetration in the North Pontic Area According to Archaeological Data // Il Mar Nero. — 1994. — Vol. 1.
- Stefanelli L.P.B.* L'oro dei Romani. — Roma, 1992.
- Treister M.Y.* Local Imitations of the Details of Roman Military Costume in the Bosporan Kingdom // Antike Bronzen. Werkstattkreise, Figuren und Geräte. Akten des 14. Internationalen Kongresses für antike Bronzen (Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Bd. 33). — Köln, 2000.

Одержано 23.03.2006

О.А. Пуклина, М.Ю. Трейстер

СЕРЬГИ ПЕРВЫХ ВЕКОВ НОВОЙ ЭРЫ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ С.Н. ПЛАТОНОВА В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Статья посвящена серьгам первых веков новой эры из коллекции С.Н. Платонова, хранящимся в Национальном музее истории Украины. Рассмотренные вещи, скорее всего, происходят из грабительских раскопок 1990-х годов. На основании анализа хронологии и распространения подобных типов сережек сделан вывод о возможном происхождении данных украшений из античных, позднескифских и сарматских погребений Северного Причерноморья.

O.O. Puklina, M.Yu. Treyster

EAR-RINGS OF THE FIRST CENTURIES AD FROM THE COLLECTION OF S.M. PLATONOV IN NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

The article is devoted to the ear-rings of the first centuries AD from the collection of S.M. Platonov kept in the National Museum of History of Ukraine. The items discussed are likely to come from the illegal excavations of the 1990-s. Basing on the analysis of the chronology and distribution of various types of ear-rings the authors are coming to the conclusion of their possible origin from the Ancient Greek, Late Scythian and Sarmatian graves of the Black Sea north region.

До історії стародавнього виробництва

М.О. Горнікова, Д.П. Недопако

ЗАЛІЗНІ ВИРОБИ З ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИТАЧЕВА

Викладено результати технологічних досліджень залізних виробів із давньоруського городища Витаців на Дніпрі. Розглянуто можливі джерела постачання заліза та технології оздоблення речей.

У X ст. н. е. на території Київської Русі почалось активне будівництво укріплених міст-фортець, зумовлене активізацією кочівників. Наприкінці XI ст. на берегах Дніпра з'явилася ціла низка укріплених городищ-фортець, що утворювали попереджувальну та оборонну системи південних меж давньоруської держави. Такі укріплення було збудовано вздовж річок Остер, Трубіж, Сула, Стугна, а також по берегах Дніпра: городища поблизу сучасних населених пунктів Трипілля, Ржищів (літописний Іван), Щучинка (літописний Чучин), Витаців, Ходорів, Зарубинці, Канів (Довженко 1968, с. 38—41). Усього В.Й. Довженко налічив 42 городища-фортеці по Дніпру, Сулі та Росі.

Розміщення городищ на високих мисах зі значним оглядовим простором сприяло завчасному виявленню передових загонів кочівників та передачі сигналу небезпеки на подальші городища за допомогою вогнищ.

Оборонне будівництво не обмежувалося регіоном Середнього Подніпров'я, а охоплювало й західні території до кордонів із давньопольськими та давньолитовськими державами (Археологія ... 1986, с. 372).

Зазначені городища у різний час і в різній мірі було досліджено археологами (Довженко, Гончаров, Юра 1966; Довженко 1964, с. 119; Гончаров 1964, с. 126; Рыбаков 1965, с. 33; Довженко 1955, с. 51; Рыбаков 1961, с. 20; Плетнева, Макарова 1961, с. 24 та ін.). Під час розкопок знайдено численний речовий матеріал, зокрема і вироби із заліза. Частину залізних виробів раніше було піддано технологічному дослідженню (Блажєвич, Недопако, Пролєєва 1985, с. 109; Вознесенська, Недопако, Паньков 1996, с. 167).

Південне городище поблизу с. Витаців Обухівського р-ну Київської обл. — це рештки давньоруського літописного міста Святополча — одного з ранніх городищ-фортець, заснованого,

згідно з літописом, князем Святополком Ізяславичем у 1095 р. Пам'ятку досліджували у 1961 р. експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом Б.О. Рыбакова і в 1989 р. Витацівський загін Дніпровської давньоруської експедиції Інституту археології АН УРСР (Н.В. Блажєвич). Існування фортеці чітко фіксується у давньоруських літописах 1095—1239 рр. н. е.

Городище, укріплене двома рядами ровів, розташоване на високому правому березі р. Дніпро за 60 км від Києва вниз по течії. Площа городища з посадом — близько 80 тис. м².

Під час розкопок 1989 р. було зібрано значну колекцію залізних виробів, серед яких переважають гвіздки (104 екз.) та ножі (17 екз.). Знайдено 8 замків та 7 ключів від замків. Наконечники стріл представлено двома екземплярами. Одним екземпляром у колекції представлено сокиру, кільце кольчуги, наконечник солиці, долото, вудило, шпору, писало, пряжку, голку, ножиці, кресало, риболовний гачок, шило, долото, костиль, острогу, шип.

Для технологічних досліджень відібрано 36 найбільш збережених і показових щодо технологій речей. Досліджено 16 ножів, по одному екземпляру наконечників стріли та дротика, кресало, фрагмент остроги, стиль для письма, фрагмент ножиць, вудила, три шпори, один навісний замок та 5 ключів до навісних замків, три залізних невідзначених предмети. На жаль, серед знайдених матеріалів немає таких показових щодо технологій речей, як зброя, інструменти, сільськогосподарські знаряддя. Згідно з численними технологічними дослідженнями, саме ці речі дають широкий спектр досить складних технологій.

Технологічні дослідження проводили за традиційною, неодноразово описаною методикою.

Результати аналізів. Результати подано за групами предметів, у дужках зазначено археологічний номер знахідки (рис. 1—4).

Ан. 1150. Ніж (10). Метал має середню кількість неметалевих включень. На травлено-

му шліфі виявлено два поздовжніх тонких зварних шви. Структура на вістрі мартенситна, мікротвердість 724 кг/мм^2 , до спинки кількість вуглецю зменшується до утворення ферито-перлітної структури. Мікротвердість фериту 206, перліту — 274 кг/мм^2 .

Найімовірніше, ніж було виготовлено з пакованої заготовки з подальшими цементацією та загартуванням леза.

Ан. 1151. Ніж (291). Метал має дуже багато неметалевих включень, основна структура феритна, мікротвердість 206 кг/мм^2 . На кінчику вістря простежуються рештки цементованого шару мікротвердістю 274 кг/мм^2 .

Ніж відковано з однієї заготовки кричного заліза невисокої якості, вістря леза цементовано без термообробки.

Ан. 1152. Ніж (99). Метал брудний. Структура має вигляд сорбіту відпуску. Мікротвердість $274\text{—}474 \text{ кг/мм}^2$. Після реставрації на спинці ножа виявлено клеймо «ПХП».

Ніж виготовлено зі сталеві заготовки невисокої якості з подальшим гартуванням та відпуском. Коливання значень мікротвердості пояснюються нерівномірним розподілом вуглецю та нерівномірним охолодженням під час гартування (так зване плямисте гартування).

Ан. 1153. Ніж (310). Метал має середню кількість неметалевих включень. Основна структура феритна, мікротвердість 221 кг/мм^2 . На кінчику вістря структура мартенситу, мікротвердість 724 кг/мм^2 .

Ніж відковано з кричного заліза середньої якості, вістря леза цементовано та загартовано.

Ан. 1154. Ніж (259). У металі багато неметалевих включень. Структура досить складна: зафіксовано два шви, що перехрещуються, мартенситна структура, мікротвердість у межах $572\text{—}724 \text{ кг/мм}^2$.

Ніж виготовлено зі сталеві заготовки невисокої якості з наваркою вістря леза та подальшою термообробкою. Така технологія не має сенсу, оскільки основою слугувала вуглецева сталь і наварювати сталеву вставку не було потреби.

Ан. 1155. Ключ (452). Багато шлакових включень. Одна частина зразка має феритну структуру (мікротвердість 122 кг/мм^2), інша — ферито-перлітну (мікротвердість 170 кг/мм^2), вміст вуглецю становить $0,3 \%$.

Ключ виготовлено з кричного заліза невисокої якості, цементована зона утворилася випадково.

Ан. 1156. Ключ (381). Після реставрації на ключі виявлено рештки орнаменту мідним дротом. На ключі пропиляно рівчачки, в які навивався мідний дріт. У металі середня кількість неметалевих включень. У середині структура ста-

лі з вмістом вуглецю $0,6 \%$, мікротвердість $206\text{—}254 \text{ кг/мм}^2$. На краях зразка структура фериту, мікротвердість 206 кг/мм^2 .

Ключ виготовлено зі сталі середньої якості, поверхня ключа знеуглецьована.

Ан. 1157. Ключ (382). Як і в попередньому випадку, ключ має орнаменту мідним дротом. Метал брудний. Основна структура перлітна з нерівномірним розподілом вуглецю, мікротвердість 206 кг/мм^2 . На краях зразка є невеликі зони фериту, мікротвердість 143 кг/мм^2 .

Ключ відковано зі сталеві заготовки невисокої якості, поверхня ключа знеуглецьована.

Ан. 1158. Ключ (380). У металі багато неметалевих включень. Структура феритна, мікротвердість 206 кг/мм^2 .

Ключ виготовлено з кричного заліза низької якості.

Ан. 1159. Наконечник стріли (258). У металі середня кількість неметалевих включень. Структура феритна, мікротвердість $206\text{—}254 \text{ кг/мм}^2$.

Наконечник відковано з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1160. Наконечник дротику (406). Багато неметалевих включень. Основна структура феритна, мікротвердість 122 кг/мм^2 . З одного краю є невелика смуга перліту, мікротвердість у межах $206\text{—}322 \text{ кг/мм}^2$.

Наконечник відковано з кричного заліза невисокої якості, цементована зона утворилася, швидше за все, випадково.

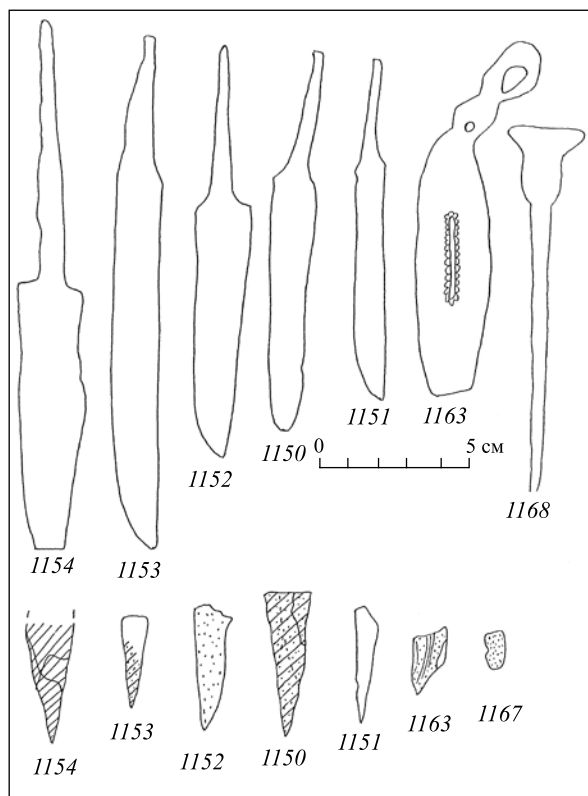

Рис. 1. Технологічні схеми залізних виробів із Витачева

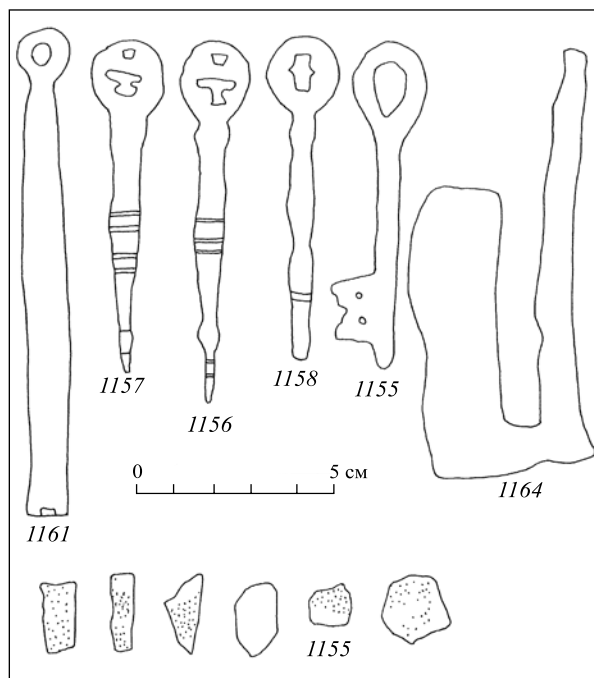

Рис. 2. Технологічні схеми залізних виробів із Витачева

Ан. 1161. Ключ (384). У металі середня кількість неметалевих включень. Структура ферито-перлітна з нерівномірним розподілом вуглецю. Мікротвердість і феритної, і перлітної складових становить 206 кг/мм^2 .

Ключ відковано зі сталеві заготовки середньої якості.

Ан. 1162. Вудила (13). Середня кількість неметалевих включень. Структура феритна, мікротвердість $143\text{—}151 \text{ кг/мм}^2$.

Вудила відковано з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1163. Кресало (383). Багато неметалевих включень. Структура досить складна. Широкі смуги перліту (мікротвердість $254\text{—}322 \text{ кг/мм}^2$) чергуються з вузькими смугами фериту (мікротвердість 181 кг/мм^2). На робочу частину виходить перлітна смуга.

Кресало виготовлено зі сталі низької якості зі смугастою структурою, технологію підібрано таким чином, що на робочу поверхню виходить вуглецева частина.

Ан. 1164. Замок (388). У металі багато неметалевих включень. Структура ферито-перлітна з нерівномірним розподілом вуглецю — $0,3\text{—}0,5 \%$. Мікротвердість фериту 151 , перліту — $181\text{—}206 \text{ кг/мм}^2$.

Замок виготовлено зі сталі невисокої якості.

Ан. 1165. Шпора (389). Багато неметалевих включень. Структура феритна, мікротвердість 254 кг/мм^2 .

Шпору виготовлено з кричного заліза низької якості.

Ан. 1166. Шпора (389). Середня кількість

неметалевих включень. Структура перлітна, мікротвердість $206\text{—}254 \text{ кг/мм}^2$.

Шпору виготовлено зі сталі середньої якості.

Ан. 1167. Штир (22). Багато шлакових включень. Структура ферито-перлітна. Мікротвердість фериту 181 , перліту — 254 кг/мм^2 .

Штир виготовлено зі сталеві заготовки.

Ан. 1167а. Стель (18). Метал відносно чистий. Структура перлітна, мікротвердість $274\text{—}322 \text{ кг/мм}^2$.

Стель виготовлено з вуглецевої сталі.

Ан. 1168а. Залізний предмет. У металі багато неметалевих включень. Структура феритна, мікротвердість 206 кг/мм^2 .

Предмет виготовлено з кричного заліза невисокої якості.

Ан. 1169. Шпора (270). Середня кількість неметалевих включень. Структура феритна, мікротвердість $170\text{—}181 \text{ кг/мм}^2$.

Шпору відковано з кричного заліза середньої якості.

Ан. 1170. Ніж (290) (фрагмент?). У металі багато неметалевих включень. Структура феритна, мікротвердість $221\text{—}254 \text{ кг/мм}^2$.

Ніж відковано з кричного заліза невисокої якості.

Гак. **Ан. 1170а (289).** У металі багато включень шлаку. Структура ферито-перлітна. Мікротвердість фериту 221 , перліту — 274 кг/мм^2 .

Гак виготовлено зі сталі невисокої якості.

Ан. 1171. Ніж (264). У металі багато точкових включень. Мікроструктура безструктурного мартенситу, мікротвердість $572\text{—}824 \text{ кг/мм}^2$.

Ніж виготовлено зі сталеві заготовки невисокої якості з подальшим гартуванням. Нерівномірність мікротвердості по шліфу пояснюється нерівномірним охолодженням виробу під час гартування.

Ан. 1172. Ніж (387). Метал чистий. Структура різномірна з ділянками безструктурного мартенситу та перліту. Мікротвердість від 351 до 642 кг/мм^2 . До спинки ножа мікротвердість знижується, на бічних поверхнях шліфу є зневуглецьовані зони.

Ніж відковано зі сталі високої якості з подальшим гартуванням вістря леза.

Ан. 1173. Ніж (453). Метал чистий. Мікроструктура сорбіту відпуску, мікротвердість $421\text{—}464 \text{ кг/мм}^2$.

Ніж виготовлено з якісної сталеві заготовки з подальшим гартуванням та відпуском.

Ан. 1174. Ніж (265). Метал чистий. Структура гольчаста відпущеного мартенситу, мікротвердість 322 кг/мм^2 .

Ніж виготовлено з якісної сталеві заготовки з гартуванням та відпуском.

Ан. 1175. Ніж (292). У металі багато шлакових включень. Основна структура феритна,

мікротвердість 181 кг/мм². На кінчику вістря є ділянка ферито-перліту, мікротвердість 254—351 кг/мм².

Ніж відковано з кричного заліза невисокої якості з подальшою цементацією вістря.

Ан. 1176. Ніж (412). Метал містить середню кількість неметалевих включень. Структура фериту, мікротвердість 206 кг/мм². У центрі зразка смуга сорбіту відпуску, мікротвердість 421 кг/мм².

Ніж виготовлено зі сталеві заготовки з подальшим гартуванням та відпуском. На краях утворилася зона знеуглецювання.

Ан. 1177. Ніж (263). У металі багато неметалевих включень. Метал дуже кородований. На невеликих фрагментах структура фериту (мікротвердість 221 кг/мм²) та сорбіту відпуску (мікротвердість 351—451 кг/мм²).

Ніж, імовірно, виготовлено із залізної заготовки невисокої якості з подальшою цементацією леза та термообробкою (гартування та відпуск).

Ан. 1178. Ніж (17). У металі середня кількість неметалевих включень. Основна структура феритна, мікротвердість 180 кг/мм². На вістрі наварка сталеві смуги з вмістом вуглецю 0,6 %, мікротвердість 274 кг/мм².

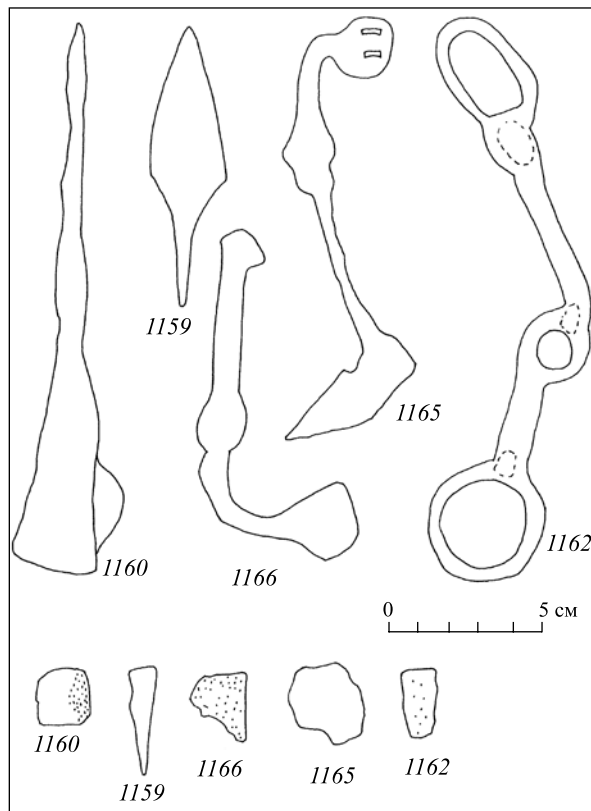

Рис. 3. Технологічні схеми залізних виробів із Витачева

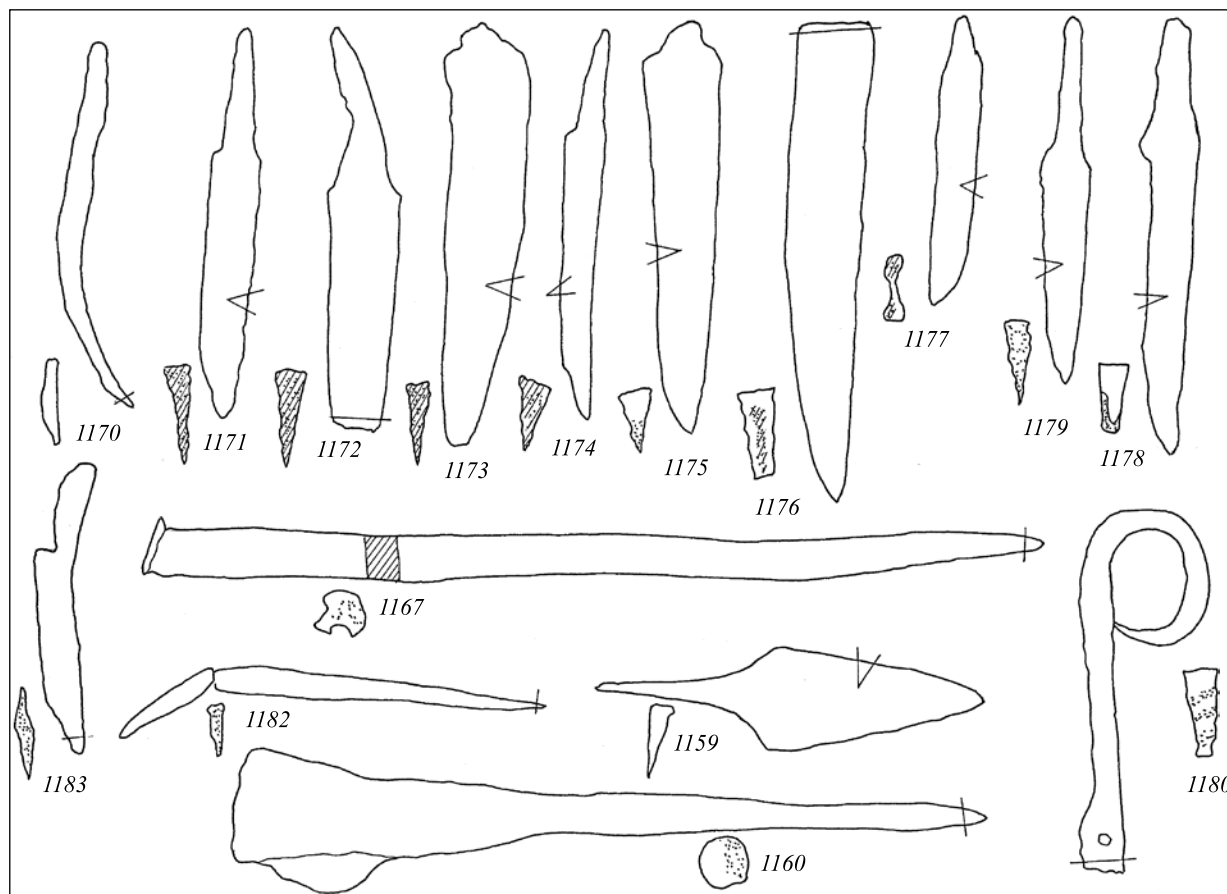

Рис. 4. Технологічні схеми залізних виробів із Витачева

Ніж відковано з кричного заліза середньої якості з наваркою сталевго вістря леза.

Ан. 1179. Ніж (262). Метал чистий. У центрі смуга фериту, на бічних поверхнях перліт, мікротвердість 274 кг/мм².

Ніж виготовлено з кричного заліза високої якості з подальшою цементацією бічних поверхонь.

Ан. 1180. Фрагмент ножиць (320). Багато шлакових включень. Структура смугаста перлітна, мікротвердість 170 кг/мм². Вуглець нерівномірно розподілений по шліфу.

Ножиці виготовлено зі сталевго заготовки.

Ан. 1181. Фрагмент остроги (б. н.). Багато неметалевих включень. Структура феритна, мікротвердість 170—221 кг/мм².

Острогу виготовлено з кричного заліза низької якості.

Ан. 1182. Шило (288). Метал чистий. Структура перлітна з вмістом вуглецю 0,5 %, мікротвердість 206—254 кг/мм².

Шило виготовлено з якісної сталевго заготовки.

Ан. 1183. Ніж (б. н.). Метал чистий. Структура перлітна, мікротвердість 236 кг/мм².

Ніж виготовлено з якісної сталевго заготовки.

Висновки. Отримані результати насамперед дають підстави зробити висновок, що ковальські вироби переважно відковано з матеріалу невисокої якості (див. табл.). З 36 досліджених предметів лише 7 (19,4 %) виготовлено з матеріалу з невеликим вмістом неметалевих включень. До цієї категорії належать 5 ножів (ан. 1172—1174, 1179, 1183), а також стиль (ан. 1168) та шило (ан. 1182). У працях, присвячених технології обробки заліза, неодноразово наголошувалося, що для археологічного матеріалу цей показник з погляду технологічних властивостей не має великого значення. Він є показником рівня технології видобутку заліза та його попередньої підготовки.

Решту предметів виготовлено з матеріалу з великим або середнім вмістом неметалевих включень.

За використанням матеріалу та технологій маємо такий розподіл. З чистого заліза виготовлено 8 предметів (22,2 %): ключ (ан. 1158), наконечник стріли (ан. 1159), вудила (ан. 1162), 2 шпори (ан. 1165, 1169), залізний предмет (ан. 1168а), фрагменти ножа (ан. 1170) та остроги (ан. 1181).

14 (38,8 %) предметів виготовлено зі сталі з різним вмістом вуглецю, причому характер структур різноманітний: з рівномірним і нерівномірним розподілом вуглецю, смугасті структури. Досить поширена технологія цементації — 11 випадків (30,5 %). Термообробці піддано 11 предметів (30,5 %). Проте наварка сталевго робочої частини трапляється лише у двох випадках — ножі (ан. 1154, 1178).

Результати дослідження можна порівняти з аналогічними характеристиками, отриманими

під час вивчення колекцій залізних виробів із придніпровських давньоруських пам'яток (Вознесенська, Недопако, Паньков 1996, с. 167). Порівняння показує, що у Витачеві, як і на пам'ятках, наведених у зазначеній монографії, переважають суцільносталеві та цементовані вироби, широке застосування мала термообробка. Натомість, поширена на Північній Русі технологія наварки леза в Витачеві представлена лише трьома випадками. Наявність таких технологічних операцій на Південно-руських землях можна пов'язати з традиціями в галузі обробки заліза в більш ранній час у населення лісостепу Східної Європи (Вознесенская 1985, с. 107; Бидзиля, Вознесенская, Недопако 1983, с. 78—79).

Розглянемо технологічні характеристики найпоширенішої категорії знахідок — ножів (16 екз.). Відзначимо, що ніж (ан. 1170) викликає значні сумніви щодо його належності до цієї категорії. Значна фрагментованість дає підстави трактувати цей предмет як шило або рештки якогось іншого інструмента. Цей предмет виготовлено з чистого заліза, хоча і з досить високою твердістю.

Усі ножі мають пряму спинку та упори для ручки, в різних екземплярах виражені по-різному. У жодному ножі зі збереженою ручкою немає отворів для кріплення руків'я, тобто її насаджували на держак ножа без додаткового кріплення.

Повна довжина ножів (лезо + руків'я) коливається в межах 6,5—19 см. Зважаючи на розміри лез без руків'їв, вони мали загальну довжину 11—19 см. Довжина самого леза коливається у вузькому інтервалі — 5—12 см. Таким чином, досліджені ножі за своїми геометричними параметрами не підпадають під жодні стандарти.

За чистотою матеріалу ножі поділено на три практично однакові групи: 4 — з середнім вмістом включень, 5 — з великою кількістю і 7 — з незначною кількістю.

За використаними технологіями досліджені ножі мають високі показники: третину з них (5 екз.) виготовлено зі сталі, в 9 екземплярах використано цементацію леза і наскрізну цементацію (56 %). Термообробці в різних варіантах (гартування, гартування та відпуск) піддано 11 ножів (69 %). Отже, під час виготовлення ножів найчастіше використовували технології цементації і гартування, що забезпечувало їм добрі експлуатаційні якості.

У контексті вивчення технології обробки заліза на придніпровських городищах постає питання про джерела постачання заліза. На городищах не знайдено слідів залізодобувних горнів, виявлено лише криці, шлаки, ковальський інструмент. Найімовірніше, що металургійні гор-

ни розміщували за межами городищ, оскільки вони несли небезпеку пожежі. Такі металургійні осередки могли обслуговувати одне городище або куш найближчих городищ. Постачання заліза з одного великого центра мало ймовірно, враховуючи активність кочівників. Щодо умов для видобутку заліза, вони були сприятливі біля всіх городищ.

Насамкінець відзначимо ще одну цікаву деталь дослідженої колекції. Після реставрації залізних речей на двох навісних замках та кількох ключах виявлено мідне покриття та орнаментування. На замках є тонкий шар (менше 1 мм) міді, причому в одному випадку покриття наявне і на внутрішніх деталях. Досліджуючи замки, ми спочатку повторили помилку

Зведена таблиця технологій

№ аналізу	Предмет	Кількість неметалевих включень	Мікротвердість, кг/мм ²		Вміст вуглецю у перліті, %	Технологія
			ферит	перліт		
1150	Ніж	Середня	206	724 (вістря)	—	3-шарове пакування + цементування + гартування
1151	Ніж	Багато	206	274	—	Цементування вістря
1152	Ніж	»		274—464	—	Сталь + гартування + відпуск
1153	Ніж	Середня	221	724	—	Залізо + цементування вістря + гартування
1154	Ніж	Багато		572—724	—	Наварка вістря + цементування + гартування
1155	Ключ	»	122	170	0,3	Залізо + цементування
1156	Ключ	Середня	206	254	0,6	Нерівномірно науглексована сталь
1157	Ключ	Багато	143	143—206	0,3	Те саме
1158	Ключ	»	206	—	—	Кричне залізо
1159	Наконечник стріли	Середня	206—254	—	—	» »
1160	Наконечник дротика	Багато	122	274—322	—	Кричне залізо + випадкове цементування
1161	Ключ	Середня	206	170—206	—	Нерівномірно науглексоване кричне залізо
1162	Вудила	»	143—151	—	—	Кричне залізо
1163	Кресало	Багато		322—274	0,6	Смугаста структура
1164	Замок	»	151	181—206	0,4	Нерівномірно науглексоване залізо
1165	Шпора	»	254			Кричне залізо
1166	Шпора	Середня		206—254	0,4	Сталь
1167	Залізний штир	Багато	181	254	0,7	Нерівномірно науглексоване залізо
1168	Стиль	Мало	—	274—322	0,6	Сталь
1168	Залізний предмет	Багато	206	—	—	Кричне залізо — перегрів
1169	Шпора	Середня	170—181	—	—	Кричне залізо
1170	Ніж (фрагмент)	Багато	221—254	—	—	» »
1170a	Гак	»	221	274	—	Нерівномірно науглексоване залізо
1171	Ніж	»	—	572—824	—	Цементування леза + гартування
1172	Ніж	Мало	—	351—642	—	Те саме
1173	Ніж	Мало	—	421—464	—	Цементування леза + гартування + відпуск
1174	Ніж	»	—	322	—	Сталь + гартування + відпуск
1175	Ніж	»	181	254—351	—	Залізо + цементування вістря + гартування + відпуск
1176	Ніж	Середня	206	421	—	Сталь + гартування + відпуск, знеуглексовання
1177	Ніж	Багато	—	351—421	—	Сталь + гартування + відпуск
1178	Ніж	Середня	180	254—274	0,6	Наварка сталі
1179	Ніж	Мало	—	274	0,7	Наскрізне цементування
1180	Ножіці	Багато	—	170	0,6	Нерівномірно науглексоване залізо, смугаста структура
1181	Фрагмент остроги	»	170—221	—	—	Кричне залізо
1182	Шило	Мало	—	206—254	0,5	Сталь
1183	Ніж	—	—	—	—	»

Б.О. Рыбакова, який свого часу, вивчаючи після реставрації оміднені замки зі Звенигорода, висловив припущення, що їх відливали суцільно з міді чи бронзи (Рыбаков 1948, с. 222). Проте структурні дослідження Б.О. Колчина показали, що замки було виготовлено із заліза, на яке потім нанесено тонкий шар міді чи бронзи (Колчин 1953, с. 158).

У нашому випадку на зламі корпусу замка чітко простежується тонка смуга окисленого заліза, зверху на ній — мідне покриття, місцями оміднення наявне і на внутрішніх поверхнях. Отже, корпус було виготовлено із заліза, а потім оміднено. Процес оміднення можна реконструювати як занурення корпусу замка в розплавлену мідь чи бронзу. На користь такої технології свідчить наявність оміднення на зовнішній і внутрішній поверхнях. Можливо, перед омідненням корпус підігрівали, що забезпечувало міцніше зчеплення міді з залізною основою.

Оздоблення ключів видається простішим.

Напилком на ключі випилювали гвинтовий рівчачок, у який запресовували мідний дріт. Можливо, і в цьому випадку навивку дроту робили на підігрітому ключі. В процесі остигання залізна основа ключа стискалась і міцно тримала дріт.

З приводу наявності на давньоруських городищах оздоблених речей слід пригадати знахідку на городищі Чучин шпори, інкрустованої срібними клепками (Блажевич, Недопако, Пролева 1985, с. 113). Майстер зумів на масивній шпорі зробити заглиблення діаметром менше 1 мм й упресувати в нього срібну дротину. Виконати таку операцію можна лише за наявності справді ювелірного інструменту та високої майстерності коваля. Однак не можна виключати і такий варіант: коваль відкував шпору, а ювелір на замовлення володаря інкрустовував її. Цей варіант підтримують автори зазначеного дослідження.

Висловлюємо вдячність Н.В. Блажевич за наданий для дослідження матеріал.

Археология Украинской ССР. — 1986. — Т. 3. — С. 372.

Блажевич Н.В., Недопако Д.П., Пролева Я.Н. К вопросу о кузнечном производстве на городищах Иван и Чучин // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 109—118.

Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення Східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян та Київської Русі. — К., 1996. — С. 138—176.

Вознесенская Г.А. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли // Земли Южной Руси в IX—XVI вв. — 1985. — С. 107.

Гончаров В.К. Давньоруське поселення Іван-гора // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 126—130.

Довженко В.І., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966. — 148 с.

Довженко В.І. Літописний Чучин // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 119—125.

Довженко В.Й. Сторожевые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь. — М., 1983. — С. 37—45.

Довженко В.И. Городища и селища на Руси и Росье // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 5. — С. 51—54.

Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1953. — № 32. — 257 с.

Плетнева С.А., Макарова Т.И. Отчет о работе на Южном (Святополчем) городище летом 1961 г. с. Витачев, Обуховский район, Киевской области // НА ИА НАНУ. — 1961/25а, 3702. — 24 с.

Рыбаков Б.А. Любеч и Витачев — ворота внутренней Руси: Тез. докл. советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. — М., 1965. — С. 33—35.

Рыбаков Б.А. Отчет о раскопках Северного городища в Витачеве // НА ИА НАНУ. — 1961/25, 3701. — 20 с.

Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. — М., 1948. — С. 222.

Одержано 19.10.2006

М.А. Горникова, Д.П. Недопако

ЖЕЛЕЗНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ ДРЕВНЕРУССКОГО ВИТАЧЕВА

В статье изложены результаты технологических исследований железных изделий из раскопок древнерусского городища Витачев на Днепре. Рассмотрены возможные технологии исполнения омеднения.

М.О. Gornikova, D.P. Nedopako

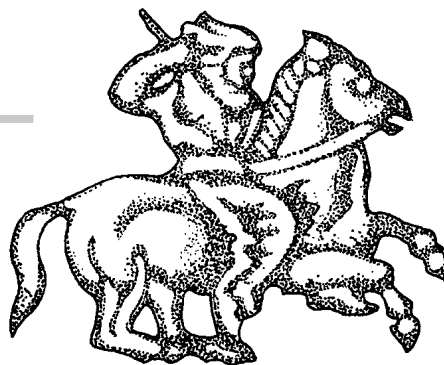
IRONMONGERY FROM ANCIENT RUS VYTACHIV

The article presents the results of technological research of ironmongery from the excavations of Ancient Rus settlement Vytachiv on the Dnipro River. The possible technologies of coppering procedure are viewed.

Нові відкриття та знахідки

К.І. Красильніков,
С.М. Апарєєв, О.С. Пробийголова

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕЛЬМАНІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА БІЛЯ м. ЛУГАНСЬК

Розглянуто матеріали рятувальних розкопок ґрунтового могильника біля м. Луганськ, подано відомості про поховання доби бронзи.

Візуальний аналіз могильника. Курган, досліджений у 2003 р., входить до так званої Тельманівської групи: кург. 1 було розкопано у 1988 р. Луганським краєзнавчим музеєм (Выборный 1989, с. 98—100); кург. 2 — об'єкт нашого дослідження; кург. 3 — частково зрито, але не розкопано (рис. 1, 1). Насипи тягнуться за лінією північ—південь із відхиленнями на захід та схід майже на 7°. Відстань між кург. 2 та 3 — близько 30 м, кург. 1 віддалений на південь майже на 180 м. Існують підстави вважати, що між курганами були насипи, зриті ще в 1930-х рр. під час масштабних робіт, пов'язаних із будівництвом залізниці, а пізніше й автомобільної дороги. Могильник розташований на другій пологій терасі правого берега р. Вільхова.

Розкопки мали рятувальний характер, оскільки під час риття траншей для прокладки комунікацій уздовж західного схилу насипу кургану було виявлено кістки скелета людини, розвал горщика, що належить до пізньої бронзи. Ці знахідки й зумовили дослідження зони руйнації. Проте масштабних розкопок провести не вдалося через те, що східна частина могильника виявилася під лісосмугою, до того ж за 20 м як на захід, так і на схід, тягнуться автодорога і залізниця (рис. 1, 2), крім того, проходять лінії зв'язку, електрокабелі, труби магістрального водопроводу. З огляду на ситуацію розкриття всього масиву виявилось неможливим. Спочатку було розкрито ділянку 50 м², пізніше для перевірки наявності поховань розкоп було розширено до 75 м² (рис. 1, 3).

У насипу кург. 1 (висота — 2 м, діаметр — 23 м) розчищено 15 поховань, у тому числі: 1 — ямне, 8 — у катакомбах, 3 — пізньої бронзи, 1 — раннього залізного віку, 2 — сучасних поховання.

Під час дослідження кург. 2 розчищено 8 ям, у кожній з яких виявлено або поховання, або

його антропологічні ознаки. Культурно-хронологічний діапазон поховань — від ранньокатакомбного до ранньосередньовічного періодів. Всі вони розташовані на площі 35 м².

Метод дослідження та стратиграфія. В основу методу розкриття пам'ятки покладено траншейно-бровочний спосіб, що передбачає зберігання двох бровок завтовшки 0,5 м: західної (I), уздовж лінії руйнації, і східної (II) — між лінією дерев лісосмуги. Відповідно до бровок було обрано дві рівнобіжні траншеї завширшки по 1,5 м, орієнтовані за лінією північ—південь (рис. 1, 3). Розкопки здійснювали без застосування механізмів.

Траншеї та їх бровки опущено на глибину 70 см — до чистого материка. Репер на могильнику позначено умовно, до нього прив'язано всі орієнтири, проміри відстаней і глибин. Нумерацію поховань проведено згідно з послідовністю їх розкриття.

Стратиграфія ґрунтів бровок практично однотипна: задернований прошарок 25—30 см у вигляді чорнозему сучасного ґрунту, що переходить у темний гумусований на початку передматерика суглинок, де простежено ями поховань у вигляді заповнень темним гумусованим ґрунтом. Нижче в межах 30—50 см залягає обрій світлого ґрунту передматерика. З позначки 60 см і нижче простежується чистий, світлий із дрібним щебенем мергелю льос (материк), в якому розташовані нори степових гризунів. Такі самі нори, заповнені гумусом або суглинком, простежено в стінках бровок (рис. 1, 3).

Розчищення поховань здійснювали з обрію передматерика або материка у випадку, коли не вдавалося переконливо простежити плями заповнень. У двох випадках (пох. 1 і 2) поховання здійснено на передматерику. Обидва поховання виявлено із західного боку бровки I під час зачищення лінії прокладки сучасної траншеї.

Зважаючи на стратиграфію, досліджувану пам'ятку слід класифікувати як курганий мо-

гильник зі спланованими насипом кургану і давніми викидами з ям, насамперед катакомб.

Опис поховань. *Пох. 1 (рис. 1, 4).* Знайдено під час зачищення західної сторони бровки I за 1,6 м на північ R⁰. Пляма, що складається з темного гумусованого ґрунту, опускається на глибину близько 60 см сучасного горизонту, дно ями майже на горизонті материка. Збережена східна частина ями має прямі вертикальні стіни майже квадратної форми (80 × 90 см), із західної сторони яма зруйнована. Збережені сторони співвідносяться під кутом близько 90°.

Визначити позу похованого неможливо, оскільки кістки скелета перевідкладені, так що великі гомілкові кістки лежали поряд із уламками черепа, поруч було виявлено нижню щелепу, фрагменти кісток рук, таза й інших частин скелета. Складається враження, що скелет ще у давнину було зумисно порушено, тобто «знешкоджено». Поряд із кістками знайдено горщик — глибокий полумисок банкоподібної форми (рис. 2, 5). Розміри горщика: діаметр вінця — 15 см, тулова — 16 см, діаметр дна — 10 см, висота — 11,5 см. За профілем стінок із невеликим перегином посередині, керамічним тістом, заглаженістю його поверхні горщик слід віднести до пізньої бронзи, аналогії йому простежуються на пам'ятках середнього Дону (Матвеев 2004, с. 90, рис. 6, 3).

Пох. 2 (рис. 1, 5). Яма, заповнена чорноземом, простежується із західної сторони бровки I за 2,6 м на північ від R⁰. Глибина ями — 55 см від сучасної поверхні, дно в горизонті передматерика. Лише за дном удалося визначити форму ями. Скелет порушений, але анатомічні ознаки помітні. Яма в плані квадратно-прямокутна, стіни орієнтовані за сторонами світу, одна зі сторін, що збереглася, завдовжки близько 100 см, ширина не відома, горизонт дна — 55—60 см.

Померлого під час поховання, мабуть, було орієнтовано головою на північ, але чітко визначити позу не можна.

Відсутність інвентарю і неможливість визначення пози померлого під час поховання не дають змоги встановити хронологічні, а тим більше культурні параметри цього поховання.

Пох. 3 (рис. 1, 6). Слабогумусовану, майже суглинну пляму простежено із західної сторони бровки I за 50 см на південь від репера. Більш визначена ситуація заповнення спостерігалася зі східної сторони цієї бровки, а потім і в траншеї між бровками з глибини 50 см, тобто в передматерику.

Форма плями в плані майже квадратна зі сторонами 130 × 140 см, орієнтованими за напрямками північний захід—південний схід, північний схід—південний захід. Між собою сторони співвідносяться під кутом 90°, кути злегка заокруглені.

Вибравши розсіпчасте гумусоване заповнення, за дном удалося простежити всі параметри й форму ями розміром 120 × 130 см. Її стіни зверху донизу мають незначний нахил, до того ж у плані вони дещо скривлені, дно опущене в щільний льос материка на глибину 135 см від сучасного горизонту.

Незважаючи на порівняно великі розміри ями (її площа близько 1,6 м²) у ній розкрито лише одне поховання. Цілісність скелета не задовільна, причому в анатомічному вигляді була лише ліва верхня допоясна його частина, права половина скелета, кістки нижче таза, ноги взагалі не простежувалися. Частково збережені ознаки пози все ж дають змогу припустити, що померлого було покладено на спину, ліва рука до ліктя пряма, головою орієнтовано на захід із відхиленням не більше 10—13° на південний захід. У похованні немає інвентарю, що ускладнює його датування.

Біля північно-східної сторони ями цього поховання майже в кутку помічено пляму овальної форми, заповнену чорноземом із незначними вкрапленнями суглинку. Розміри плями 35 × 70 см, подовження за лінією схід—захід. Часткова вибірка і зачистка плями засвідчили, що вона має відношення до іншого поховання. Пізніше з'ясувалося, що тут порушено вхід до пох. 4, виконаного в катакомбі.

У цій самій ямі в східній бровці помічено ще одне заповнення, що складається з лінз темного гумусованого ґрунту, мулу й суглинку з укріпленнями крейди (рис. 1, 3). Його довжина близько 2 м, і воно тягнеться до пох. 6.

З огляду на все вищезазначене можна лише констатувати, що яма до пох. 3 зачепила вхід до катакомби пох. 4 і, природно, за часом її споруджено пізніше від катакомби. Однак із чіткою хронологією у цьому питанні поки що визначитися складно, насамперед через відсутність матеріалу з поховання. Проте такі ознаки, як планіграфія могили, її форма і західна орієнтація, свідчать про належність поховання до бабинської культури середньої бронзи.

Пох. 4 (рис. 2, 1) розташоване за 1 м на схід R⁰. Вхід — яма круглої форми, простежена з горизонту 135 см, тобто дна ями пох. 3. Нижню частину вхідної шахти зрито. Після вибірки гумусних плям заповнення внизу стовбура було розкрито сходинку овальної форми завдовжки 120 см у напрямку схід—захід, завширшки 66 см, завглибшки —155 см R⁰. Зі сходинки в північному напрямку виявлено вхід безпосередньо в камеру-катакомбу.

Форма входу в камеру збереглася: верх овальний, низький завширшки 80 см, заввишки лише 35 см, ознак плах на вході в камеру не виявлено. Практично цілком збережена катакомба мала

такий вигляд і параметри: овальна у плані, у профілі зі сферичним зведенням; довжина камери по дну в напрямку схід—захід 152 см, ширина — 100 см, висота склепіння від обрію дна +75 см; правильного сферичного вигляду, внизу біля переходу до дна — із заокругленням. Дно камери на позначці –200 см R⁰. Споруджено катакомбу в щільному льосі, ознак обвалів, просілости не спостерігається. Заповнення катакомби гумусом відбулося в результаті запливу ґрунту через вхідний отвір.

Поховальне спорудження збудовано в системі, за якою камера поховання й шахта-колодязь співвідносяться між собою перпендикулярно. Тут же, як результат різниці їх висот, було залишено сходинку. Через відсутність курганного насипу неможливо визначити планіграфію розташування камери відносно загального планування могильника, але, беручи до уваги розкриту ділянку, можна зауважити, що це поховання розміщене в центрі.

Скелет в анатомічному вигляді лежав на правому боці, орієнтований за лінією схід—захід, у зібганій позі (зігнута спина, підігнута голова, обидві ноги зігнуті в тазі й у колінах). Руки зігнуті в ліктях: ліва під кутом 60°, кисть спрямована до обличчя, права зігнута догори так, що її зап'ясток опинився під скроневою кісткою черепа, орієнтованого на південний захід обличчям на схід. Таку позу не можна віднести до числа поширених серед катакомбних поховань. З огляду на конструкцію поховальної ями це поховання може належати до бахмутського типу (Братченко 1976, с. 61—63, 153).

На кістках скелета простежується тлін коричневого кольору, ймовірно, решток перетлілого покриття шкірою тварини, водночас у похованні немає ознак застосування вохри.

У похованні за 30 см на захід від потиличної частини черепа виявлено великий (близько 5 л) горщик, що під час розкриття був значно нахиленим, майже на боці. Горщик майже на третину було заповнено жовто-коричневою масою перетлілої рослинної органіки. Пропорції горщика не високі, стінки профільовані з круглим опуклим туловом, найбільший діаметр тулова в середній його частині. Вінце високе, у верхній частині трохи розтрубоподібне. Фактура тіста щільна з дрібним піском, поверхню стінок старанно заглажено. Випал якісний, світлий, місцями з темними або жовтогарячо-смаєного відтінку плямами. Розміри горщика: діаметр вінця — 17,3 см, діаметр тулова — 21,5 см, діаметр дна — 13 см, висота вінця — 5 см, уся висота горщика — 20 см (рис. 2, 5). Верхню частину горщика до середини тулова орнаментовано: на шийці відтиснуто 4 горизонтальні лінії, ще 2 лінії на плічку, між ними короткі, навскісні

відтиски дрібного гусеничного штампа. Нижче, на тулові між трьома горизонтальними лініями, зображено майже таку саму, але з більшим кроком «гусеничку» у вигляді навскісних смуг типу ялинки.

Орнамент нанесено за допомогою мотузок різної товщини, навитих на палички різних діаметрів. З огляду на це орнаментальні прийоми доцільно розглядати в двох іконографічних різновидах: зі щільними, дрібними і широкими, рельєфнішими «гусеничними» відтисками.

У катакомбі під північно-західною стіною містився жертovníк — кістки великого барана. Біля входу в катакомбу, безпосередньо біля черепа, розкрито ямку діаметром 15—17 см, завглибшки — 15 см нижче від горизонту дна катакомби, заповнену чистим темним гумусованим ґрунтом, жодних предметів у ній не знайдено. За облаштуванням поховальної ями, засобами й керамікою поховання, ймовірно, можна віднести до бахмутського типу катакомбної культури і датувати в межах XVIII—XVII ст. до н. е. (Братченко 1976, с. 61—63, 153).

Пох. 5 (рис. 1, 7). Розміщене за 2 м на північний схід від R⁰. Темну гумусовану пляму зафіксовано на позначці –55 см R⁰ у траншеї 1. Для розкриття контуру всієї плями було вирізано частину бровки.

Пляма неправильної, переважно через скошеність кутів, підпрямокутної форми завдовжки 150 см, завширшки 110 см, витягнута по лінії схід—захід із відхиленням від азимута до півночі й півдня близько 7—8°. Кути заокруглені, як і східна сторона ями, дно на глибині 120 см.

На дні в анатомічному стані, у зібганому вигляді виявлено скелет дорослої людини. Померлого покладено на правий бік головою на північний схід, обличчям на північний захід. Ноги в тазових кістках і колінах зігнуті під гострим кутом. Руки, вигнуті в ліктях на 65°, складені поруч. Кисті рук з'єднані і лежали біля нижньої щелепи черепа. Інвентар відсутній, але, зважаючи на конструкцію могили й обряд поховання, поховання можна віднести до бабинської культури, якій відповідають зібганість, східна орієнтація, загальна поза під час інгумації померлого.

Слід зауважити, що між формами ям пох. 3 і 5 є чимало спільного.

Пох. 6. Як уже зазначалося, із ями пох. 3 у східному напрямку простежувалося різноструктурне заповнення завглибшки близько 70 см від рівня початку материка (рис. 1, 3). Загальна протяжність плями з заповненням за лінією захід—схід становить близько 2,2 м і ніби стикається з контурами ями пох. 6.

Пляма ями пох. 6 завдовжки близько 160 см, завширшки близько 60 см, з темного гумусова-

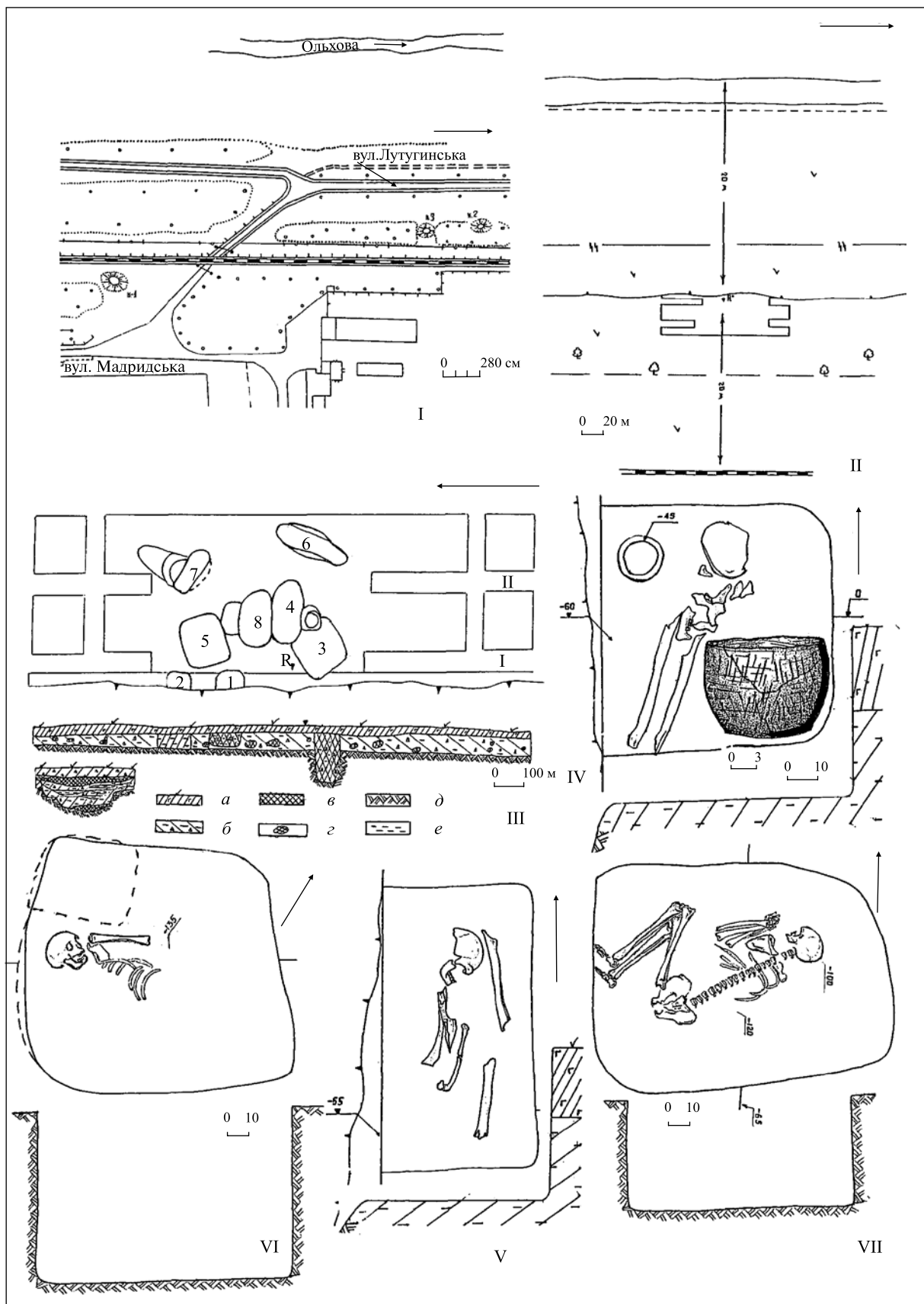

Рис. 1. Тельманівський могильник: I, II — ситуаційні плани; III — генплан та стратиграфія розкопу: а — сучасний ґрунт; б — передматерик; в — кротовини; г — гумус; д — суглинок; е — материк; IV — пох. 1; V — пох. 2; VI — пох. 3; VII — пох. 5

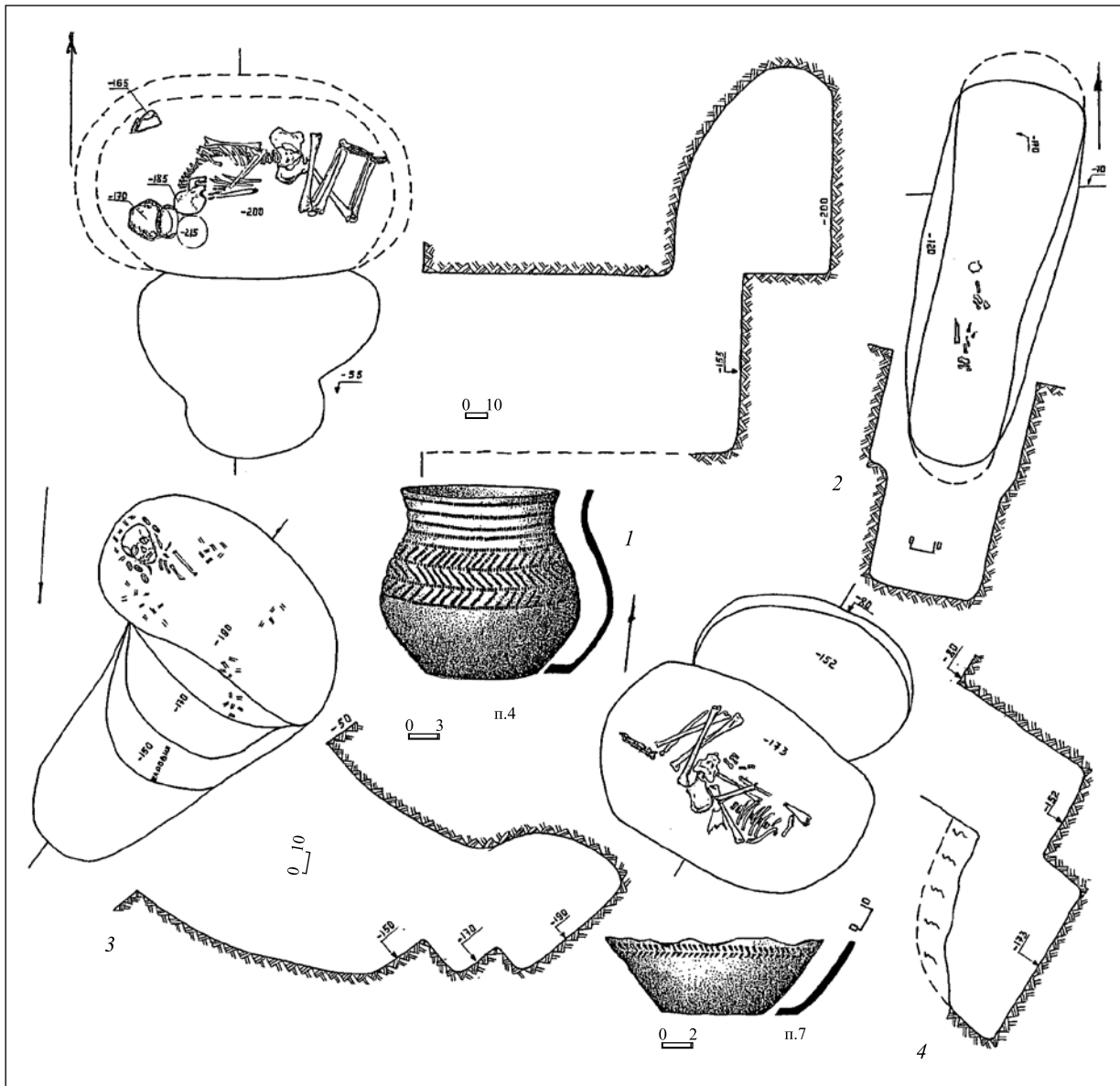

Рис. 2. Тельманівський могильник: 1 — пох. 4; 2 — пох. 6; 3 — пох. 7; 4 — пох. 8

ного ґрунту витягнута за лінією північ, північний схід—південь, південний захід. Після вибірки ґрунту плями було визначено форму ями. Її споруджено в щільному льосі материка за лінією північ, північний схід—південь, південний захід, зі зсувом до сходу і заходу близько 10°. Довжина ями по дну 195 см, зверху — 176 см, ширина зверху — 60 см, біля дна — 40—42 см. Спостережено звуження ями на 18—20 см через невеличкі заплечики завширшки 8—10 см, залишені уздовж обох довгих (східної і західної) сторін ями. Вздовж дна яма, навпаки, збільшилася на 20 см через підбої 8—12 см з її обох коротких сторін. Висота заплечиків від дна — близько +50 см. Глибина ями — 100 см горизонту льосу, або 170 см від сучасної поверхні (рис. 2, 2). На дні розкрито рештки скелета людини: нижня його частина, у тому числі стопи ніг, розміщу-

валися по середній лінії ями в напрямку на південь. Завдяки цьому можна зробити часткову реконструкцію поховання: його, мабуть, було виконано на спині, орієнтовано головою на північ, північний схід. Інвентар не виявлено, відтак, хронологію поховання визначити неможливо.

Пох. 7 (рис. 2, 3). Пляму темного гумусованого ґрунту зафіксовано в траншеї 2, на горизонті материка — 60 см R⁰. Форма плями овально-округла, подовження за лінією північ, північний схід—південь, південний захід. Біля північної сторони пляма звужується до 50 см, уздовж південної, навпаки, збільшується до 100 см.

У процесі вилучення ґрунту із заповнення з'ясовано деталі всієї поховальної конструкції, в основі якої були шахта і катакомба. Вхід у шахту влаштовано у такий спосіб: зверху від го-

ризонту плями (–60 см) і до позначки –150 см R⁰ опускалася похила шахта розміром (80—50) × × 105 см. На позначці –150 см R⁰ зафіксовано сходинку завширшки 20 см, на яку було покладено «жаровню» з фрагменту дна горщика. Тісто, використане для виготовлення горщика, відзначається щільною фактурою, ретельним вимішуванням із домішкою дуже дрібного піску. Зовні стінки рівні, навіть залощені, усередині заглажені травою, сліди якої добре помітні на стінці. Орнамент у вигляді «ялинки» виконано у техніці неглибокого відтиску коротким штампом (рис. 2, 4). Усередині жаровні збереглися дрібні шматочки вохри червоного кольору.

Ниже 20 см на позначці –170 см R⁰ у шахті виявлено другу сходинку завширшки 22 см, ще нижче — 16—17 см (–187 см R⁰) зафіксовано дно катакомби (–190 см).

Катакомба невеличка, овальної форми, довжина за лінією південний схід — північний за-хід — 119 см, ширина — 60 см, найбільша глибина — 190 см R⁰, вирита в щільному льосі материка, що й пояснює добру збереженість верхнього склепіння, на якому можна простежити сліди землерийного інструмента — мотики. Відносно вхідного отвору камеру розміщено на півдні—південному заході.

У катакомбі розкрито фрагменти скелета, що належить дитині 3—4 років, однак в анатомічному вигляді збереглися лише череп, частина ребер, рук. Інші кістки скелета майже зотліли, тому деякі його частини взагалі відсутні. Поверхня кісток місцями зберегла «пофарбованість» вохрою яскраво-червоного кольору. Порошкоподібну вохру у вигляді плям зафіксовано й на дні ями, біля черепа, що нібито обрамляє його, знайдено дрібні шматочки такої ж червоної вохри, плями у вигляді стоп ніг.

Померлого було покладено на спину обличчям догори, головою на південний схід. Під час поховання дитини дно камери було частково засипано вохрою. Питання про використання вохри в похованнях середньої бронзи неодноразово порушувалося в літературі (Балабина 1983, с. 192). На думку дослідників, червоний колір вохри переважає у похованнях катакомбного періоду, в той час як у ямних похованнях колір на палітра вохри коливається від жовтогарячого до коричневого відтінків. Можливо, пох. 7 слід віднести до донецького типу катакомбної культури. Воно є найранішим і ніби основним серед усіх розкопаних на могильнику (Братченко 2001, с. 46—47).

Катакомбу з глибокою шахтою, у якій виявлено сходинки, розкрито під час дослідження одного з поховань так званого Фірсового кургану в центрі м. Луганськ (Красильников, Литвиненко 2000, с. 161—180).

Пох. 8 (рис. 2, 4). Розташовано за 1,3 м на схід від R⁰. Ознаки поховання виявлено не зверху на плямі, а з катакомби пох. 4, коли з північної стінки камери було помічено пляму стороннього ґрунту, що нагадувала велику кротовину. Після зняття ґрунту зверху на глибині –80 см, простежено пляму гумусованого суглинку, що, як з'ясувалося, була вхідним отвором пох. 8. Відносно катакомби він розміщувався з північної сторони, тому стінки камер катакомб 4 і 8 сти-каються.

Проте, на відміну від катакомби пох. 4, склепіння камери пох. 8 просіло, а в самій катакомбі розчищено частково порушений скелет. Череп знайти взагалі не вдалося. Ці руйнації не дали змоги детально простежити систему входу в поховальну камеру, як і початковий вигляд самої камери, але основні її риси все ж вдалося відтворити. Вертикальний вхідний отвір розміщувався з північної сторони відносно катакомби. Форма отвору овальна, довжина за лінією схід, південний схід—захід, північний захід — близько 90 см, ширина—близько 50 см, глибина—152 см R⁰. Перехід від шахти в камеру безкоридорний, але за допомогою сходинки заввишки 21 см. Отже, поховальна камера розміщена нижче за вхід на 21 см, дно опущене на позначку –173 см R⁰. Форма камери овальна, довжина за лінією захід, північний захід—схід, південний схід — 120 см, ширина — 75—78 см, висота склепіння, ймовірно, сферичного — не менше 70 см.

Скелет в анатомічному вигляді, у зібганій позі, лежав на правому боці, орієнтований за лінією схід, південний схід—захід, північний захід. Верхня частина тулуба спрямована до сходу—південного сходу. Череп відсутній, немає у похованні й інвентарю, лише біля кісток таза помічено рештки жертovníка (баранина), поряд із ним кремінну пластину з високою спинкою, але без ретуші.

Зібганість визначається значною зігнутістю ніг у колінних суглобах і в тазі. Права рука, ймовірно, була рівна, ліва вигнута в лікті під кутом близько 90°. Скелет лежав на підстильці у вигляді коричневого тліну.

З огляду на характер поховального спорудження і спосіб поховання його можна віднести до бахмутсько-маницьких старожитностей і датувати XVIII—XVII ст. до н. е.

Попередні висновки. 1. Кург. 2 без ознак насипу фактично нагадує ґрунтовий могильник, до того ж стратиграфія засвідчує не лише відсутність насипів, але й ознак викидів із могил. Можна припустити повне руйнування кургану та використання його ґрунту на відсіпку під залізницю.

2. Поховання могильника сконцентровані дуже щільно, майже поряд одне з одним. Пояс-

нити це важко, але можна припустити, що саме в цьому місці був центр кургану.

3. Культурна належність і хронологія поховань різноманітні. Серед поховань у катакомбах (4, 7, 8) найранішим, певно, слід вважати пох. 7 донецького типу, що датується не раніше ніж XVIII ст. до н. е., два інших близькі за часом, очевидно, належать до бахмутсько-маницького періоду середньої бронзи XVIII—XVI ст. до н. е.

Пох. 3 та 5 виконано в ямах підквадратної форми. Їх об'єднують форми могил, зібгані пози скелетів, відсутність речей, тому обидва поховання можна датувати тим самим часом. Культурно-хронологічну належність пох. 3 та 5 ви-значено з огляду на виявлені до них аналогії пам'яток суміжних територій, зважаючи на планіграфію могил, загальну позу інгумації (лівий, правий бік), орієнтацію скелетів.

Обидва поховання виконано в західному секторі могильника, але пох. 3 свідчить про його належність до першої групи, підгрупам А та А' поховань бабинської культури (Дубовская 1985, с. 19).

Пох. 5 інгумовано на правому боці зі східною орієнтацією у дуже зібганому вигляді, що відповідає похованням бабинського типу першої групи, підгрупи Б (Дубовская 1985, с. 20).

Такі ознаки обох поховань, як орієнтація, зібганість на боку, поховальні споруди у вигляді простих ям, відсутність супровідного інвентарю, вказують на їх належність до раннього періоду бабинської культури (Отрощенко 2000, с. 161—180); датувати їх слід у межах XVIII—XVII ст. до н. е. (Отрощенко 2000, с. 110). Різниця в позах та орієнтації померлих пояснюється різностатевістю похованих: лівобічні поховання із західною орієнтацією — чоловічі, правобічні зі східною орієнтацією — жіночі (Отрощенко 2000, с. 102—103; Красильников, Литвиненко 2000, с. 161—180). Усі ці ознаки свідчать про належність обох поховань до бабинської культури, відомої між Сіверським Дінцем та Дніпром.

Щодо двох зруйнованих пох. 1 і 2 можна лише констатувати те, що їх виконано в неглибоких ямах не зовсім відомої форми. Обряд інгумації практично не зберігся, але знайдений в

одному з поховань горщик банкоподібної форми дає змогу віднести його до пізньої бронзи. Подібні облаштування могил відомі в степу між Дніпром та Волгою з численними знахідками банкоподібних горщиків — полумисків (Пам'ятники срубной культуры ... 1993, с. 132, табл. 2). За ритуалом ці могили можна віднести до поховань бережнівсько-маївської культури зрубного часу.

4. Пох. 6 у ямі з заплічками та невеличкими підбоями на коротких сторонах може бути найпізнішим, швидше за все, ранньосередньовічним. Проте відсутність скелета похованого і речей не дають змоги з'ясувати час і конкретизувати етнос.

5. Нез'ясованою залишилась хронологічна послідовність виникнення пох. 3, 4, 8. Поховання в них сконцентровано на вузькому просторі, стикаються і навіть частково руйнуються одне одним. Очевидно, що пох. 3 у звичайній ямі є пізнішим за поховання із катакомби 4, адже яма пох. 3 з південної сторони зруйнувала вхідний отвір пох. 4.

Хронологічне співвідношення впритул розташованих катакомб пох. 4 і 8 теж остаточно не з'ясовано, але, на нашу думку, пох. 4 є дещо ранішим за пох. 8. Пох. 7, ймовірно, є найранішим серед решти, виконаних у катакомбах.

Залишається нез'ясованим походження траншеї між пох. 3 і 6, що виглядає ямою з похилими стінами і нерівним дном, але те, що траншея штучного характеру, не викликає сумніву.

Заповнення траншеї, ймовірно, відбувалося природним шляхом. Про це свідчать горизонтально розташовані прошарки, що сполучають світліші (суглинні) і, навпаки, темніші (гумусні) прошарки з елементами мулу, вкрапленнями крейди. Слід зауважити, що жодних знахідок у цих прошарках не виявлено.

Подальші дослідження могильника неможливі через низку причин: тут розміщено спеціальну технологічну лісосмугу, поруч розташовано магістральні автодорога і залізниця, зосереджено значну кількість підземних комунікацій. Ознак будь-яких інших поховань за межами простору зосередження 8 поховань як в північному, так і південному напрямках не простежено.

Археология России. Памятники срубной культуры Волго-Уральского междуречья // САИ. — Саратов, 1993. — Вып. 1—10, Т. 1. — С. 132, табл. 2.

Балабина В.И. К вопросу об использовании охры в катакомбных погребениях // Древности Дона. — М., 1983. — С. 192.

Братченко С.М. Донецька катакомбна культура раннього етапу. — Луганськ: Шлях, 2004. — С. 21.

Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К., 1976. — С. 61—63, 153.

Выборный В.Ю. Некоторые итоги исследования кургана у пос. Тельмана // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. — Донецк, 1989. — С. 98—100.

- Дубовская О.Р.* Погребения культуры многоваликовой керамики Донеччины и северо-восточного Приазовья // Археология и краеведение в школе: Тез. обл. семинара 15—16 марта 1985 г. — Донецк, 1985. — С. 19.
- Красильников К.И., Литвиненко Р.А.* Новые материалы к изучению культуры многоваликовой керамики Северского Донца // Вісн. ЛНПУ ім. Т. Шевченка. — Луганськ, 2000. — № 12 (32). — С. 161—180.
- Матвеев Ю.П., Маслихова Л.И.* Курганная группа «Таганка» // Археологические памятники бассейна Дона. Межвуз. сб. науч. тр. — Воронеж, 2004. — С. 90, р. 6,3.
- Отроценко В.В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня східної Європи (культурно-хронологічні зіставлення). — К., 2001. — С. 88, 102.

Одержано 02.11.2006

*К.И. Красильников,
С.М. Апареев, А.С. Пробейголова*

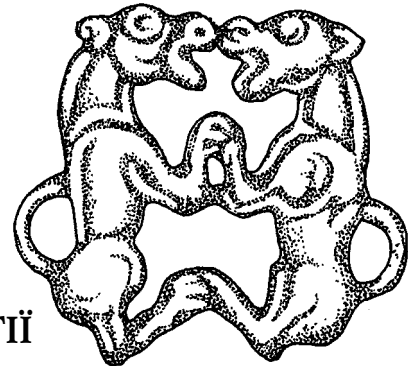
НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕЛЬМАНОВСКОГО МОГИЛЬНИКА ВОЗЛЕ г. ЛУГАНСК

В статье обобщены результаты спасательных работ могильника, возникшего на естественном всхолмлении в долине р. Ольховая в черте г. Луганск. Раскопками вскрыт участок (75 м²), на котором компактно на площади 30 м² выявлено 8 захоронений (3 — катакомбных, 4 — срубных, 1 — средневековое (?)). Катакомбные погребения датируются XVII—XVI ст. до н. э. и относятся к донецким и бахмутско-маньчским древностям. Погребения поздней бронзы определяются по устройству погребальных ям, позам умерших и керамике.

*K.I., Krasyl'nikov
S.M. Apareyev, O.S. Probyjholova*

NEW RESEARCH OF TELMANIVSKYJ BURIAL GROUND NEAR LUGANSK

The authors of the article summarize the results of archaeological rescue work in burial ground situated on the hill in the valley of the Olkhova River within the borders of Lugansk. The excavations covered the territory of 75 sq. m, of which 30 sq. m was a compact area for 8 graves (3 are of Catacomb culture, 4 of Zrubna culture, and 1 of Mediaeval Age (?)). The graves of Catacomb culture dating from the 17th—16th cc. BC belong to Donetsk and Bakhmutka-Manych antiquities. The tombs of Late Bronze Age are defined by the arrangement of burial pits, poses of the dead, and ceramics.

Ю.П. Зайцев

ШОЛОМИ ТИПУ МОНТЕФОРТИНО І ГАЛАТСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ У БОГАЗКЕЇ: ОДИН КАЗУС У ВІТЧИЗНЯНІЙ САРМАТОЛОГІЇ

Статтю присвячено виправленню помилкової інформації про поховання в Богазкеї (Анатолія, Мала Азія), що нібито містило шолом Монтефортіно, монету першої половини I ст. до н. е., латенську зброю і фібули. Згаданий понад 15 років тому цей неіснуючий комплекс став основою для висновків про значно пізнішу появу шоломів зазначеного типу і сарматів — учасників війн Мітрідата VI Євпатора, які побували в Галатії і принесли ці шоломи в Північне Причорномор'я¹.

Зброя та військові обладунки є однією із найвиразніших груп артефактів, що дають великі можливості для різних історичних реконструкцій. Повною мірою це стосується й етруско-італійських шоломів типу Монтефортіно, що походять із території Північного Кавказу і датуються елліністичним часом (рис. 1).

У сучасній вітчизняній історіографії у різних варіантах існує дві версії, що пояснюють цей феномен.

Перша версія: шоломи потрапили в Північне Причорномор'я з кельтами (галатами) в III—II ст. до н. е. (Треїстер 1992, с. 44—45; Бруяко, Россохацький 1993, с. 80; Виноградов 1999, с. 77—80).

Друга версія: поява шоломів синхронна за часом із Мітрідатовими війнами і пов'язана з їх

подіями (кінець II — початок I ст. до н. е.) (Раєв 1988, с. 39; Shchukin 1989, s. 239; Раєв, Симоненко, Треїстер 1990, с. 124; Раєв, Симоненко, Treister 1991, р. 470—471; Шукин 1994, с. 143; Редина, Симоненко 2002, с. 85—86; Симоненко 1993, с. 89—90; 1994, с. 16; 2001, с. 95—96; 2005, с. 258—259; Треїстер 1992, с. 40—42; Treister 1993, р. 791; Еременко 1997, с. 177—178).

Одним із головних аргументів на користь другої гіпотези вже понад 15 років слугує один сюжет, на який слід звернути увагу.

У спеціальній праці Б.А. Раєва, О.В. Симоненка, М.Ю. Треїстера «Этрусско-италийские и кельтские шлемы Восточной Европы» було зазначено: «Находка кельтского погребения близ Богазкея, содержащего аналогичный шлем (идется про шоломи типу Монтефортіно. — Ю. З.), латенский меч, копье, фибулы среднелатенской схемы вместе с серебряной тетрадрахмой Ариобазарна I, чеканенной в 70—63 гг. до н. э. (Bittel 1976, s. 241; Bittel 1978, s. 172) объясняет пути проникновения ранних этрусско-италийских и кельтских шлемов в степи юга России. Это могла быть военная добыча сарматов, попавшая к ним во время пребывания в войсках Митридата VI Евпатора, разграбивших азиатские провинции, включая Галатию, либо военная добыча кочевников, захваченная во время сражений с войсками Митридата VI во время их пребывания в Северном Причерноморье» (Раєв, Симоненко, Треїстер 1990, с. 124).

Згодом це поховання, щоправда, вже без детального опису його вмісту, було згадано в кількох працях, присвячених латенським та італійським старожитностям Північного Причорномор'я (Treister 1991, р. 77; Треїстер 1992, с. 39—40; Treister 1993, р. 791), а також у контексті хронології імпортованих шоломів у сарматських пам'ятках (Полин 1992, с. 52).

¹ Мою доповідь на цю тему було заявлено в програмі XXIV Крупновських читань, що проходили в м. Налчик (Кабардино-Балкарія, Росія) у квітні 2006 р. Стислий її зміст було опубліковано до початку конференції у спеціальному збірнику (Зайцев 2006). Під час роботи секції у робочому порядку, на прохання Б.А. Раєва і О.В. Симоненка, безпосередньо перед цією доповіддю було поставлено їх виступ «Шоломи Монтефортіно Східної Європи: погляд через 15 років», не зазначений у програмі Читань. Виступ було присвячено коригуванню попередніх висновків цих дослідників, створенню нової типології та хронології шоломів Монтефортіно, знайдених у Північному Причорномор'ї. Основний висновок дослідників про сарматську належність комплексів із такими шоломами і їх появу в Північному Причорномор'ї під час Мітрідатових війн залишився незмінним. Під час слухання цього виступу виявилось, що значною мірою він фактично був відповіддю на вже опубліковані тези доповіді Ю.П. Зайцева і певним чином їх переказував. При цьому саму тему доповіді Ю.П. Зайцева не було згадано. Вважаючи таку ситуацію несумісною з методами ведення наукової дискусії, я зняв свою доповідь з порядку денного Читань.

Рис. 1. Карта знахідок імпортованих шоломів типу Монтефортіно в Північному Причорномор'ї: 1 — Біленьке; 2 — Весела Долина; 3 — Мар'ївка; 4 — Токмак; 5 — Привольє; 6 — Новопрохорівка; 7 — Новочеркаськ; 8 — Марієнталь; 9 — Рогівська; 10 — Сергієвська; 11 — Заманкул; 12 — Чегем (Раєв, Симоненко, Трейстер 1990; Симоненко 2001, з виправленнями та доповненнями автора)

Рис. 2. Некрополь Богазкея. Кам'яна гробниця № 12, південний сектор (Kühne 1969)

Принципова важливість такого комплексу і його непересічне значення для археології пізнього еллінізму здавались очевидними, проте

звернення до згаданого джерела інформації — тез доповідей Курта Біттеля, присвячених проблемі виділення галатських старожитностей у Малій Азії (Bittel 1976; 1978), — привело до несподіваних результатів.

Щодо першої праці (Bittel 1976) наведена інформація виявилася некоректною: у ній нічого не вдалося знайти ні про шолом, ні про драхму Аріобазарна I. У посиланні на іншу працю (Bittel 1978) також допущено неточності, що мають принциповий характер. Те, що було представлено як єдиний комплекс, насправді виявилось переліком яскравих знахідок, не пов'язаних між собою, що походять із різних місць.

До того ж на зазначених сторінках згадано і якийсь шолом із Галатської області, в якому було знайдено бронзовий черпак і поряд — пізньоелліністичну кераміку. Шолом бронзовий, оснащений нащічниками на шарнірах, з витягнутою округлою неорнаментованою тулією, вузьким напотиличником. Напотиличник і кант прикрашено штрихами.

На думку К. Біттеля, таку форму можна визначити як тип Каппенхельм (Karpenhelm), що не типовий для північних Апеннін, починаючи з V ст. до н. е. При цьому в праці не наведено зображення шолому (Bittel 1978, s. 172—174).

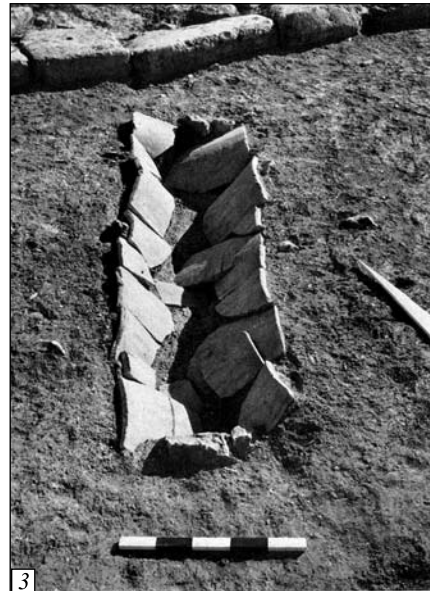
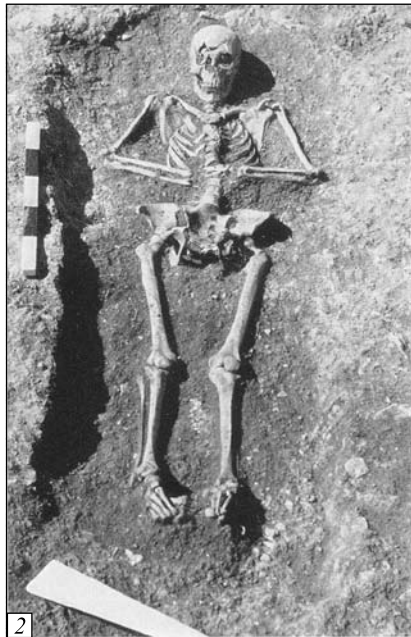

Рис. 3. Некрополь Богазкея: 1 — ділянка великого храму, ґрунтове пох.; 2 — південний сектор, ґрунтове пох.; 4; 3, 4 — ділянка храму 1, гробниця № 2 з черепичним перекриттям (Kühne 1969)

З подібного опису важко скласти собі більш-менш конкретне уявлення про предмет, тим більше не можна використовувати як аналогію північнопричорноморським шоломам типу Монтефортіно.

Матеріали некрополя в Богазкеї порівняно повно видані й дають змогу отримати певне уявлення про цю пам'ятку (Bittel, Naumann 1939; Bittel, Naumann 1952; Bittel 1969; Boehmer 1972). Поховання так званого галатського некрополя були розташовані на території відомого хетського міста-фортеці Богазкеї (рис. 1) та сконцентровані переважно на території храмового комплексу № 1 і в південній частині городища, де було розкопано 31 гробницю з кам'я-

них плит (рис. 2), 39 простих ґрунтових могил (рис. 3, 1, 2), 10 поховань у піфосах, 3 гробниці з черепиці (рис. 3, 3, 4) та одне трупоспалення (Kühne 1969, S. 35—45). Більшість поховань були або зовсім без інвентарю, або він був нечисленний та невиразний.

На думку дослідників, загальне датування поховань розглядається в межах IV ст. до н. е. і часом правління Августа з переважанням поховань II—I ст. до н. е. (Kühne 1969, S. 40).

На особливу увагу заслуговують кілька поховань із предметами озброєння та іншими яскравими датувальними знахідками.

Кам'яна гробниця J/21, ділянка храму 1. Виявлена на схід від воріт укріплення, біля під-

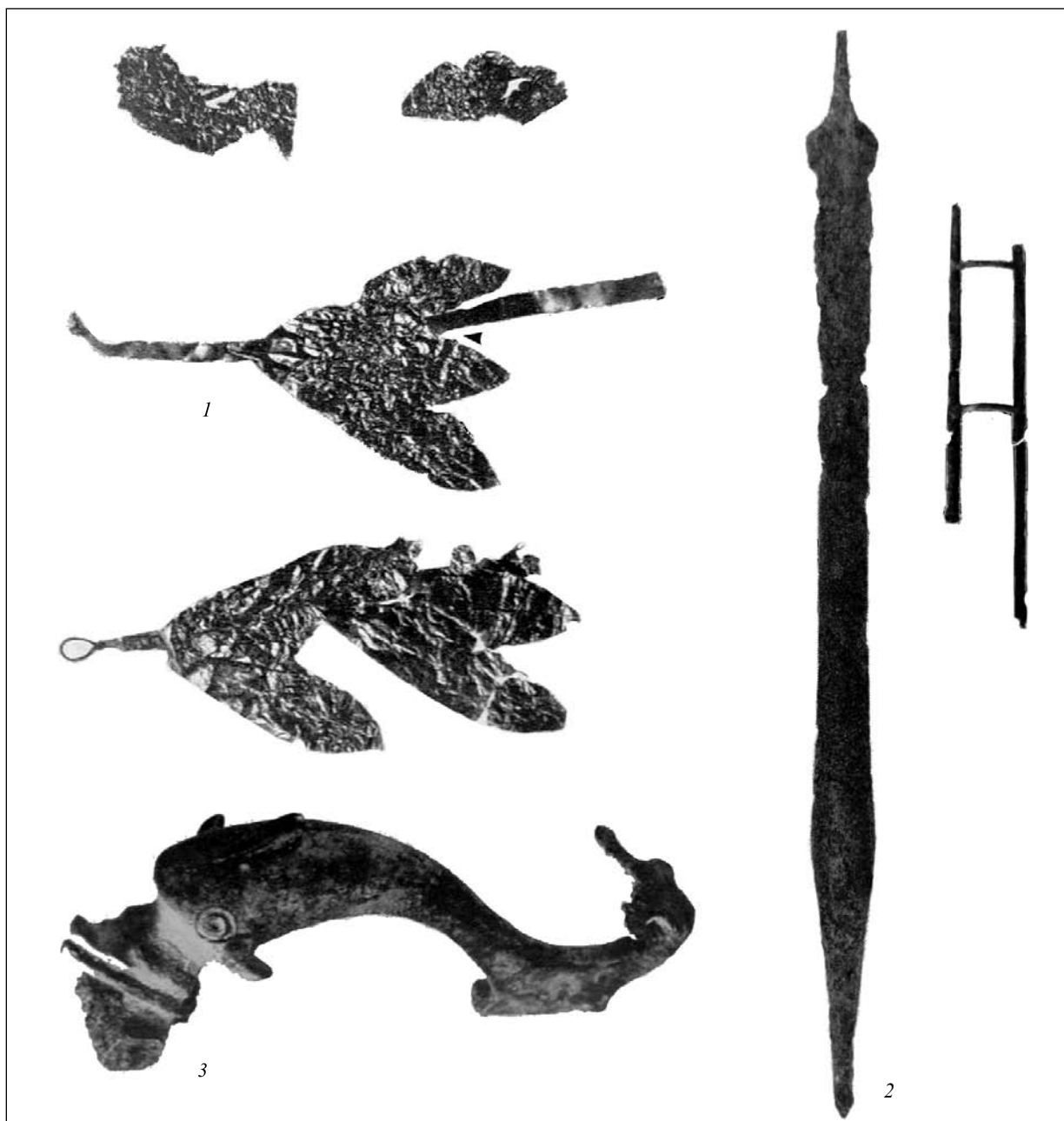

Рис. 4. Некрополь Богазкея. Кам'яна гробниця J/21, інвентар: 1 — деталі золотого вінка; 2 — залізний меч та бронзові деталі піхов; 3 — бронзова фібула із рештками залізної голки (Bittel, Naumann 1939; 1952; Boehmer 1972)

ніжжя оборонної стіни. Орієнтована вздовж фасаду стіни, за лінією захід—схід, споруджена з великих плит. Кістяк похованого майже зітлів.

Інвентар: довгий залізний меч, фрагменти дерев'яних піхов із металевими деталями (поздовжні залізні скоби з бронзовими поперечними перекладами) (рис. 4, 2); бронзова лита фібула у вигляді дельфіна із рештками залізної голки (рис. 4, 3); фрагменти золотого вінка (рис. 4, 1), рельєфна чаша з лаковим покриттям, прикрашена чотирикутними зірками і спіральними завитками; 3 веретеноподібних унгентарії зі світло-коричневої глини з високими ніжками і

тонкими довгими горловинами; одноручний гончарний горщик із кулеподібним корпусом (Bittel, Naumann 1939, S. 33—35; Bittel, Naumann 1952, S. 120—121; Boehmer 1972, P. 68).

Кам'яна гробниця № 3, ділянка храму 1. Поховання дорослої людини на спині, у витягнутому положенні, головою на схід.

Інвентар: біля правої ноги — залізний меч у залізних піхвах (рис. 5, 3) із залізним кільцем (рис. 5, 4), під мечем — три фрагменти залізного наконечника списа (рис. 5, 5) (Kühne 1969, S. 39).

Кам'яна гробниця № 11, південний сектор. Складена з великих плит. Скелет дорослої лю-

дини лежав на правому боці, головою на південний схід.

Інвентар: у роздавленому черепі лежала срібна тетрадрахма царя Брөгитара (Brogitarus) першої половини I ст. до н. е. (рис. 5, 1); фрагменти срібної діадеми — вінка у вигляді довгих пластин із заокругленими кінцями (рис. 5, 2); фрагменти залізного предмета (Kühne 1969, S. 41; Bittel 1969, S. 47).

Кам'яна гробниця № 12 (рис. 2), південний сектор. Скелет дорослої людини лежав на спині у витягнутому положенні, головою на північний схід, руки витягнуті вздовж тулуба.

Інвентар: біля лівого плеча, під нижньою щелепою — срібна драхма каппадокійського царя Аріобазарна I (70—63 рр. до н. е.) (рис. 6, 3); біля ніг з лівого боку — червонолаковий горщик із червоно-коричневої глини (рис. 6, 1) та «мегарська» чаша з добре відмуленої глини, покритої червоно-коричневим якісним лаком (рис. 6, 5). Під горщиком було знайдено залізну фібулу середньо-латенської схеми (рис. 6, 2), на лівій руці — маленька залізна каблучка. Біля стоп, під посудинами, виявлено 25 залізних цвяхів із напівсферичними шапочками (рис. 6, 4) — оббивка підосви шкіряних сандалій (Kühne 1969, S. 40; Bittel 1969, S. 47; Boehmer 1972, S. 139).

Отже, матеріали некрополя в Богазкеї суперечать картині, представлений у праці Б.А. Раєва, О.В. Симоненка та М.Ю. Трейстера.

Очевидно, що поховання (комплексу) з шоломами Монтефортіно, латенським мечем, списами, фібулами середньолатенської схеми і монетою Аріобазарна I насправді не існує ані на цьому некрополі, ані взагалі в Малій Азії. Відповідно, зникає і будь-яке археологічне підтвердження гіпотези про малоазійське (галатське) походження північнопричорноморських шоломів Монтефортіно та їх господарів-сарматів — учасників малоазійських походів Мітрідата VI Євпатора.

Наслідки такої помилки виявилися значними. Неправильне датування за некоректною інформацією шоломів типу Монтефортіно IV—III ст. до н. е. (Раєв, Симоненко, Трейстер 1990, с. 119—120)² разом із неіснуючим комплексом, що нібито фіксує факт їх значно пізнішої появи, міцно закріпили у вітчизняній науці переконан-

² Між іншим, в одній зі своїх ранніх праць О.В. Симоненко з посиланням на працю Г. Робінсона (Robinson 1975, р. 19, ill. 9) датував шолом типу Монтефортіно з Мар'івки кінцем III—II ст. до н. е. і заперечував сарматську належність комплексу, в якому його було знайдено (Симоненко 1986, с. 65—67). Археологічний контекст знахідок подібних шоломів у південній Франції, Іспанії та північній Італії також дає діапазон дат у межах III—II ст. до н. е. (Зайцев 2005, с. 93—94).

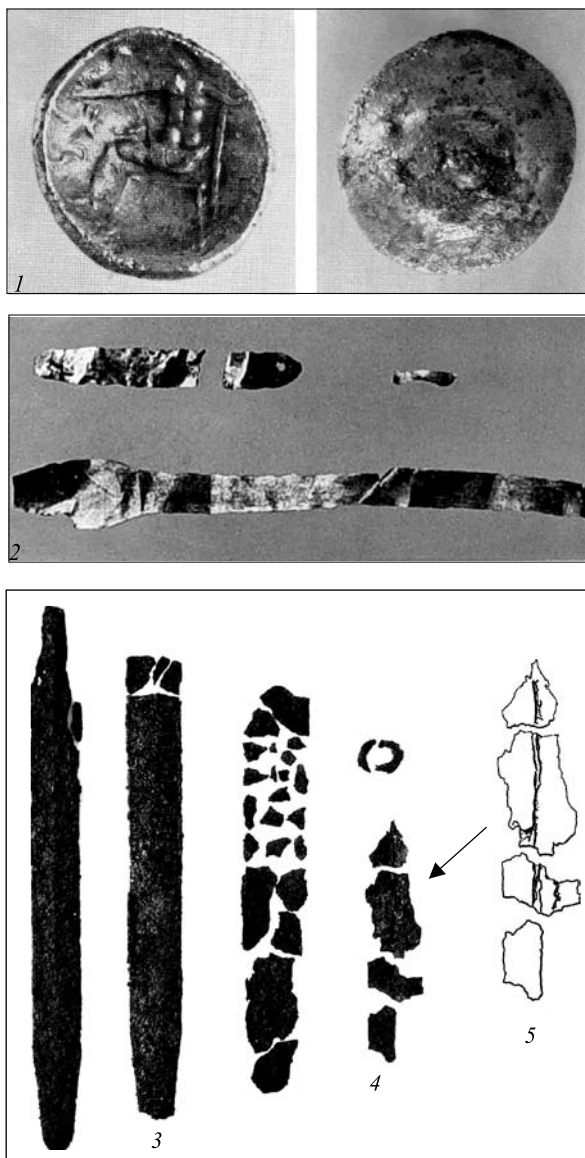

Рис. 5. Некрополь Богазкея. Інвентар кам'яної гробниці № 11, південний сектор (1 — срібна монета Брөгитара; 2 — деталі срібного вінка) і кам'яної гробниці № 3, південний сектор (3 — фрагменти залізного меча і залізних піхов; 4 — фрагменти залізного перся; 5 — фрагменти залізного наконечника списа) (Kühne 1969; Boehmer 1972)

ня про те, що «... шлеми типа Монтефортіно находились в употреблении часто в течение столетий, неоднократно меняя своих владельцев» (Раєв, Симоненко, Трейстер 1990, с. 125; Полин 1992, с. 52; Шукин 1994, с. 143; Виноградов 1999, с. 77, 79; Туаллагов 2002, с. 100) з далекосяжними історичними висновками.

Як впливає з наведеного опису, в різних похованнях некрополя Богазкея знайдено меч, наконечники списів, фібули середньолатенської схеми, що не мають прямих аналогій серед знахідок у Північному Причорномор'ї та на Північному Кавказі. Ця обставина не дає змоги підтримати висновок про малоазійське (галатсь-

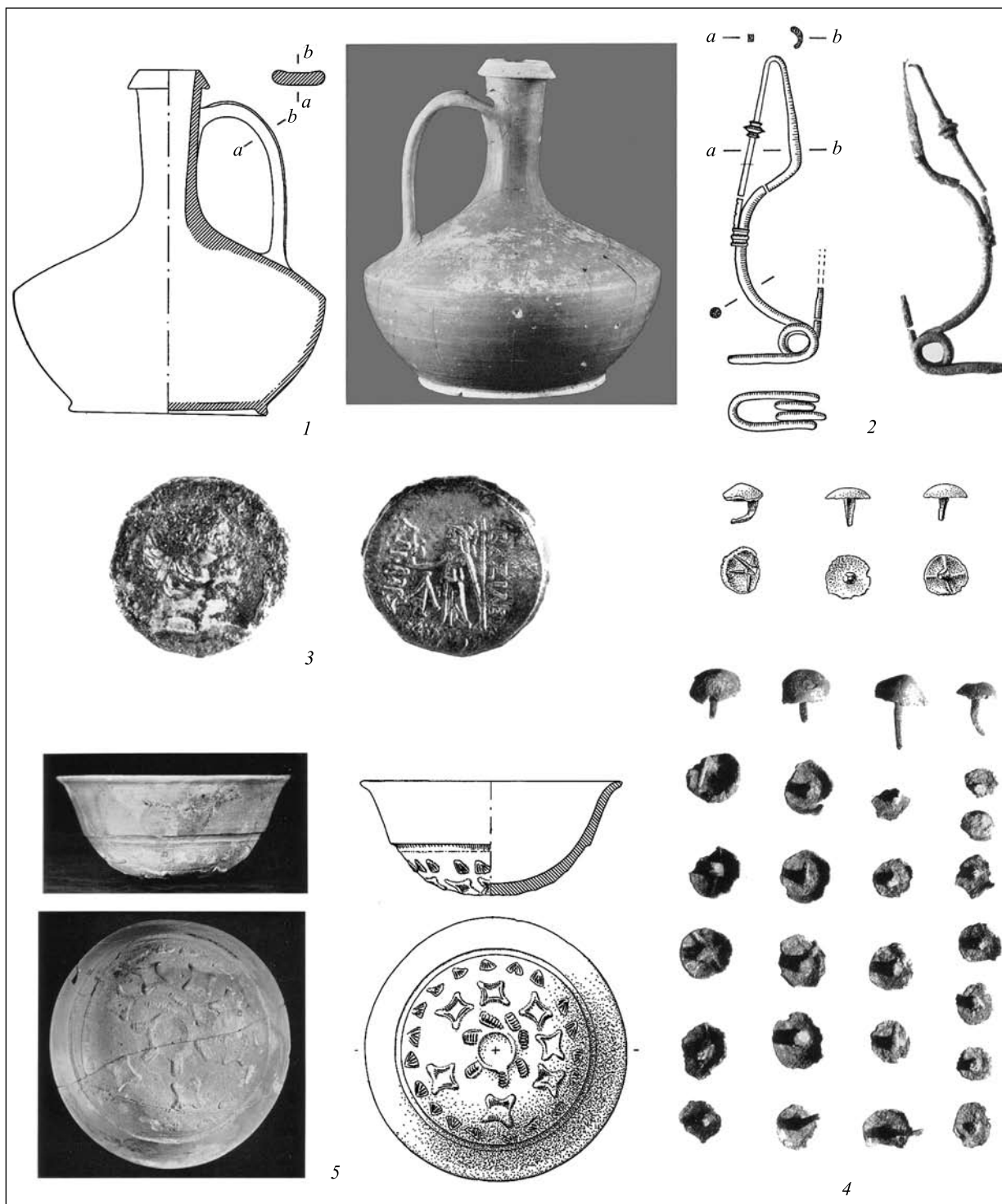

Рис. 6. Некрополь Богазкея. Кам'яна гробниця № 12, південний сектор, інвентар: 1 — червонолаковий горщик; 2 — залізна фібула; 3 — срібна монета Аріобазарна I (Кападокія); 4 — залізнi цвяхи (оббивка підшов сандалій) (Kühne 1969; Boehmer 1972); 5 — «мегарська» чашка

ке) походження латенських старожитностей Північного Причорномор'я, а відтак, і їх датування часом Мітрідатових війн (II—I ст. до н. е., перша третина I ст. до н. е.) (Трейстер 1992, с. 39—40; Еременко 1997, с. 180—182).

Деякі особливості поховального інвентарю (меч з ознаками республіканського гладіуса, шар-

нірна лита фібула, поховальні вінки, залізнi цвяхи як підбивки до сандалій) у поєднанні з монетними знахідками дають змогу датувати некрополь у Богазкеї часом, близьким до початкового етапу встановлення римського панування в малоазійській Галатії, одразу після падіння держави Мітрідата VI Євпатора.

- Брумяк И.В., Россохацкий А.А. Кельто-италийский шлем из коллекции Белгород-Днестровского музея // Петербургский археологический вестник. — 1993. — № 7. — С. 78—80.
- Виноградов Ю.А. Северное Причерноморье после падения Великой Скифии (своеобразие стабилизации в регионе второй половины III — первой половины II вв. до н. э.) // *Hyperboreus: studia classica*. — 1999. — Vol. 5, Fasc. 1. — P. 56—82.
- Еременко В.Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. — СПб., 1997. — 231 с.
- Зайцев Ю.П. Крестовидные удила Северного Причерноморья // Четвертая кубанская археологическая конференция: Тез. и докл. — Краснодар, 2005. — С. 88—94.
- Зайцев Ю.П. Шлемы типа Монтефортино и галатский некрополь в Богазкее: один миф отечественной сарматологии // XXIV «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа: Тез. докл. — Нальчик, 2006. — С. 81—82.
- Полин С.В. От Скифии к Сарматии. — К., 1992. — 200 с.
- Раев Б.А. Бронзовый шлем из коллекции Новочеркасского музея // КСИА. — 1988. — № 194. — С. 36—39.
- Раев Б.А., Симоненко А.В., Трейстер М.Ю. Этруско-италийские и кельтские шлемы в восточной Европе // Древние памятники Кубани (материалы семинара). — Краснодар, 1990. — С. 117—135.
- Редина Е.Ф., Симоненко А.В. «Клад» конца II—I вв. до н. э. из Веселой Долины в кругу аналогичных древностей Восточной Европы: Материалы и исследования по археологии Кубани. — Краснодар, 2002. — Вып. 2. — С. 78—96.
- Симоненко О.В. Пізньюскіфський комплекс з с. Мар'ївка Миколаївської обл. // Археологія. — 1986. — № 55. — С. 63—68.
- Симоненко А.В. Клады снаряжения всадника II—I вв. до н. э.: опыт классификации и этнической интерпретации // Вторая кубанская археологическая конференция: Тез. докл. — Краснодар, 1993. — С. 89—90.
- Симоненко А.В. Северное Причерноморье в составе сарматской культурно-исторической общности // Проблемы истории и культуры сарматов: Тез. докл. междунар. конф. — Волгоград, 1994. — С. 15—17.
- Симоненко А.В. Погребение у с. Чистенькое и «странные» комплексы последних веков до н. э. // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2001. — Вып. 4. — С. 92—104.
- Симоненко А.В. Тираспольские курганы, «странные комплексы» и сираки на Днестре // Четвертая кубанская археологическая конференция: Тез. и докл. — Краснодар, 2005. — С. 255—260.
- Трейстер М.Ю. Кельти у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 37—50.
- Туаллагов А.А. Две находки импортных шлемов из Центрального Предкавказья // Античная цивилизация и варварский мир: Материалы VIII археологического семинара. — Краснодар, 2002. — С. 100—103.
- Щукин М.Б. На рубеже эр. — СПб., 1994. — 323 с.
- Bittel K. Die Galater in Kleinasien, archäologisch gesehen // Assimilation et résistance a la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VI-e Congrès International d'Etudes Classiques. Madrid, Septembre 1974. — București; Paris, 1976. — P. 241—249.
- Bittel K. Die Galater, archäologisch gesehen // The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology. Ankara — Izmir 23 — 30 / IX/ 1973. — Ankara, 1978. — S. 169—174.
- Bittel K., Naumann R. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Bogazkuy 1938 // Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin. — 1939. — N 77. — S. 3—46.
- Bittel K., Naumann R. Bogazkuy — Hattuşa. Ergebnisse der Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts und der Deutschen Orient-Gesellschaft in den Jahren 1931—1939. — Stuttgart, 1952. — 184 s. + 64 taf.
- Bittel K. Bemerkungen zu einigen späthellenistischen Grabfunden aus dem sogenannten Südareal im Bezirk des Tempels I in Bogazköy // Bogazköy IV. Funde aus den Grabungen 1967 und 1968. — Berlin, 1969. — S. 45—48.
- Kühne H. Die Bestattungen der hellenistischen bis spätkaiserzeitlichen periode // Bogazkuy IV. Funde aus den Grabungen 1967 und 1968. — Berlin, 1969. — S. 35—45.
- Boehmer M.R. Die Kleinfunde von Bogazköy. Aus den Grabungscampagnen 1931—1939 und 1952—1969. — Berlin, 1972. — 247 s. + 98 taf.
- Raev B., Simonenko A., Treister M. Etrusco-italic and Celtic Helmets in Eastern Europe // Jahrbuch des römisch — germanischen Zentralmuseums Mainz. — Mainz, 1991. — № 38. — Teil 2. — S. 465—496.
- Robinson H.R. The Armour of Imperial Rome. — London, 1975. — 196 p.
- Treister M.Ju. The Celts in the North Pontic Area: a Reassessment // Antiquity. — 1993. — 67, N 257. — P. 789—804.
- Treister M.Ju. Etruscan Objects in the North Pontic Area and the Ways of Their Penetration // Studi Etruschi. — 1991. — Vol. 57 — MCMXCI (Serie III). — P. 71—79.
- Shchukin M.B. 1989. Rome and Barbarians in Central and Eastern Europe (1st century B.C. — 1st century A.D.) BAR International Series 542. — Pt. 1. — 246 p.

Одержано 21.12.2007

Ю.П. Зайцев

ШЛЕМЫ ТИПА МОНТЕФОРТИНО
И ГАЛАТСКИЙ НЕКРОПОЛЬ В БОГАЗКЕЕ:
ОДИН КАЗУС В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ САРМАТОЛОГИИ

Статья посвящена корректировке неправильной информации об одном комплексе из Богазкее в Малой Азии, который якобы содержал шлем Монтефортино, латенские меч, копья и фибулы, а также монету первой половины I в. до н.э. На самом деле, эти предметы найдены в разных местах: шлем является случайной находкой, а оружие, фибулы и монеты происходят из нескольких погребений грунтового некрополя Богазкее. Упомянутый более 15 лет назад, этот несуществующий погребальный комплекс послужил основой для формирования выводов о сильном запаздывании шлемов упомянутого типа и о сарматах, побывавших в Галатии во время войн Митридата VI Евпатора и принесших эти шлемы в Северное Причерноморье. Восстановление действительной картины лишает эти версии археологического обоснования а также показывает проблематичность прямого сопоставления древностей латенского облика из Северного Причерноморья и Малой Азии.

Yu.P. Zaytsev

HELMETS OF MONTEFORTINO
TYPE AND GALATIAN NECROPOLIS IN BOGAZKÖY.
AN INCIDENT IN HOME SARMATIAN STUDIES

The article corrects the incorrect information about an assemblage in the Bogazköy necropolis in Asia Minor, which was said to be consisting of a Montefortino helmet, a La Tène sword, spears and brooches, and also a coin of the first half of the 1st c. BC. As a matter of fact, all of these items were found in different places. The helmet is a chance find, and other objects come from several graves of the Bogazköy necropolis. Mentioned more than 15 years ago, this not existing assemblage caused the generation of conclusions about the far late use of helmets of Montefortino type, and about the Sarmatians having visited Galatia during the Second Mithridatic War, and having brought these helmets to the north coast of the Black Sea. Reconstruction of real facts deprives these versions of archaeological grounds, and also shows the complexity of the direct comparison of antiquities of La Tène appearance from the north coast of the Black Sea with those from Asia Minor.

М.А. Очир-Горяева

Pferdegeschirr aus Chošeutovo. Skythischer Tierstil an der Unteren Wolga

Archäologie in Eurasien. Band 19. Mainz am Rhein, 2005

Авторка рецензованої монографії — російська дослідниця, кандидат історичних наук Марія Олександрівна Очир-Горяєва. Ця книга є результатом її плідної співпраці з Євразійським відділом Німецького археологічного інституту (м. Берлін), де М.О. Очир-Горяєва свого часу отримала стипендію ім. Гумбольдта, а потім брала участь у спільних дослідницьких проєктах, зокрема, у дослідженні та монографічному виданні унікального комплексу предметів кінського спорядження з с. Хошеутове на Нижній Волзі.

Як це часто буває, предмети випадково знайшов тракторист під час земляних робіт у 1986 р. Місце знахідки дослідив співробітник Астраханського краєзнавчого музею В.В. Плахов, який склав кресленик ситуації. До 1994 р. унікальні речі лежали у фондах, доки співробітник Інституту археології РАН В.В. Дворниченко не склав їх повний опис та здав до ДІМу (принаймні акт прийому-здачі датовано 1994 р.).

Першу публікацію комплексу було здійснено М.О. Очир-Горяєвою у співавторстві з В.В. Дворниченко (Дворниченко, Очир-Горяєва 1997, с. 99—115). Згодом співавтори разом та поодиночці вивчали хошеутівський комплекс у різних працях (Дворниченко 1999; Дворниченко, Плахов, Очир-Горяєва 1997). У рецензованій книзі М.О. Очир-Горяєва та В.В. Дворниченко у співавторстві уклали каталог знахідок. Таким чином, на мій погляд, авторка повністю виконала свій моральний обов'язок перед покійним колегою.

Під час вивчення випадкової знахідки дослідник насамперед має максимально достовірно відтворити первинний вигляд пам'ятки. У розділі «Fundgeschichte» авторка переконливо довела, що хошеутівські вуздечкові набори походять не з могили, а з ямки-криївки біля її північно-західного кута, аргументуючи це характерними рисами поховального обряду кочовиків Нижнього Поволжя скіфської доби та ста-

тистичними даними, отриманими нею у попередніх дослідженнях.

Розділи «Gliederung des Fundinventars» та «Pferdegeschirrgarnituren» присвячено класифікації знахідок. М.О. Очир-Горяєва об'єднала численні (понад 300) та різноманітні предмети за їх функцією у вуздечковому наборі, виокремивши псалії, налобники та наносники, прикраси нащічних та наносних ременів тощо. Цікаво, що авторка зробила це, вдавшись до незвичайного, але найпростішого способу, що виявився оптимальним: вона «перевернула» всі бляхи, класифікувавши їх за розташуванням петель на звороті. У такий спосіб дослідниця отримала кілька великих груп прикрас, що не повторювали одна одну.

Згрупувавши бляхи за сюжетами та розташуванням петель, М.О. Очир-Горяєва реконструювала гарнітури 11 вуздечок. Важливе місце у системі її аргументів, крім стилістичної єдності та основного мотиву блях кожного набору, посідають аналогії з Пазирикських курганів. Слід зазначити, що аналіз останніх у такому аспекті здійснено вперше, тому спостереження М.О. Очир-Горяєвої над пазирикськими вуздечками мають самостійну дослідницьку цінність.

Реконструкції ґрунтуються не лише на міркуваннях авторки щодо функцій гарнітури, а й на середніх розмірах голови коня степового типу, що додає їм реальності та правдоподібності. В рецензованій книзі, порівняно з першою публікацією (Дворниченко, Очир-Горяєва 1997), зроблено якісний крок на шляху осмислення комплексу. Він набув форми та образу, що легко сприймається і, що не менш важливо, легко перевіряється.

Отже, авторка виділила три групи хошеутівських наборів: лаконічного, класичного та пишного стилів. Проте, пам'ятаючи, що всі набори є реконструкціями, дослідниця не наполягає на належності до тієї чи іншої групи, за винятком лише деяких.

У розділі «Beobachtungen zum Tierstil von Chošeutovo» М.О. Очир-Горяєва аналізує звіри-

ний стиль, у якому виконано прикраси хошеутівських наборів. Фахівцям відомо, як складно обрати критерії для класифікації та правильний підхід до матеріалу. Авторка, як і всі її попередники, опинилася перед вибором: що взяти за основу аналізу — образи тварин, категорії прикрас чи художні особливості та стилістику? І знову дослідниця обрала несподіваний принцип — географічний. Бляхи та псалії, що мають аналогії на захід від Волги, вона об'єднала в «Західну» групу, ті, аналогії яким відомі на схід, — у «Східну», а ті, що складають ядро комплексу, зі своєрідними мотивами, притаманними лише однокультурним пам'яткам Нижнього Поволжя — у «Нижньоволзьку» групу. Цей підхід, може, й не зовсім логічний з погляду мистецтвознавства, але для культурно-історичного осмислення комплексу з Хошеутова на широкому тлі аналогій по всьому євразійському степу й почасті лісостепу від Дунаю до Внутрішньої Монголії він «спрацював». До того ж, залучення аналогій із Північного Причорномор'я, добре датованих грецьким імпортом, дало змогу авторці окреслити й хронологічні межі звіриних образів на предметах із Хошеутова.

Наводячи репрезентативне коло причорноморських аналогій, М.О. Очір-Горяєва датує хошеутівський комплекс V ст. до н. е. Далі, користуючись власною схемою релятивної хронології однокультурних пам'яток Нижнього Поволжя, авторка пропонує звизити цю дату до першої половини століття, навіть до його другої чверті.

Взагалі, механізм датування комплексу з Хошеутова, що не містить жодного предмету з вузьким датуванням, дуже цікавий. Авторка підійшла до цієї проблеми системно. Під час аналізу «за-хідних» аналогів вона окреслила приблизне коло пам'яток, датованих грецьким імпортом, у межах першої половини V ст. до н. е. Далі, встановивши, що комплекс із Хошеутова входить до групи церемоніальних наборів, авторка посилається на прямі аналогії серед церемоніальних наборів (насамперед набору з Новопривольного) та повсякденних вуздечок із Блюменфельдського кургану А-12. У свою чергу, цей курган, за авторською схемою релятивної хронології, що ґрунтується на типології сагайдачних наборів Нижнього Поволжя, належить до верхнього пласту першої хронологічної групи. Отже, і Хошеутове має теж належати до цього пласту, який М.О. Очір-Горяєва датує першою половиною V ст. до н. е. Аргументуючи цю дату, авторка посилається на власні статті з типології вістер стріл та хронології, опубліковані в «Російській археології» та *British Archaeological Report*.

На наш погляд, хронологічна частина книги мала б бути більш розширеною, позаяк стисло-

го тезового викладення авторської системи релятивної хронології замало для такої праці, хоча дата комплексу й не викликає сумніву. Напевно, краще було б повністю, з ілюстраціями, викласти суть своєї схеми та механізм співвідношення її з абсолютними датами, хоча б з огляду на те, що західним читачам не завжди доступні російські або українські видання, а нашим — англійські.

Здавалося б, авторське завдання виконано: комплекс описано, аналогії наведено, дату визначено. Проте М.О. Очір-Горяєва на цьому не зупинилася. Вона здійснила наступний і напролюд важливий крок, розглянувши розділі «Gräber mit Pferdegeschirr aus dem Unteren Wolga-Gebiet» всі пам'ятки цієї категорії з регіону, що вивчається. При цьому було проведено значну та важливу підготовчу роботу: складено повний каталог усіх вуздечкових наборів Нижнього Поволжя; у книзі зібрано і проілюстровано (що важливо — і зі зворотного боку, з петлями та всіма деталями) всі комплекси, розкидані по регіональним музеям.

Ця копійка праця повністю виправдала себе, позаяк виявилось, що всі комплекси з предметами вузди з Нижнього Поволжя можна поділити на дві стилістичні групи, що відрізняються за поховальним обрядом. Одні речі завжди знаходили у могильній ямі поруч із похованим, інші — за межами ями, але поруч з нею. На думку авторки, перші можна вважати повсякденними, другі — церемоніальними, сакральними. В такий спосіб М.О. Очір-Горяєвій вдалося не лише «примирити» два протилежні погляди М.П. Грязнова та С.І. Руденка про побутове або ритуальне призначення пазирицьких вуздечкових наборів, а й порушити актуальне питання щодо співвідношення побутового та сакрального в археологічній культурі. Проаналізувавши поховання з Нижнього Поволжя, авторка дійшла висновку, що хошеутівська знахідка належить до другої стилістичної групи церемоніальних наборів.

Нарешті, оцінивши місце та роль комплексу з Хошеутова на тлі однокультурних пам'яток Нижнього Поволжя, дослідниця вийшла за межі регіону, що вивчався. В останньому розділі «Gräber mit Pferdegeschirr aus dem südlichen Uralvorland» здійснено детальний аналіз поховань із предметами кінської вузди з сусіднього регіону — Південного Приуралля. З позицій методології це дослідження — бездоганний крок, адже саме південно-приуральські пам'ятки складають другу (самаро-уральську) групу старожитностей Євразії скіфського часу (до першої, волго-донської, належить комплекс із Хошеутова). У цьому розділі авторка докладно описала та каталогізувала понад 60 поховань із

предметами вузди. Це, безумовно, безцінна інформаційна підтримка для дослідників, які вивчають Південне Приуралля.

Цікавими та важливими є висновки М.О. Очир-Горяєвої. Комплекс із Хошеутова вона інтерпретувала як символічне поховання 11 коней. Авторка залучила порівняльний матеріал із Північного Причорномор'я, Південного Приуралля та Горного Алтаю, навела численні знахідки кінських поховань та предметів вузди в археологічних пам'ятках скіфського часу з усіх куточків євразійського степу. На думку авторки, схеми взаєморозташування коней та «господарів» свідчать про підпорядкованість поховань коней положенню та орієнтації похованого господаря, а їх багата вузда визначає соціальний статус людини.

Усі ці міркування наведено в двох розділах, а етнографічні приклади про значення коня в кочових суспільствах — у висновках. Напевно, варто було б зібрати всі ці дані разом та розглядати їх комплексно, тоді б важлива теза про

те, що супровідні поховання коней та предмети вузди в пам'ятках Нижнього Поволжя та Південного Приуралля не є свідченням розвинутого культу коня, пролунала б переконливіше. Це тим більше прикро, що авторка протягом усього дослідження демонструвала знання етнографії та фольклору, принаймні її рідного калмицького народу, й ці доречні спостереження помітно пожвавили сприйняття археологічних реалій, нагадуючи про їх роль у колись живій культурі.

Серед позитивних моментів книги слід відзначити численні ілюстрації високої інформативної та технічної якості, широкі резюме російською та англійською мовами, каталог знахідок. Отже, 19-й том серії «Археологія в Євразії», що регулярно публікує Євразійський відділ Німецького археологічного інституту, поповнив науку ще однією високоякісною публікацією видатного археологічного комплексу.

О.В. СИМОНЕНКО

Дворниченко В.В. Новые поступления в состав Хошеутовского комплекса узденных принадлежностей // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 1999. — С. 153—155.

Дворниченко В.В., Очир-Горяева М.А. Хошеутовский комплекс узденных принадлежностей скифского времени на Нижней Волге // Донские древности. — Ростов н/Д. — 1997. — С. 99—115.

Дворниченко В.В., Плахов В.В., Очир-Горяева М.А. Погребения ранних кочевников из Нижнего Поволжья // РА. — 1997. — № 3. — С. 127—142.

Одержано 25.01.2007

Б.П. Томенчук

Археологія некрополів Галича і Галицької землі.

Одержавлення. Християнізація

Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. — 328 с.

До важливих компонентів християнської культури належать поховання. Обряди захоронень завжди були стійкими, консервативними і в них краще, ніж в інших традиційних явищах, простежуються спадкові риси у розвитку самої культури. Завдяки дослідженням могильників можна відтворити поховальний обряд, що містить значну інформацію про його творців. Матеріали вивчення поховань широко використовуються для визначення етнічного складу населення тієї чи іншої археологічної культури. Різні групи завжди дотримувалися різних уявлень про потойбічний світ, тому по-різному й ховали своїх небіжчиків. Крім того, ці матеріа-

ли є важливим джерелом вивчення ідеологічних уявлень, релігійних обрядів та вірувань, демографії та побуту населення як окремих регіонів, так і всієї Русі. З огляду на таку специфіку поховальні комплекси є одними з найбільш представницьких археологічних джерел в історичних дослідженнях.

Вивчення могильників давнього Галича і Галицької землі було розпочато ще у 1880-х рр. і триває й нині. У 1990 та 1993 рр. вийшли монографії О.П. Моці, присвячені поховальним пам'яткам південно-руських земель IX—XIII ст., де автор на основі систематизації, аналізу та інтерпретації матеріалів поховальних пам'яток розглянув актуальні питання історії Київської Русі, зокрема, й досліджуваного регіону. Здава-

© І.П. ВОЗНИЙ, 2007

лося б, тему вичерпано. Проте Б.П. Томенчук зумів підійти до розкриття цього актуального питання з боку поєднання досліджених некрополів із поселенськими і церковними структурами, що дало йому змогу простежити в регіоні окремі процеси одержавлення, урбанізації та християнізації. Отже, проблема, що перебуває у центрі уваги автора, безперечно, є актуальною і комплексно не дослідженою. Б.П. Томенчук поставив за мету систематизувати, дослідити і всебічно охарактеризувати інформацію з некрополів Галицько-Буковинського Прикарпаття на основі аналізу взаємовпливів згаданих процесів, що проходили в регіоні в період із IX до XIII ст.

На особливу увагу заслуговує подана Б.П. Томенчуком концепція окремих проблемних питань. Наприклад, в археологічній науці відома специфічна риса поховального обряду хорватів, які, як і уличі з тиверцями, не використовували підкурғанний обряд поховань. Разом із тим на Буковині відомі два курғанні могильники XII—XIII ст., досліджені в Горішніх Шерівцях і Дністрівці. Можливо, під час суцільного обстеження регіону вдасться знайти об'єктивні критерії, що відрізнять поховальні пам'ятки тиверців, уличів та хорватів. У такому випадку розв'язання проблеми державотворчих процесів на Русі спиратиметься на міцний фундамент масових археологічних матеріалів, які значно розширяють джерельну базу. У цьому контексті рецензована монографія є досить актуальною і становить певний науковий інтерес, оскільки присвячена конкретному регіону — території об'єднаної Галицької землі в широкому значенні цього терміна.

Заслугою автора є введення в науковий обіг нових археологічних матеріалів, здобутих у результаті власних польових розвідок і розкопок за останні роки. Дотепер спеціального дослідження з історії генези поховальних пам'яток та ритуалів у взаємозв'язку із церквою, що становили єдиний комплекс, протягом чотирьох століть в окремому мікрорегіоні не було. В наукових працях, що стосувалися теренів Галицької землі, ці питання розглядалися побіжно, у загальному контексті історії населення Давньої Русі.

Автором нагромаджено значний археологічний матеріал, що став джерельною базою рецензованої монографії. Таким чином, уперше проведено спеціальне дослідження з цієї теми за матеріалами конкретного регіону з широким використанням археологічних, топонімічних та писемних джерел, що вдало взаємодоповнюють. Такий підхід дав змогу детально висвітлити, а в окремих випадках порушити і по-новому розглянути низку питань, пов'язаних з етнічною, духовною культурою слов'яно-руського

населення як у Галицькій землі IX — на початку XIII ст., так і Русі в цілому.

У першому розділі «Могильники долітописного Галича» автор всебічно проаналізував об'єкти з підкурғанними похованнями IX—X ст., зазначивши, що долітописний період міста і округи археологічно найменше вивчено. На сьогодні в Галичі не знайдено ґрунтових могильників із тілоспаленнями. Цілком аргументовано автор зауважує, що поява могильників із підкурғанними похованнями на території Галицько-Буковинського Прикарпаття пов'язана з процесами одержавлення хорватських земель. На основі аналізу наявного матеріалу автор дійшов висновку, що проведення широкомасштабних археологічних досліджень дадуть змогу виявити міський некрополь з ґрунтовими тілопальними похованнями як на території Крилоського городища, так і в його околицях.

У другому розділі «Християнські кладовища давнього Галича» автор приділяє увагу наслідкам багаторічних розкопок прицерковних цвинтарів літописного та пізньосередньовічного міста. Значне місце у розділі відведено історичній топографії міста та характеристиці його церковних структур, що обслуговували різні соціальні групи населення. Цікавою видається спроба визначення суспільної категорії могильників через характеристику соціальної і функціональної структур конкретної церковної будівлі, що разом із прицерковним цвинтарем становила єдиний нероздільний релігійний комплекс. Б.П. Томенчук на широкому історичному тлі розкриває процес культового освоєння території літописного міста, а також формування його некрополів, визначив ступінь впливу на поховальну обрядовість християнства. У результаті аналізу досліджених автором поховань у Галичі, зокрема, могильника біля Спаської церкви, ротонди-квадрифоля в ур. Полігон, Б.П. Томенчук уточнив їх датування, обмеживши серединою XII ст. Деякі історики датували ці прицерковні комплекси періодом пізнього середньовіччя.

Під час розгляду основних елементів поховального обряду автор виділив чотири конструктивних типи могил, детально розглянувши формування площі та планувальної структури могильників, а також сам обряд поховання. При цьому він робить висновок, що некрополі княжого Галича належать до типових християнських некрополів столичних центрів Київської Русі.

Щодо могильників пізньосередньовічного часу автор на основі матеріалів власних досліджень і розкопок попередніх років показав подальше формування території міста та його некрополів, виділивши при цьому три хронологіч-

них періоди. На наш погляд, варто було б у цьому параграфі зробити хоча б невеликі висновки, які б узагальнили процес становлення Галича як церковно-адміністративного центру.

У третьому розділі «Некрополі Галицької землі» досить цікавою є запропонована концепція визначення кордонів Галицької землі в історико-географічному аспекті. Продовжив автор і основну лінію монографічного дослідження відносно формування некрополів через призму державотворчих процесів на досліджуваній території. На багатому фактичному матеріалі та зіставленні його з відповідними матеріалами інших літописних земель Б.П. Томенчук охарактеризував курганні могильники IX—XII ст., пов'язавши їх із процесом одержавлення хорватів протягом трьох хронологічних періодів. На основі розробок О.П. Моці щодо центральних ра-йонів Київської Русі він детально розглянув схему еволюції поховального обряду в підкурганних некрополях на західноукраїнських землях.

Крім того, автор розглянув питання етнічної належності поховальних пам'яток через характеристику кам'яних курганів і поховань у кам'яних огорожах. На основі широкого залучення порівняльних матеріалів з інших територій і топографічних даних автор дійшов висновку, що вони належали слов'янізованам нащадкам ятвягів.

Досить аргументовано і переконливо Б.П. Томенчук розглянув і міські християнські цвинтарі другої половини XII — першої половини XIII ст. на теренах Галицько-Буковинського Прикарпаття, пов'язуючи їх із урбаністичними процесами. Він охарактеризував могильники Биковена, Копачинців, Городниці, Василева, Олешкова, Ленківців на Пруті. Проте щодо останнього автор скористався даними Б.О. Тимошука, отриманими в 1950-х рр., і не залучив матеріали досліджень ленківського поселення останніх років (Возний І.П. Ремісничий посад XII—XIII ст. стародавніх Чернівців // *Середньовічна Європа: погляд з кінця X ст.: Матеріали міжнарод. наук. конф.* — Чернівці, 2000. — С. 221—225; Ленковецьке поселення XII—XIII ст. за археологічними даними // *Питання історії України: Зб. наук. статей.* — Чернівці, 2000. — Т. 4. — С. 213—221; Дослідження Ленківського поселення 2001 року // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. статей.* — Чернівці, 2002. — Т. 1. — С. 126—139).

Розглянувши міські християнські цвинтарі досліджуваної території, автор дійшов вираже-

них висновків. Цілком аргументованою є теза про хорватську належність підплитових поховань. У монографії автор широко використав матеріали власних досліджень, вважаючи, що одним із основних завдань є публікація археологічного матеріалу. Це було підтверджено численним ілюстративним матеріалом, що значно поліпшує сприйняття книги. На особливу увагу заслуговують додатки, у яких автор порушив питання відповідності планіграфічної макро- і мікросупільної структури давніх поселень і могильників, макропланувальних систем розміщення церков і городищ, церков і хрестів та можливості їх зворотної археологічної реконструкції.

Наприкінці монографії автор робить цілком переконливі висновки, що результати досліджень некрополів на теренах Галицько-Буковинського Прикарпаття в поєднанні з поселенськими структурами і церковними комплексами довели можливість використання поховальних пам'яток для характеристики одержавлення зазначеної території, еволюції урбаністичних процесів і етнічної належності її мешканців на різних хронологічних та історичних етапах, що є перспективним напрямом для вирішення подібних питань як на суміжних територіях, так і в цілому для Київської Русі та Давньоруської держави.

Отримані в результаті досліджень матеріали могильників значно доповнюють наше уявлення про цю категорію археологічних пам'яток, етапи їх розвитку, а також збагачують вітчизняну історичну науку новими археологічними джерелами. Монографія Б.П. Томенчука залишає враження оригінального дослідження. Вона ґрунтується на значному фактичному матеріалі, який дає змогу зробити переконливі висновки з актуальних проблем історії досліджуваного регіону.

Книга має і практичне значення. Отримані матеріали і висновки можна використати під час написання узагальнювальних праць зі стародавньої історії України, для характеристики перехідного періоду від первіснообщинного ладу до класового суспільства не лише досліджуваного регіону, але й для всієї Київської держави, під час вивчення нормативних курсів «Археологія України», «Історія України», «Етнологія України», а також у спеціальних курсах і семінарах на історичних факультетах вищих навчальних закладів України.

Одержано 27.11.2006

І.П. ВОЗНИЙ

В.Д. Баран

БОГУСЛАВ ХРОПОВСЬКИЙ: СПОГАДИ І РОЗДУМИ. ДО 80-РІЧЧЯ

Невід'ємною складовою славистичних досліджень, її серцевиною є праці таких відомих словацьких і чеських учених, як П. Шафарик, Л. Нідерле, Я. Ейсер, Я. Філіп, Й. Поулік та інших, у тому числі й сучасних, дослідників. У будь-якому разі історію давніх слов'ян я вивчав за працями Л. Нідерле та П. Шафарика. Мені навіть пощастило придбати їхні книги в оригіналах. У Галичині, де я народився, значна частина української інтелігенції, у тому числі й відомі українські археологи (Я. Пастернак), після Першої світової війни здобували освіту у вищих навчальних закладах Чехословаччини. На мій погляд, чеський і словацький народи були і залишаються сьогодні стрижнем усього прогресивного і позитивного, що є у слов'янському світі. В цьому переконало мене давнє знайомство і спілкування з багатьма словацькими і чеськими археологами.

Відвідання Києва і Львова директорами словацького і чеського інститутів археології доктором А. Точиком і академіком Я. Філіпом було першим кроком на шляху до налагодження співпраці між українськими та словацькими і чеськими археологічними науковими установами і їх співробітниками. Це відкривало шлях до ознайомлення з європейською археологією. До 1953 р., тобто до смерті Й. Сталіна, археологи, за незначними винятками, закордонних відряджень не отримували, а в часи Л. Брежнєва — не більше одного відрядження протягом року.

Дещо поліпшилися зв'язки Києва із закордонними археологами після створення на Першому конгресі слов'янської археології у Варшаві в 1965 р. Міжнародної унії слов'янської археології (МУСА). Посаду генерального секретаря МУСА обіймали спочатку доцент А. Точик, а пізніше професор Б. Хроповський — представники Археологічного інституту САН. Генеральний секретар Унії був фактично керівником цієї славистичної наукової організації. Пост президента був номінальним. Його обіймали пред-

ставники країн, де проходили чергові славистичні конгреси.

Слід відзначити велику систематичну роботу генеральних секретарів МУСА, талановитих організаторів міжнародних конгресів, конференцій, симпозіумів А. Точика і багатолітнього керівника МУСА Б. Хроповського. Це були кращі часи Унії. Багато зусиль було спрямовано на налагодження зв'язків МУСА з іншими міжнародними організаціями і поглиблення наукових археологічних досліджень у кожній країні, де займалися вивченням слов'янських старожитностей. Європейське визнання авторитету професора Б. Хроповського засвідчено фактом обрання його віце-президентом наукової організації До- і Протоісториків (UISPP) при ЮНЕСКО.

Ми познайомилися з професором Б. Хроповським у 1960-ті рр., після Першого міжнародного конгресу слов'янської археології у Варшаві. В нелегкі 1970-ті рр. замислювалися над проблемами не лише археології та давньої історії слов'ян, а й виживання національної археологічної науки, зокрема, збереження наукових кадрів. Для цього необхідні були мужність і політична гнучкість, відданість археології та людям, що нею займалися. Професор Б. Хроповський вважав своїм обов'язком відстоювати принципові наукові позиції настільки, наскільки це було можливим, зберегти наукові кадри інституту, створити сприятливі умови для наукових досліджень і публікації їх результатів. На думку українських археологів, йому це вдалося. Під час керівництва Б. Хроповського Археологічний інститут САН працював стабільно та успішно. Було закладено основи для подальшого успішного розвитку словацької археологічної науки, що отримала міжнародне визнання.

Паралельно з організаційно-науковою роботою на посаді керівника Археологічного інституту САН та міжнародних наукових організацій академік Б. Хроповський проводив свої археологічні дослідження, видавав і видає статті і книги, вів журнал «Слов'янська археологія» —

одне з провідних європейських археологічних видань. У численних працях ювіляра, присвячених археології слов'ян, крім висвітлення конкретних, розкопаних його експедиціями пам'яток, зокрема таких видатних і відомих, як Нітрианський комплекс, ним здійснено глибокі аналітичні дослідження з різноманітних питань археології і давньої історії слов'ян. Його прекрасно ілюстровані книги ґрунтовно розкривають багатство матеріальної і духовної культури слов'ян, зокрема далеких і безпосередніх предків сучасних словаків, їх вагомий внесок у європейську культуру.

Хочеться згадати, як Б. Хроповський підтримував професора В. Будінського-Крічку і доктора М. Ламйову-Шмідльову щодо появи у пізньоримський час незначної групи слов'янських переселенців, представлених у Східній Словаччині пряшівським типом археологічних пам'яток. Навіть така обережна людина, як Я. Тейрал, не заперечує наявності в Моравії слов'янської ліпної кераміки римського періоду, відомої під назвою «злехівського» типу. Він вважає що її з собою принесли готи, які прийшли в Моравію із Північного Прикарпаття. Швидше за все, готи взяли з собою не кераміку, грубу і нічим не примітну, а групу слов'ян з їхніми навичками до її виготовлення вже на місці нового поселення. Нині встановлено, що в той час, коли у Словаччині з'явилися пам'ятки пряшівського типу, а в Моравії — злехівського, близькі їм старожитності були відомі в Буджацькому степу Молдови під назвою «етулійської» групи і на Лівобережжі Дніпра типу Хлопкова-Боромлі. Все це явища одного порядку, пов'язані з приходом на територію України вандалів, готів, гепідів і їх взаємовідносинами зі слов'янськими групами тогочасного населення та їх переселенським рухом як на південь, так і на схід. Це були перші відселення слов'ян, зумовлені тиском германського населення із заходу та північного заходу, і сарматів з півдня — провісників їх великого розселення у ранньому середньовіччі.

Із дискусійних питань, виявлених у монографіях професора Б. Хроповського, зокрема у

праці «Славяне» (Прага, 1988), суперечливий характер має твердження про наявність на Подонні та Приазов'ї у ранньому середньовіччі слов'янських русів. Однак, наприклад, автор «Повісті минулих літ» слов'янських русів серед східнослов'янських племен не називає. Професор М.І. Артамонов, який багато років займався історією та археологією тюркомовних племен, зокрема хозарів, прямо зазначає, що слов'янських русів не існувало (История Хазар. — М., 1962. — С. 289—290). Їх вигадали радянські історики, щоб у подальшому створити з них міфічну давньоруську народність. Літописець Нестор знає норманів-русів, яких називає варягами. Саме їх князі з династії Рюриковичів принесли назву «Русь» на Дніпро. Вони прискорили утворення Київської держави, що виникла на місцевій основі, очолили її і дали їй свою назву. Професор Б. Хроповський має рацію, коли зауважує, що території антів і русів не перекривалися. Русів на Подніпров'ї до приходу князів Рюриковичів просто не було, як і немає слов'янських ранньосередньовічних пам'яток на Нижньому Подонні та Приазов'ї, де М.І. Артамонов із С.О. Плетнєвою виявив і дослідив пам'ятки салтово-маяцької культури.

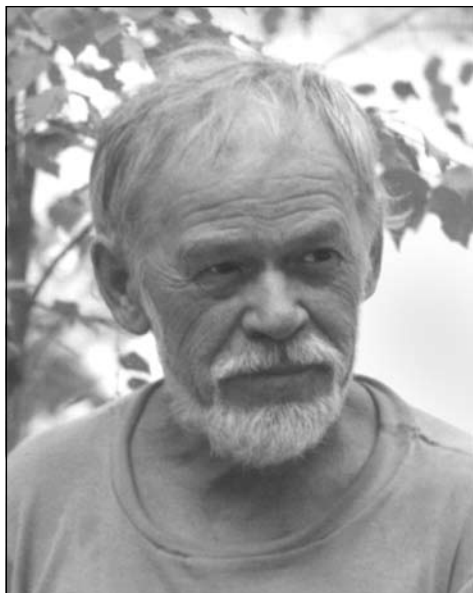
Заслужують визнання розробки професора Б. Хроповського, що розкривають багатство слов'янської культури, участь слов'ян у європейській історії. «Вони йшли тим же шляхом, що і остання Європа», — пише він.

Ювіляр не лише визначний учений, він доброзичлива, товариська людина, чудовий сім'янин. Разом із прекрасною дружиною, пані Емілією — вірним і відданим другом у житті та в археології, вони виростили двох прекрасних дочок — Віру і Ярославу, виховують онуків. Можливо, хтось із онуків продовжить науковий шлях свого видатного «археологічного» діда.

Міцного здоров'я, родинного затишку, довгих щасливих років життя і творчих успіхів бажають шановному академіку Богуславу Хроповському всі археологи-славісти Інституту археології Національної академії наук України.

Одержано 18.01.2007

БАБИНСЬКА КУЛЬТУРА У ФОКУСІ АРХЕОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ С.Н. БРАТЧЕНКА (до 70-річчя вченого)

Станіслав Никифорович Братченко народився 9 вересня 1936 р. у с. Красний Луч на Луганщині. Після закінчення середньої школи у 1954 р. вступив на історичний факультет Ростовського педінституту (пізніше університету), звідки перевівся на археологічне відділення історичного факультету Ленінградського університету, який і закінчив у 1959 р. Після цього працював науковим співробітником та завідувачем музею «Танаїс», що був філією Ростовського обласного краєзнавчого музею. У 1964 р. вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР, після закінчення якої успішно захистив кандидатську дисертацію за темою «Періодизація пам'яток середньої бронзи басейну нижнього Дону» (Братченко 1969б), опубліковану через кілька років у вигляді монографії (Братченко 1976). Починаючи з 1968 р. С.Н. Братченко працював молодшим науковим співробітником, а з 1980 до 2004 р. — старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР (НАН України).

З іменем С.Н. Братченка крім провідної каткомбної тематики невід'ємно асоціюються дослідження, присвячені старожитностям пере-

хідної доби від середньої до пізньої бронзи, насамперед *бабинської культури*, «батьком» якої є сам учений, та паралельних їй археологічних утворень Причорномор'я. До цих наукових проблем він долучився під час археологічних до-сліджень на Нижній Донщині та роботи над своєю дисертацією, невдовзі після виділення С.С. Березанською пам'яток типу Бабіне III в окрему культуру *багатоваликової кераміки* (Березанская 1960). Практично відразу молодий дослідник збагатив археологію бронзового віку яскравими польовими відкриттями та вагомими науковими висновками. Саме так варто оцінювати результати обстеження й розкопок Каратаєвської та Лівенцівської фортець, а також поселення Лівенцівське I у дельті Дону (Братченко 1967; 1967а; 1969а). З огляду на предмет нашого нариса, звернемо особливу увагу на результати розкопок багатопалаткового поселення Лівенцівське I, де завдяки чіткій стратиграфічній ситуації уперше вдалося достовірно визначити відносну хронологію комплексу з багатоваликовою керамікою, виявленого між шарами донецької каткомбної та зрубної культур (Братченко 1969а, с. 228—230). Отримані свідчення давали додаткові підстави для оцінки пам'яток із багатоваликовою керамікою як самостійного культурного явища східноєвропейського масштабу.

Показово, що підсумки першого десятиліття досліджень *пам'яток багатоваликової кераміки* підбив саме С.Н. Братченко в першому виданні *Археології Української РСР*¹. Найвагомішими з них були: визначення культурного ареалу, який багато в чому збігався з сучасними даними; визначення відносної хронології, культури за регіональною специфікою; характеристика основних типів пам'яток і матеріальної культури. Зважаючи на стан джерел, С.Н. Братченко висловив гіпотезу, згідно з якою утворен-

¹ Можна впевнено сказати, що ця обставина не була випадковою, оскільки, як засвідчує аналіз історіографії, майже всі узагальнюючі статті та розділи, присвячені культурі багатоваликової кераміки (бабинській), підготовлені для загальних довідково-енциклопедичних та підсумкових археологічних видань радянських часів, були написані С.Н. Братченком (Братченко 1969; 1971; 1977; 1985а).

ня пам'яток багатоваликової кераміки слід розглядати у зв'язку зі складними процесами зрушень у середовищі катакомбних племен і трансформації їх матеріальної культури завдяки посиленню культурним зв'язкам. Показово й те, що дослідник уже тоді порушив питання щодо ступеня гомогенності нового археологічного явища і наголосив, що визначити належність пам'яток багатоваликової кераміки до однієї культури чи великої культурної області з локальними культурами, особливості яких ще не окреслено, можливо «лише шляхом збагачення джерелознавчої бази» (Братченко 1971, с. 334—343, карта 8, IV).

Незважаючи на певні досягнення й результати, на початок 1970-х рр. усе виразнішою ставала диспропорція між кількістю відомих поселенських та поховальних пам'яток із багатоваликовою керамікою (Братченко 1971, с. 336—337). Вона свідчила про невизначеність поховального обряду, що, у свою чергу, негативно відбивалося на процесі визнання нової культури в археологічному науковому середовищі. Справжній прорив у цьому відношенні відбувся у середині 1970-х рр. завдяки новим матеріалам, здобутим Донецькою й Сіверськодонецькою експедиціями Інституту археології АН УРСР під час масштабних розкопок курганів у басейні Сіверського Дінця. Саме спостереженнями С.Н. Братченка та І.О. Післарія було нарешті виокремлено комплекси культури багатоваликової кераміки з масиву курганних поховань (Братченко 1976, с. 108; Братченко, Писларий і др. 1976, с. 309; Писларий 1975 та ін.), що, безсумнівно, стимулювало аналогічні процеси в сусідніх областях. Без перебільшення, визначенням поховального обряду культури багатоваликової кераміки в цілому завершився 15-літній процес набуття статусу самої археологічної культури.

Разом із тим під час поповнення джерельної бази, а також поглиблення знань з археології бронзи поступово, але все виразніше стала вимальовуватися нова проблема, корені якої приховувалися у невдалій назві культури, в основу якої було покладено спосіб декорування глиняного посуду. І першим відчув та передбачив можливі негативні наслідки цієї проблеми саме С.Н. Братченко². Ще раніше з'ясувавши, що багатоваликова орнаментация кераміки не є винятково визначальною ознакою культури (Братченко 1971, с. 339), а також зважаючи на її на-

явність на посуді інших, у тому числі синхронних культур, що призводило до непорозумінь, дослідник запропонував називати культуру «бабинською» за назвою епоніму базової еталонної пам'ятки (Братченко 1977а, с. 23)³. Подальші події, що наприкінці 1990-х рр. ледве не призвели до «ліквідації зверху» бабинської культури, значною мірою підтвердили далекоглядний прогноз і застереження С.Н. Братченка. Дуже прикро, що цього своєчасно не усвідомили інші дослідники (Отрощенко 2001, с. 81).

Безумовним внеском С.Н. Братченка в науку є концепція походження бабинської культури, що вражає своєю масштабністю, глибиною та проникливістю. Свого часу провівши детальний порівняльний аналіз керамічних серій та інших категорій матеріальної культури, дослідник у розгорнутому вигляді продемонстрував помічені раніше Т.Б. Поповою та Б.О. Латиніним риси особливої подібності й передбачуваної спадкоємності між пам'ятками з багатоваликовою керамікою та середньодонською (харківсько-воронезькою) катакомбною культурою. С.Н. Братченко обґрунтував своє бачення генези бабинської культури, яку він розглядав у контексті загального синстадіального процесу, що охопив Східну й Центральну Європу і завершився заміною культур шнурової кераміки почтом культур із рельєфною, у тому числі валиковою і прокресленою, орнаментациєю посуду. У Дніпро-Донському ареалі, а також на су-міжних теренах Поволжя й Правобережної України цей процес супроводжувався значними культурними зрушеннями, взаємопроникненнями степових і лісостепових катакомбних елементів (з перевагою останніх), появою пам'яток змішаного характеру, подальшою інтеграцією та оформленням культури нового типу, що увійшла до складу посткатакомбної та пост-шнурової спільноти. Причини та внутрішній зміст цих складних процесів залишалися незрозумілими і не піддавалися вилученню з археологічних джерел (Братченко 1971, с. 334, 343; 1976, с. 117—118; 1977а, с. 23—42; 1985а, с. 457). На жаль, слід визнати, що це питання й надалі залишається відкритим: визначити механізми культурогенезу поки що нікому не вдається. Нічого не

² Проте досліднику не вдалося протистояти спокусі, якій піддалися багато археологів того часу, включити до складу бабинської культури пам'ятки середньодонської катакомбної культури з багатоваликовою керамікою (Братченко 1971, с. 340, рис. 96, 1; 1976, с. 150, рис. 72, IV, 12, 13; 1977а, с. 24—25, рис. 1, 13, 14; 1985а, рис. 123, 18).

³ Уперше дефініцію «бабинська культура» було вжито, хоча й без коментарів, дещо раніше (Братченко, Писларий і др. 1976, с. 309). Крім того, вона фігурувала як еквівалент культури багатоваликової кераміки у написаній С.Н. Братченком статті до «Української радянської енциклопедії» (Братченко 1977, с. 315). До речі, найрозгорнутішу аргументацію некоректності назв археологічних культур за ознакою орнаментациї посуду подано І.О. Післарієм (Писларий 1992, с. 112—115).

вдієш, адже, як влучно зауважив С.Н. Братченко, «археологічні культури, як і діти, народжуються у темноті ...» (Братченко 1998).

Не можна не згадати і науковий доробок С.Н. Братченка з хронології культур ранньої—середньої бронзи в тій частині, що стосується бабинської культури. Йдеться про його новітні розробки, в яких уперше було задіяно вектор хронологічних зіставлень культури Бабіне з пам'ятками ранньобронзового віку Середньої Європи. Згідно з ними, бабинську культуру «можна синхронізувати з кінцем періоду ВА₁ та періодом ВА₂», за схемою середньоевропейської хронології П. Рейнеке, й датувати, починаючи з 2000 р. до Р.Х. (Братченко 2001, с. 47).

Слід відзначити ту послідовність і принциповість в оцінці бабинських пам'яток, яку С.Н. Братченко демонструє протягом майже 40 років. Причому йдеться не про безглуздий і невинуватий консерватизм у відстоюванні «непохитного навіки» погляду, що взагалі не властиво цьому динамічному вченому, а виражену не-одноразово перевірену та обґрунтовану на джерелознавчому й теоретичному рівнях наукову позицію. Починаючи з перших узагальнюючих праць і до сьогодні С.Н. Братченко неодноразово і постійно проводив думку про те, що пам'ятки типу Бабіне III належать «до самостійної культурної групи, яка, безумовно, заслуговує на виокремлення», до «нового культурного явища в бронзовому віці», «до особливого культурного утворення», яке «безумовно <...> слід відокремити від катакомбних груп і <...> розглядати як самостійну культуру» (Братченко 1971, с. 342; 1976, с. 107). Учений також наголошував, що пам'ятки бабинської культури «представляють чистий стійкий та своєрідний тип, відмінний від інших культур», а зіставлення цих пам'яток «з катакомб-ними приводить до висновку про їх різкі відмінності й самостійність як культурних типів» (Братченко 1977а, с. 24—32). Отримані за останні десятиліття нові матеріали лише переконали на-

уковця у своїй правоті, що він красномовно засвідчив нещодавно: «Я принципово не можу погодитися з ототожненням бабинської культури з фінальнокатакомбною. Адже на межі катакомбної доби відбувся революційний вибух, змінилася ідеологія, в результаті чого утворилася нова культура» (Братченко 2006).

Безумовно, заслуговують на окрему увагу праці С.Н. Братченка, присвячені іншим проблемам та археологічним утворенням кінця середнього — початку пізнього бронзового віку, зокрема виділений ним *кам'янсько-лівенцівській групі* (Братченко 1985), базову пам'ятку якої науковець видав у монографічному вигляді (Братченко 2006а), такому феномену перехідної доби, як кістяні-рогові пряжки (Братченко 1995) тощо. Не маючи на меті повністю розкрити значення цих праць, обмежимося констатацією лише одного ключового висновку: саме зазначений доробок С.Н. Братченка, його оцінка «паралельних», «синхронних» або «споріднених» культурі Бабіне археологічних утворень, в тому числі з території Криму та Степового Передкавказзя, що наслідують ямно-катакомбний культурний світ (Братченко 1985, с. 458; 1995, с. 17, 23), підготували підґрунтя для якісно нового етапу досліджень перехідної від середньої до пізньої бронзи доби. Цей етап було ознаменовано конструктивним переглядом існуючих, а також введенням до археологічної номенклатури низки нових дефініцій для позначення археологічних утворень посткатакомбного блока: Дніпро-Донська та Дніпровсько-Прутська бабинські культури з локальними варіантами, кам'янська і лолінська культури, криволуцький тип, євпаторійська група, кубанська група фіналу середньої бронзи. У їх поглибленому вивченні, структурному аналізі, взаємних зіставленнях, уточненнях таксономічного статусу і хронології простежується найближча дослідницька перспектива, в якій, сподіваємося, посядуть гідне місце нові наукові здобутки Станіслава Никифоровича Братченка.

Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4. — С. 26—41.

Братченко С.Н. Исследования Ливенцовской крепости // АИУ 1965—1966 гг. — К.: Наук. думка, 1967. — С. 93—98.

Братченко С.Н. Раскопки крепости бронзового века у Ростова-на-Дону // АО 1966 г. — М.: Наука, 1967а. — С. 66—69.

Братченко С.Н. Багатошарова кераміка культури // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1969. — Т. 1. — С. 98.

Братченко С.Н. Багатошарове поселення Лівенцівка I на Дону // Археологія. — 1969а. — 22. — С. 216—231.

Братченко С.Н. Периодизация памятников средней бронзы бассейна Нижнего Дона: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1969б. — 17 с.

Братченко С.Н. Пам'ятки багатошарової кераміки // Археологія Української РСР: В 3 т. — К.: Наук. думка, 1971. — Т. 1 — С. 334—344.

Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К.: Наук. думка, 1976. — 251 с.

Братченко С.Н. Багатошарова кераміка культури // Українська Радянська енциклопедія: 2-ге вид. — К., 1977. — Т. 1. — С. 315.

- Братченко С.Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — К.: Наук. думка, 1977а. — С. 21—42.
- Братченко С.Н.* Каменско-ливенцовская группа памятников // Археология Украинской ССР: В 3 т. — К.: Наук. думка, 1985. — Т. 1. — С. 458—462.
- Братченко С.Н.* Культура многоваликовой керамики // Археология Украинской ССР: В 3 т. — К.: Наук. думка, 1985а. — Т. 1. — С. 451—458.
- Братченко С.Н.* Пряжки эпохи поздней бронзы и их северокавказские формы // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы: Материалы конф.: В 2 ч. — СПб., 1995. — Ч. 2. — С. 8—26.
- Братченко С.Н.* Виступ під час дискусії на 4-му Капітанівському польовому археологічному семінарі (с. Капітанове, Новоайдарського р-ну, Луганської обл., 13 липня 1998 р.).
- Братченко С.Н.* Донецька катакомбна культура раннього етапу: В 2 ч. — Луганськ: Шлях, 2001. — Ч. 1. — 75 с.
- Братченко С.Н.* Виступ на засіданні відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАН України (Київ, 23 травня 2006 р.).
- Братченко С.Н.* Ливенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ: СУНУ, 2006. — № 6. — С. 32—311.
- Братченко С.Н., Писларий И.А. и др.* Исследования Северско-Донецкой экспедиции // АО 1975 г. — М.: Наука, 1976. — С. 309—310.
- Отрощенко В.В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.—288 с.
- Писларий И.А.* О двух культурно-хронологических группах погребений о срубках бассейна Северского Донца // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф.: В 3 ч. — К., 1975. — Ч. 1. — С. 89—91.
- Писларий И.А.* О содержании некоторых археологических понятий // Теоретические проблемы исторического исследования. — К., 1992. — С. 105—116.

Одержано 23.01.2007

Книжковий огляд

Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX—XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. —

Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. — 96 с.

У книзі наведено загальну характеристику й аналіз усіх відомих на сьогодні археологічних пам'яток IX—XIII століть Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельницької області (по лінії Гусятин—Солобківці—Бар). Систематизований і узагальнений у праці фактичний матеріал може слугувати джерельною базою для найрізноманітніших досліджень. Видання розраховано на археологів, істориків, краєзнавців, працівників музеїв та пам'яткоохоронних установ, усіх, кого цікавлять археологія та історія Поділля давньоруської доби.

Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження.

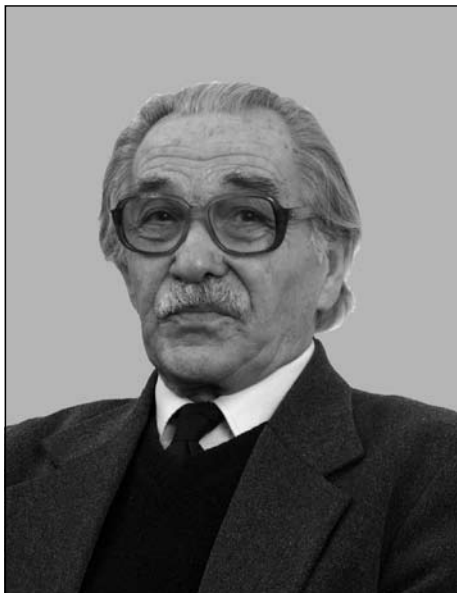
Збірка наукових праць. — К.: Академперіодика, 2006. — 240 с.

Збірник наукових статей Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва присвячений 10-річчю його створення 1996 р. До збірника увійшли наукові статті працівників Центру, співробітників Інституту археології НАН України, музеїв Києва, Київської області та краєзнавців. Специфічною рисою збірника є статті, пов'язані з охоронною діяльністю Центру. Науковими статтями збірника охоплено різні аспекти археологічних досліджень пам'яток різних епох: від трипільської культури до Київської Русі та українського середньовіччя і новітньої історії України. Важливо і те, що у багатьох статтях поруч із суто науковими розробками з дослідження археологічних пам'яток подано програми не лише їх збереження, а й музеєфікації із метою демонстрації віднайдених старожитностей громадськості та залучення туристів.

Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. К., 2006.— 372 с.

Книгу присвячено характеристиці зарубинецької культури, пам'ятки якої на межі нашої ери були поширені на території Середнього і Верхнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся і Подесення (Україна, Білорусь і Російська Федерація). Увага звертається на проблему її джерел і походження. Розглянуто внесок в її формування населення культур попереднього скіфського часу (поморської, милоградсько-підгірцевської і лісостепових культур Подніпров'я). Значну частину дослідження присвячено питанням стосунків із синхронними культурами Середньої та Південно-Східної Європи, які разом із зарубинецькою перебували під сильним впливом латенської культури кельтів і створили своєрідний «світ латенизованих культур». Текст супроводжено ілюстраціями, мапами, таблицями.

ДО 80-РІЧЧЯ ВОЛОДИМИРА ДАНИЛОВИЧА БАРАНА

Видатному українському вченому — члену кореспонденту НАН України, доктору історичних наук, професору, двічі лауреату Державної премії України Володимир Данилович Барану 9 серпня 2007 р. виповнилося 80 років.

Народився Володимир Данилович у селі Дем'янів Галицького району Івано-Франківської області. Його юнацькі роки припали на Другу світову війну, але попри всі негаразди у 1946 р. він вступив на історичний факультет Львівського педагогічного інституту.

З 1953 р., коли В.Д. Баран був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, його професійна діяльність пов'язана з археологією. З перших експедиційних досліджень визначилося коло наукових інтересів молодого вченого — проблеми походження та ранньої історії слов'ян.

З 1950-х років розпочинається дослідження старожитностей 3-ї чверті I тис. н. е., що передували незаперечно слов'янським пам'яткам VIII—IX ст. та заступали в часі черняхівську культуру. Володимир Данилович зосереджується на ретельному дослідженні відкритих ним поселень у верхів'ях Дністра та науковій інтерпретації знахідок. У 1955 р. побачили світ його перші наукові

публікації, а в 1958 р. він захистив кандидатську дисертацію. Перша монографія «Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин» (1961) була присвячена окремій групі пам'яток римського часу, що належала прямим предкам слов'ян Подністров'я.

Значно збільшується джерельна база для вивчення шляхів формування ранньосередньовічних слов'янських старожитностей на основі своєрідної групи черняхівських пам'яток Подністров'я завдяки дослідженням В.Д. Барана протягом 1960—1964 рр. у зоні Бурштинської ДРЕС.

У 1967 р. В. Д. Баран обіймає посаду доцента кафедри історії України Львівського університету, а у 1969 р. переїздить до Києва у зв'язку з призначенням на посаду заступника директора Інституту археології АН УРСР.

У наступній монографії «Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю» (1972) В. Д. Баран вводить у науковий обіг пам'ятки пражко-корчацької культури VI—VII ст. — ті самі, яких так бракувало у стратиграфічній колонці старожитностей Південно-Східної Європи. Нові матеріали і розробки склали основу докторської дисертації, яку В. Д. Баран успішно захистив у 1973 р.

Накопичення нових матеріалів спричинило збільшення і ускладнення джерелознавчих та методологічних проблем, розв'язання яких потребувало цілеспрямованих зусиль великого колективу фахівців. Володимир Данилович Баран виявився людиною, яка однією з перших зрозуміла необхідність виділення ранньослов'янської археології в окрему структуру у межах інституту. Саме йому належить заслуга втілення цієї ідеї у життя. У 1974 р. за ініціативою В. Д. Барана було створено відділ слов'янської археології, який він очолив і керівником якого був до 2002 р.

Організаційну діяльність В. Д. Баран успішно поєднував з науковою та експедиційною роботою. Підсумком 20-річних досліджень стала монографія «Черняхівська культура (За матеріалами верхнього Дністра та Західного Бугу)» (1981). Головну увагу автор приділив вивченню тих складових культури, які найкраще відбивають етнографічні особливості, що пов'язано з

проблемою визначення давньослов'янських ком-понентів у комплексі черняхівської культури. Відкриття і вивчення комплексів V ст. на поселенні Теремці Хмельницької обл. дало змогу отримати нові матеріали стосовно зв'язку ранньо-середньовічних пам'яток з певними групами старожитностей римського часу.

Завдяки розкопкам поселень Рашків I, II, III (1975—1978) вчений простежив еволюцію багатьох елементів ранньослов'янської культури від VII до VIII століть. Цим унікальним матеріалом присвячена монографія «Празская культура По-днестровья (по материалам поселений у села Рашков)» (1988).

Поряд із плановими дослідженнями ранньослов'янських пам'яток Володимир Данилович протягом 1981—1991 рр. працював у складі спільної німецько-української експедиції, що вивчала старожитності в м. Ольденбурзі (Німеччина). У 1991—2002 рр. він брав участь у розкопках давнього Галича.

У фундаментальній колективній праці «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990) підведено підсумок археологічному дослідженню ранньої історії слов'ян в Україні майже за сто років. Авторський колектив, як і його керівник В. Д. Баран, були удостоєні Державної премії України в галузі науки і техніки за 1991 рік. Своєрідним продовженням цієї праці стала монографія «Давні слов'яни» (1998), також відзначена Державною премією України (2001).

З отриманням Україною державної незалежності Володимир Данилович активно залучається до справи вивчення археологічних та історичних джерел стосовно давньої історії українського народу. Дослідженням цих проблем присвячені

монографії «Походження українського народу» (2002) та «Історичні витoki українського народу» (2005) (співавтор Я. В. Баран).

Загальнодержавним визнанням плідної і наполегливої праці Володимира Даниловича стало обрання його у 1995 р. членом-кореспондентом НАН України. Під керівництвом В. Д. Барана сформувалась наукова школа археологів-славістів, підготовлені і захищені 12 кандидатських та 5 докторських дисертацій. Отримав визнання ювіляр і на міжнародному рівні: його обрано членом-кореспондентом Центрального німецького археологічного інституту, членом Виконавчого комітету і бюро Унії слов'янської археології.

Творчий доробок Володимира Даниловича налічує понад 300 друкованих праць, серед яких 16 монографій, в тому числі 10 індивідуальних. Його наукові праці збагачили вітчизняне слов'янознавство і широко відомі в Європі.

В. Д. Баран систематично виступає з доповідями на регіональних і міжнародних конференціях, конгресах, з'їздах з проблем історичного розвитку населення Європи і, зокрема, України.

Численні заслуги та наукові регалії ювіляра, так само, як і солідний вік, не стають на перешкоді творчій завзятості, новим здійсненням і творчим планам — щойно вийшла з друку монографія «Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи» (співавтор О. В. Гопкало), незабаром побачать світ нові статті і монографії.

Колектив Інституту археології НАН України, численні дослідники старожитностей в Україні і за її межами щиро вітають Володимира Даниловича і зичать міцного здоров'я, незмінного інтересу до археологічних досліджень і здійснення усіх задумів.

НАШІ АВТОРИ

АПАРЄЄВ Сергій Михайлович — науковий співробітник Луганського відділу Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України.

БАРАН Володимир Данилович — член-кореспондент, провідний науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

БОЛГОВ Микола Миколайович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Белгородського державного університету (Росія).

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

ВОЗНИЙ Ігор Петрович — кандидат історичних наук, доцент, заступник декана Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

ГОРНИКОВА Марія Онікіївна — кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, реставратор.

ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович — старший науковий співробітник Археологічної інспекції Управління культури Черкаської обласної державної адміністрації.

ЗАЙЦЕВ Юрій Павлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України.

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства НАН України.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

КРАСИЛЬНИКОВ Костянтин Іванович — доцент Луганського педагогічного університету.

ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович — кандидат історичних наук, доцент Донецького державного університету.

НЕДОПАКО Дмитро Петрович — кандидат технічних наук, старший науковий співробітник відділу фондів Інституту археології НАН України.

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — старший науковий співробітник ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба», пошукач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

ПРОБИЙГОЛОВА Олексій Сергійович — лаборант Луганського відділення Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України.

ПУКЛІНА Ольга Олександрівна — старший науковий співробітник Національного музею історії України.

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології НАН України.

САМОЛЮК Валерій Олександрович — науковий співробітник відділу археології Нетишинського краєзнавчого музею.

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України.

ТАРАСЕНКО Ірина Григорівна — науковий редактор редакційно-видавничого відділу Інституту археології НАН України

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович — доктор історичних наук, науковий співробітник Археологічного інституту в м. Лейпціг (Німеччина).

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, фахівець у галузі скіфської археології.

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — аспірантка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГСП	— Античные государства Северного Причерноморья
АДСВ	— Античная древность и средние века
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АМА	— Античный мир и археология
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БИ	— Боспорские исследования
ВДИ	— Вестник древней истории
ВССА	— Вопросы скифо-сарматской археологии
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН	— Всеукраїнська академія наук
ДАК	— Державний архів міста Києва
ДАС	— Донецкий археологический сборник
ІАК	— Імператорська Археологічна Комісія
ІМК АН УРСР	— Інститут історії матеріальної культури Академії наук УРСР
ІР ЦН	— Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. Вернадського НАН України
КИКЗ	— Керченский историко-культурный заповедник
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МГПИ	— Московский государственный педагогический институт
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА СССР	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії України
НА НЗХТ	— Научный архив Национального заповедника «Херсонес Таврический»
НЗХТ	— Национальный заповедник «Херсонес Таврический»
НМІУ	— Національний музей історії України
НТШ	— Наукове товариство ім. Т. Шевченка
НХМУ	— Національний художній музей України
ОАИБ	— Очерки археологии и истории Боспора
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
СПМК	— Секція історії матеріальної культури
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
ТИЭ	— Труды Института этнографии
УАН	— Українська Академія наук
УВАН	— Українська Вільна Академія наук
ХДПІ	— Харківський державний педагогічний інститут
ХНУ	— Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
Хсб	— Херсонесский сборник
ЦДАВО	— Центральний державний архів вищих органів влади
BAR	— British Archaeological Reports
BCH	— Bulletin de correspondance hellénique
MA	— Materiały archeologiczne
MS	— Materiały starożytne
PKA	— Prace komisji archeologicznej
WA	— Wiadomości archeologiczne

